

A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése*

1. Bevezető gondolatok. A dialektológia mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásban alapvetően szinkrón jellegű résztudomány: a beszélt nyelv területi változatainak kérdései foglalkoztatják. Anyagában, módszertanában is ez a körülmény a meghatározó. Ennek ellenére nyitottság jellemzi a nyelvtudomány más területei és az egyéb diszciplínák irányában. A 19. század végén, 20. században a történeti nyelvészet és a történeti ihletettségű nyelvföldrajz, a 20. század második felében pedig főleg a szociolingvisztika termékenyítették meg. A rokon tudományok közül pedig a néprajz és településtörténet hatottak rá a legerőteljesebben, és viszont: ezek eredményeihez járult hozzá leginkább. Előadásomban szinkrón (20. századi) nyelvjárási tények nyelvtörténeti hátterét vizsgálom, különös tekintettel az ős- és ómagyar korra. Igyekszem néhány elvi-módszertani kérdésre is választ adni, vagy legalábbis közelebb vinni a tudományos gondolkodást függőben levő – vagy újragondolt – problémák megoldásához. Előadásom végén érintek őstörténeti vonatkozásokat is.

2. Ős- és ómagyar eredetű nyelvjárási reliktumok nyelvatlaszainkban. A magyar nyelvatlaszok – különösen a peremvidékek atlaszai, illetve azok, amelyek a nyelvterület peremeire is kiterjednek – szép számmal tartalmaznak olyan nyelvi, nyelvjárástörténeti reliktumokat, amelyek az ős- és ómagyar kor jellemzői voltak, de a nyelvjárások zöméből már kihaltak, vagy bennük meg sem jelentek. A számos nyelvatlász közül ezúttal olyanokat választottam, amelyek a Délnyugat-Dunántúl nyelvjárásait célozzák meg, azaz VÉGH JÓZSEF őrségi és hetési nyelvatlaszát (ÖHA.), PENAVIN OLGA muravidéki atlaszát (MurA.), de támaszkodom A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) tanúságára is.

2.1. Hangtani reliktumok

2.1.1. Mássalhangzós reliktumok. A hangtani jelenségek közül néhány mássalhangzó-sajátsággal kezdem. Ezek régi hangváltozások, illetve hangállapotok reliktumai, egy-egy szóban „megbújva” maradtak fenn, lexikális kötöttségűek, azaz alaki tájszót eredményeznek.

2.1.1.1. Az ÖHA. 64. és a MurA. 125. lapja ábrázolja a *vizes* szó *vides* változatának elterjedését. A zömmel Kerkától nyugatra, a hetési részeken, a magyar–

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 111. közgyűlésén, Budapesten, 2016. szeptember 21-én. Ez úton köszönöm meg lektoraim hasznos tanácsait.

szlovén határ két oldalán tömörülő zárhangú formákat a korábbi szakirodalom – beleértve a TESz.-t (3: 1167) és az EWUng.-ot is (6: 1468) – nyelvjárási újításnak tartotta, és analógiaként a hipotetikus *bűz* > *büdös* változást hozta fel. A párhuzam azonban gyenge lábakon áll: a *bűz* vitatott eredetű, az egyik – szerintem valószínűbb – magyarázat szerint iráni eredetű jövevényszó, amelynek idegen nyelvi megfelelőiben is *d* vagy interdentális *ð* áll. A felhozott iráni szavak jelentései alapján egy általánosabb 'szag, illat' jelentés rekonstruálható, amely az ugyancsak nagyon archaikus moldvai nyelvjárásokból ki is mutatható: *szép bűzű* annyi, mint 'jó illatú', ahol a *bűz* szintén csak szagot jelent. Az egyszerű jelentésszűkülés ('szag' > 'rossz szag') plauzibilisebb magyarázat, mint egy ikerítésből kiválás (*iz-bíz* ~ *iz-bűz* > *bűz* – az EWUng. ezt a lehetőséget preferálja). Az általános hangtörténet tanúsága szerint is gyakoribb, tipikusabb és szabályszerűbb a zárhang > réshang fejlődés, vagyis a spirantizáció, mint ennek fordítottja, a zárhangúsodás. Ezt mutatja az ősmagyar spirantizáció nagyhatású tendenciája is, amelybe néhány jövevényszó is becsatlakozott, például a *bűz*-ön kívül a szintén iráni eredetű *nemez*.

Visszatérve *víz* szavunk etimológiájára és rokon nyelvi párhuzamaira: vitathatatlan az intervokális uráli *t* kiindulópontként való feltevése (**wete*), amelynek későbbi zöngésülése, *d*-s megfelelője több mordvin nyelvjárásból is kimutatható (palatalizált változatban): *ved'*, *väd'*. Hogy *víz* szavunknak több, az ősmagyarra visszavezethető nyelvjárási változata, illetve szóhasadással elkülönült párja is létezhetett, megerősítik az ómagyar víznevekben fennmaradt '(folyó)víz' jelentésű *ügy* ~ *igy* utótagok: *Fekete-ügy*, *Kék-ügy*, *Apor-ügy* stb. (TESz., EWUng.: mindkét szótárban a *víz*-től független uráli eredet lehetősége is felmerül). A helynevekre azért is érdemes figyelniük, mert ugyancsak reliktumként utalhatnak szélesebb körű korábbi elterjedésre. VÉGH JÓZSEF is felhívja a figyelmet (ÖHA. 114) IMRE SAMU felsőöri helynévközlésére, ahol a *Kisvides* (*Kizsvides*) és *Nagyvides* (*Nadzsvides*) határnév olvasható (MNy. 2. 1940: 79). Persze az elhomályosult helynevek félrevezethetik a névfejtőket, de szerencsére a később megjelenő Felsőöri tájszótárban (FTsz.) a *vides* melléknév is megtalálható a *vizes* alakváltozatoként (*vides rítén* 'vizes réten': 172, vö. ÚMTsz. 5: 753 is). Ha megmaradnánk annál a feltevésnél, hogy a *d*-s alakváltozat kései nyelvjárási újítás, meg kellene magyarázni, hogy került Hetés vidékéről Felsőörbe. Az egymástól független keletkezésnek ugyanis majdnem a nullával egyenlő a valószínűsége. Joggal feltehető viszont, hogy egy kései ősmagyar nyelvjárási csoport a Dunántúlon való letelepedés alkalmával olyan archaizmust őrzött meg a Kárpát-medence nyugati és délnyugati csücskében, amely erősen marginalizálódva ugyan, de átvészelte a történelem viharait. Ha a köznyelvi *vedel* igénket is idevonjuk, és belenyugszunk abba, hogy nem a *vízel* alakból kell levezetni, hanem az archaikusabb *d*-s változathoz (vö. TESz. 3: 1103, EWUng. 6: 1613–1614), akkor a *vides* tájszó archaikus voltát is könnyebben elfogadhatjuk.

2.1.1.2. Hasonló lehet a hangtörténete a *könnyű* melléknév zárhangot tartalmazó változatainak is: *könnyig* ~ *könnyiG* ~ *könnyik* (ÖHA. 73., MurA. 126.). Ezek alapváltozata nyilván a *g*-re végződő forma, amely több helyen az egész Dunántúlra jellemző abszolút szóvégi zöngétlenedésen is átesett: *G* ~ *k*. Etimológiai szótáraink szerint az ugor eredetű *könnyű* szó végén denominális nomenképző

található, amely esetleg már az ugor korban is rögzülhetett. Bizonyos vogul és osztják nyelvjárási megfelelőiben *k*, *G*, *γ* (*~χ*)-s változatok is kimutathatók (vö. MSzFE. 2: 372, TESz. 2: 612). Az ősmagyar kor folyamán a magyar nyelvjárások zömében bekövetkezett a szabályos *g* > *γ* spirantizáció, amelyet az ómagyarban vokalizáció (> félhangzós *ü*, *ĩ*) után a tövéghangzó „közreműködésével” diftongus > monoftongus fejlődés követett (> *ũ ~ i* > *ü ~ i*), de maradhattak zárhangú szóvégek is, hasonlóan, mint például a *felhő ~ felleg* kettősség esetében vagy az *-ató/-ető ~ -atag/-eteg* képzőbokokban. (A *könnyű* más nyelvjárásokbeli *könnyed* változatában *-d* névszóképző keresendő.)

2.1.1.3. A megyek és mész táji alakváltozatai szintén megőriztek néhány ősmagyar gyökerű archaizmust. PENAVIN OLGA atlasza közli a *megy* ige néhány ragozott alakját is. Mint az közismert, ez az alapnyelvi eredetű szó egy *mēn-* + magas magánhangzó szerkezetű töre vezethető vissza, ahogy néhány mai származéka (pl. *mēnő*, *mēnekedik* stb.) és rokon nyelvi megfelelői mutatják. A jelen idejű paradigma a köznyelvben és a nyelvjárások zömében már *gy-*s tövel alakul: *mēgyék*, *mēgy*, *mēgy*, *mēgyünk*, de *mēnték*, *mēntek*, *mēnnek*. A Muravidéken az E/1. igealakok szinte kivétel nélkül *n*-esek, csupán a magánhangzók minőségében van nagy változatosság (MurA. 18.). Megvannak az ősmagyarban megfelelő illabiális formák: *mēnēk* (az északi kutatópontokon másodlagos nyílt *e*-vel: *menek*), délen az *ö-ző* formák dominálnak: az észak-déli átmeneti zónában a gyenge fokú, hangsúlytalan *ö-zéssel* (*mēnök*), délen, ahonnan a labializáció terjedt, erős fokúval (*mönök*). Az E/2. paradigmátagot is megtaláljuk a muravidéki atlasz következő lapján (MurA. 19.): az archaikus *n*-es formák váltakoznak az *n* nélküliekkel: *mēnsz*, *mensz* ~ *mész*. Ezek az együttállások azt is bizonyítják, hogy a *mész* formák nem a *gy-*s, hanem az *n*-es tövekből vezethetők le. Az is érdekes továbbá, hogy *ö-ző* alakokat az egy szótagú alakokban még azokon a településeken sem találunk, ahol egyébként erős *ö-zés* jellemző. Nincs tehát **mönsz* alak. Ez is igazolja a labializáció folyamatában az asszociatív változások jelentőségét.

2.1.2. Magánhangzós reliktumok. Ebből a körből két példát hozok.

2.1.2.1. A ritka és archaikus magánhangzó-reliktumok közül először a *kedd* lexéma eredetibb, két szótagú alakjaival foglalkozom (ÖHA. 43., MurA. 138.). A képzett szó a *ketē-* 'kettő' számnév *-d* sorszámnévképzős származéka, korai ómagyar alakja tehát *ketēd* volt – a 10–12. században feltehetőleg még véghangzóval ellátva: **ketēdi* ~ **ketēdū* ~ **ketōdū*. Ebből két nyíltszótagos kieséssel, majd a véghangzó lekopásával és *t* > *d* hasonulással jutott el mai alakjához: **ketdi* ~ **ketdū* > *kedd*. A két szótagú forma ómagyar személynéveket tartalmazó helynevekben is kimutatható. A Zala megyei *Kehida* első okleveles említése (részfordítással): 1232: in *ponte Ketud*, vagyis rekonstruálva: *Ketōdhida*. Egy évszázaddal később már egy szótagú a helynév előtagja: 1322: *Kedhyda* (FNESz. 1: 705), azaz a 'másodszült' jelentésű *Ketōd* személynév alakja először a *kedd* ('a hét második napja') napnévhez idomult, majd a településnévben motivációját veszítve tovább rövidült és elhomályosult (*Kehida*). Az őrségi és hetési nyelvjárás azonban a napnévben is megőrizte a sorszámnév eredeti kétszótagúságát. A hetési adatok nagyobbik hányada *ö-ző* (*ketōd*), az őrségieké zárt *ē-ző* (*ketēd*). VÉGH JÓZSEF szerint az Őrségen és Hetésen kívül csak a szomszédos Göcsejben maradtak meg

az archaikus alakok (ŐHA. 110), de az atlasza után megjelent forrásokban találhatók még szórványos két szótagú formák, pl. *kedəd* (Felsőőr, FTsz. 90, a *kedd* alakkal váltakozva), *keddēdēn* (Rábagyarmat, helyragos forma, ÚMTsz. 3: 168), *kedöd* (Csucsom, ÚMTsz. 3: 168), *kedded* (Iklódbördőce, uo.). A felsőőri, rábagyarmati, és iklódbördőcei (Zala m.) előfordulás a nyugat-dunántúli nyomokat jelzi, ugyanakkor némileg meglepő, hogy – a palóc régióból egyedülállóan – a Rozsnyó melletti Csucsomból is adatolja az Új magyar tájszótár (3: 168). Gyanítható, hogy ennek a szónak a rövidülése már az ómagyar korban is területi különbségekkel zajlott: keletről nyugatra, illetve északról délre haladva. A magyar nyelvjárások atlasza már csak a délnyugati peremnyelvjárásokban mutat reliktumokat (MNYA. 654.), a romániai magyar nyelvjárások atlaszában pedig csak egy szótagú formák vannak (RMNYA. 3030.), de ezt erősíti meg a Szótörténeti Tár 16. századtól kezdődő adatai is (SzT. 6: 282–283). A *d* ~ *dd*-t tartalmazó formák a mellettük megerősödött, dominánssá vált *kedd* hatását tükrözik.

2.1.2.2. A régió diftongusai mint archaizmusok. A záródókról: csak egy nyelvjárásszigeten, a Szombathely melletti Farkasfán vannak záródó kettőshangzók. A záródók egyébként lehetnek ómagyar eredetűek, de rendszertani bővülésen mennek keresztül. – **A nyitódókról:** A Nyugat-Dunántúl nyitódó diftongusai a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint (vö. pl. BENKŐ 1957: 97; ABAFFY 2003) másodlagosak, nem spiránsokból, hanem monoftongusokból keletkeztek. Az egyik tanulmányomban (JUHÁSZ 2011) részletesen kifejtettem, hogy a keletkezést olyan nyelvföldrajzi ütközőzónában képzelem el, ahol a magyar nyelvtörténeti fejlődésre zömében jellemző *ó, ő, é* hangok találkoztak a zártabb irányba torkollott ómagyar monoftongizáció termékeivel, az *ú, ű, í*-vel, pontosabban ezek rövidült változataival, az *u, ü, i*-vel. (A zárt–nyílt kettősség természetesen nyelvjárásközi hatások nélkül is létrejöhet egy nyelvjárásban.) A „rediftongizációnak” tehát itt nem a hangsúly megerősödése az oka (hiszen tipikusan szóvégi pozíciókról van szó), hanem egyfajta kontamináció történik: a nyitódó kettőshangzó előtagját a peremnyelvjárási *u, ü, i* motiválja: *szánku, mezü, feli* ’felé’, az utótagját a központibb elhelyezkedésű nyelvjárások középső nyelvállású *ó, ő, é*-i: *szánkó, mező, felé*. A két változat „házasságából” született utódok a nyitódó kettőshangzók: *szánkuo, mezüö, felië*. Az Őrség és Hetés területén mind a zárt magánhangzós, mind a nyitódó kettőshangzós formák jelen voltak a 20. században, sőt a szóvégeket még a zárt rövid magánhangzók uralták: *tusku, hordu, csöpögü* stb. (ŐHA. 206., 20., 176.). Ezek a formák leginkább a kései ómagyarra datálhatók, a nyitódó kettőshangzók inkább a 16. századtól szaporodhattak meg. (Szórványos nyelvemlékes adataik is ettől az időtől vannak.) Ugyanakkor a keleti székelységben (főleg Háromszéken) felbukkanó nyitódó kettőshangzók is genetikus kapcsolatban lehetnek a nyugat-dunántúliakkal, így – a településtörténetük kronológiáját tekintve – akár 14. századi gyökereük is lehetnek. Tudjuk, hogy a székelységnek ez az alcsoportja a Nyugat-Dunántúlról származik, így legalábbis azokat a közvetlen feltételeket, amelyek a kettőshangzók kialakulásához kellettek, magukkal vitték keletre.

2.2. Alaktani reliktumok

A hangtani régiségek mellett legalább ilyen nyelvjárástörténeti jelentősége van az alaktaniaknak, sőt bizonyos alrendszerek erős strukturáltsága miatt kiemelt

figyelmet érdemelnek. Ebben a tekintetben megkockáztatom azt a kijelentést, hogy a legarchaikusabb morfológiával az őrségi és hetési nyelvjárás rendelkezik (de vannak archaikus neologizmusai is, például a birtoktöbbsítést kifejező paradigmában). A nyelvtörténésznek az a benyomása támad, mintha egy itt felejtett kései ősmagyar dialektussal lenne dolga. A legnyilvánvalóbb régiségnek tekinthetők a hangrendileg nem illeszkedő határozóragok.

2.2.1. Kezdjük a *-val/-vel* kérdésével! A *v* nem hasonulása több régióban is megfigyelhető: a *lovakval* típus megvan a palóc, székely és moldvai nyelvjárásokban. Ehhez képest a hangrendi egyalakúság, a *-val* nélküli *-vel* és alakváltozatai csak a Délnyugat-Dunántúlon maradtak fenn: az őrségi, hetési nyelvjárás csoportban és a területileg, tipológiailag hozzájuk csatlakozó muravidéki dialektusokban, vö. *hamuve ~ hamuje* 'hamuval' (az utóbbi alak *j* hiátustöltővel). Az illeszkedés hiánya a kései ősmagyar és korai ómagyar nyelvállapotnak felel meg.

2.2.2. Hasonlóan nem illeszkednek még a *-hoz/-hez/-höz* és a *-nál/-nél* ragok ezekben a peremnyelvjárásokban: a muravidéki atlasz 10. térképén a *Ferenc* keresztnév *-hez* ragos alakjainak elterjedése látható: az északi, őrségi típusban egységesen *Ferencho* formát tapasztalunk, a déli, hetési típusban már az illeszkedő *Ferenchö*, *Ferihö* a tipikus, de még jelen vannak a nem illeszkedő változatok is. Az ÖHA. ugyanezen lapján (105.) hasonló a helyzet: három hetési kutatópont kivételével a *Ferihö* forma a kizárólagos. (Mindez az állapotrajz természetesen a gyűjtés idejére, a 20. század közepére érvényes. Időszerű lenne követéses kérdőívvel az adatfelvételt megismételni.)

2.2.3. A harmadik példa a *-nál/-nél* esete. A nem illeszkedő ragok közül a vizsgált időszakban ennek a legstabilabb a helyzete: mind a muravidéki, mind az őrségi és hetési atlaszban egységesen az archaikus, illeszkedés nélküli *-ná* változat járja (MurA. 8., ÖHA. 106. *Feriná*). Ezt azzal tudom kiegészíteni, hogy egy húsz éve felvett szombathelyi regionális köznyelvi szövegben – igaz, idősebb adatközlőtől – még ugyancsak ilyen formákat hallottunk, mint *barátnőmná*, *szövätkezetná* (JUHÁSZ 2001a: 269–270). A köznyelvhez való alkalmazkodás üteme tehát ragonként eltérő lehet.

2.2.4. Külön tanulmányt érdemelne a birtoklást kifejező paradigmák (birtokos személyjelezés, birtoktöbbsítő jelek együtt szereplése birtokos személyjelekkel) részletes nyelvjárástörténeti elemzése. E kérdéskörből ezúttal a többes szám első és harmadik személyű birtokos személyjelek (*-unk/-ünk*; *-uk/-ük ~ -juk/-jük*) magánhangzóinak nyelvállásfokával foglalkozom. Nyelvtörténeti ismereteink alapján azt az általános tendenciát rögzíthetjük, hogy ebben az ősi paradigmában hosszú évszázadokat átívelő, területi különbségekkel is zajló záródási folyamatnak lehetünk tanúi, amelynek során a szóban forgó személyjelek (T/1., T/3.) magánhangzói – amelyek köztudottan eredetileg tövégi magánhangzók voltak – alsóból középső, majd középsőből felső nyelvállásúvá váltak és zömmel labializálódtak is. Nyelvjárásaink többségében már a köznyelvvél megegyező zárt formákat találunk, de nem ritka a középső nyelvállásfok megtartása sem: *házonk*, *kertönk* (esetleg *kerténk*); *házok*, *kertjök ~ kertjék* stb. Kivételes ritkaságú azonban az ősmagyar korra jellemző alsó nyelvállású magánhangzó felbukkanása ezekben a birtokos személyjelekben. A közelebbi vizsgálatra kiszemelt

őrségi és hetési, illetőleg érintkező muravidéki nyelvjárásokban viszont szép példáit találjuk a legarchaikusabb alakoknak, de megoszlásuk igen változatos: ezen a viszonylag szűk területen is a nyelvföldrajzi és rendszerbeli visszaszorulás különböző fokozatait látjuk.

2.2.4.1. Érdekes, hogy a *házunk* alak egységesen *-unk* személyjelet mutat az őrségi és hetési atlaszban (ÖHA. 129.), ellenben a *kutunk* uralkodó formája a *kutank* (ÖHA. 127.). Mellékváltozatként a *kutunk* alak is szerepel a gyűjtőterület északi felén: ez főleg a köznyelv hatását mutatja, de terjedésében szerepet játszhattak a központibb helyzetű szomszédos nyelvjárások is. Középső nyelvállású *kutonk* változat nem található. – Lényegében teljes váltakozás figyelhető meg a *lovank* ~ *lovunk* (ÖHA. 132.), *kényerenk* ~ *kényerünk* (ÖHA. 128.) térképlapjain is, de ahol csak egy adat szerepel kutatópontonként, ott az ősi alakokat találjuk. (A Muravidék nyelvjárásaiban viszont egységesen *-ank* jelet látunk a *lovunk* szóban. Ez is jelzi az országhatárnak és a fokozottabb elszigeteltségnek a nyelvi konzerváló hatását.) – Meglepő módon a *tehen* szó T/1. birtokos személyjeles alakjait ábrázoló térképen (ÖHA. 115.) az előzőektől eltérő térbeli képletet figyelhetünk meg: az uralkodó forma a köznyelvvél megegyező *tehenünk*, de az innováció ezúttal nem egyszerűen északról délre, a centrumból a periféria felé halad, hanem mintegy körbekeríti, két kisebb szigetre korlátozza az archaikus *tehenenk* formát.

2.2.4.2. Ami a többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles formákat illeti: itt a középső nyelvállású jebéli magánhangzók dominanciáját látjuk: *lovok* (ÖHA. 133.), *tehennyék* (ÖHA. 117.), de a gyűjtőterület középső részén változatként már ott vannak a köznyelvi *lovuk* alakok is. Egészen sajátos módon viselkedik egy déli kisebb folt Hetés területén: itt szinte egységesen, palatoveláris megfelelés nélkül az *-ik* személyjel szerepel mindkét példaszóban: *lovik*, *tehennyik*. Ez a különös forma csak bizonyos székely nyelvjárásokban található meg, nyilván azokban, amelyek Hetés környékéről települtek át keletre a középkorban. A többes harmadik birtokos személyjel magánhangzójának gyorsabb és korábbi záródását nyilván a nyelvtani homonímia elkerülésére irányuló törekvés motiválta: a *lovak* változat már az ősmagyar korban lefoglalódhatott a pusztai többesjeles forma azonosítására, vele szemben a zártabb előhangzós *lovok* képviselte a birtokos személyjeles paradigmát. Az erősebb alaki elkülönülés szándéka a záródás folyamatát is továbbvihette, és a hetési nyelvjárásban a nyelvterületre leginkább jellemző *-uk/-ük* helyett egy speciálisabb, „gazdaságosabb” *-ik*-et termelt ki (vö. még MurA. 92. *disznajuk* is). (A *tehennyék*-ben meghúzódó *-j-s* variáns szintén a morfológiai transzparenciát szolgálhatja.)

2.2.5. Tovább folytathatnánk az őrségi és hetési nyelvjárások *ős-* és *ómagyar* korra visszanyúló archaizmusainak a keresését és elemzését. Időnk fogytán azonban csak két különös alaktani jelenségre hívom fel a figyelmet.

2.2.5.1. Az egyik nem az alaki, hanem a funkcionális változások, illetőleg helyben maradások példája. Az *-ás/-és* képző már az ómagyar kor folyamán növelte a produktivitását, és egyre több szóban jelent meg, olyanokban is, ahol korábban az *-at/-et* vetette meg a lábát (vö. SZEKFÜ 1992: 291–296). Feltehető, hogy ez az előretörés nemcsak rendszerbeli, hanem területi mozgást is eredményezett: bizonyos peremnyelvjárásokban csak később és gyengébb hatásfokkal érvényesült.

Ennek szép példái az őrségi és muravidéki nyelvjárások következő származékszavai: *disznuölet* 'disznóölés' (ÖHA. 89., 90.), *sorozat* 'sorozás' (uo. 91., 92., vö. MurA. 124.), *vetet* 'vetés' (ÖHA. 93., 94., vö. MurA. 70.). A funkcionálisan megerősített *-t*, *-at/-et* képzőnek nemcsak az *-ás/-és*-sel történő fokozatos leváltását láthatjuk ezeken a térképeken, hanem egy rokon funkciójú másik képzővel való megerősítését is: a *hófűvás* lapján az archaikus *hófűvát* ~ *hófűját* (< *hófűvat*) mellett ott vannak az *-ék* névszóképző helyi *-ik* alakjával megerősített *hófűjátik* 'hófűjáték, hófűvás' adatok is (ÖHA. 95.). Ezek a kiegészült formák már az alaki innovációkhoz sorolhatók, de keletkezési idejüket nehéz meghatározni.

2.2.5.2. A másik kérdéskör az archaikus neologizmusok problematikája. Ilyen például az *-n* igerag megjelenése a *v* tövű igéken: *szőn*, *lőn*, *hín*, *rín* stb. Ezek az igék a szófaji kategóriára nem jellemző módon magánhangzóra végződtek a bilabiális *w* vokalizálódása, azaz a korai ómagyar kor után. Ezeknek a „nyitott” szövegeknek a lezárását is szolgálta az *-n* rag, de a problémát másképp is meg lehetett oldani: egy a hiátustöltésben máshol már szerepet vállalt spiráns, a *j* felhasználásával: a *rívok* ~ *ríjok*, *szívok* ~ *szíjok*, *szövök* ~ *szőjök* stb. párokból elvont *ríj*, *szíj*, *szőj* innovációk alternatívát kínálnak egyes nyelvjárásokban a szóalakzáró *-n* igeraggal szemben. Ezt látjuk megvalósulni az ÖHA. 79. oldalán, a *sző* térképlapján: a csak néhány kutatóponton felbukkanó *sző^u* ~ *sző^ü* típus mellett a gyűjtőterületet az *-n* ragos formák uralják, kivéve a plasztikusan elkülönülő déli, hetési tömböt, ahol a *j*-s alakok helyezkednek el. Mindkét innováció régi lehet, de érdemes őket elkülöníteni egy a legrégebbi nyelvtörténeti réteget feltáró vizsgálat során. – Ugyanez az óvatos megközelítés vonatkozik a birtokos személyjeles sorozatnak a birtoktöbbsesítéssel összefonódó paradigmái megítélése során. Az a kavalád, amely az őrségi és hetési nyelvjárásokban megfigyelhető, egyrészt az ősi birtoktöbbsesítő jel funkcionális meggyengülésére, illetőleg paradigmaalkotó szerepének elbizonytalanodására vall ebben a régióban, másrészt a funkció megerősítésére tett kísérletek különböző módozatait tárja elénk. Az ÖHA. 134. térképlapján a *lovaim* morfológiai változatai szemléltethetők. A közmagyarral és központi nyelvjárásokkal egyező *lovajim* változat mellett, amely a térkép precíz technikai szerkesztéséből kitetszőleg csak a második vagy harmadik gyakorisági helyet foglalja el, ott vannak a *-k* többesjellel megerősített innovációk is: *lovajimak* ~ *loajimak* ~ *luajimak*. De ritkább variánsként ott vannak a *lovamak* típus hangtani realizációi is, amelyekben a többesjel mintegy törli az ősi birtoktöbbsesítő jelet. Ennek a megoldásnak a kronológiai státusa bizonytalan, nyelvelmélet háttér nélkül nehezen datálható, de egyszerűsége miatt lehet akár nagyon korai is.

3. A nyelvjárástörténet mint az őstörténet segédtudománya

3.1. A kettős (többszörös) honfoglalás lehetősége. A nyelvi-nyelvjárási archaizmusok részletesebb vizsgálatát felfüggesztve szeretnék kitérni egy a magyar őstörténetet és nyelvtörténetet érzékenyen érintő, lényegében még ma is tabunak tekintett problémákörre, az úgynevezett kettős vagy többszörös honfoglalás kérdésére. Az itt folyó heves viták olykor csillapodnak, máskor meg újult erővel lángolnak föl, magukhoz vonzva sok lelkes, de a szakszerűséget és az óvatosságot nélkülöző amatőr őstörténészt is. Jómagam megmaradok az óvatos filoszok

táborában, de szeretném egy kicsit lazítani azt az olykor bénító szorítást is, ami a tudományos diskurzusban tabuvá tette ezt a nem elhanyagolható problémakört. Hasonlónak érzem most a tudománylélektani közeget, mint amikor tavaly és tavalyelőtt Szentgyörgyi Rudolf kollégám egy rendkívül sikeres és elmemozdító egyetemi előadássorozatot indított el az ELTE-n a rovásírás, majd a nyelvrokonság és az őstörténet témakörében, kiváló kutatókat megnyerve arra, hogy mondják el, saját tudományuk eredményeire építve mit gondolnak ezekről a parázsló ügyekről.¹ Sajnálom, hogy – egyelőre – nem olvashatjuk kötetben az ott elhangzottakat, de engem arról győztek meg az előadók, hogy létezik egyfajta „kötelezettség” is, hogy minden szakterület elmondja, összefoglalja, sőt továbbgondolja azt, ami sokakat foglalkoztat, tudományon innen és túl.

Nos, ezek után felvetődik a kérdés: azok, akik a magyar nyelv történetével, azon belül is a nyelvjárások történetével foglalkoznak, belevágják-e a fejszájukat ebbe a régi, göcsörtös fába, amit elterjedt nevén kettős honfoglalás elméletének hívnak. Azt hiszem, ez előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz! Előtte azonban ki kell nyitni az ablakokat, át kell szellőztetni a „lakást” (a fejeket). Legelőször még tüzetesebben meg kell ismerni a saját tárgyunkat: átvizsgálni nyelvatlaszainkat, tájszótárainkat, korszerű szinkrón nyelvjárási szövegközléseinket, nyelvtörténeti forráskiadásainkat, majd a történeti nyelvtan meg a történeti nyelvföldrajz friss eredményeit felhasználva újra fel kell tenni akár régi kérdéseket is.

Mivel ennek a gondolkodási folyamatnak az elején vagyunk, magam csak egy óvatos megállapítással nyitnám meg ennek a tudományos párbeszédnek a folyamatát. Szerintem a magyar nyelvjárástörténet tényei bár önmagukban nem bizonyítják, de nem is zárják ki annak a lehetőségét, hogy a 895–896-os honfoglalást megelőzte egy néhány évszázaddal korábbi, de kisebb népi tömegeket megmozgató és etnikailag valószínűleg vegyes összetételű bevándorlás a Kárpát-medencébe, amelyben a magyarság egyes csoportjai is részt vettek. Ha ez a lehetőség a társtudományok kutatásai által is nyitva maradna, akkor el lehet azon gondolkodni, hogy ez a korábbi magyarság tömbszerűen mely területeit vehette birtokba a Kárpát-medencének. (A kisebb töredékek nyomait aligha találánánk meg egykönnyen.) Én abból a hipotézisből indulok ki, hogy ha néhány törzs vagy csoport egymás mellett foglalt helyet, és ezt a pozícióját lényegében megtartotta, akkor annak lehet a mai nyelvjárási megoszlásban is nyoma, feltéve, ha megtaláljuk azokat a jelenségeket, amelyek elég régiek ahhoz, hogy nem a középkori vagy későbbi innovációkhoz sorolhatók. Az előadásom első felében bemutatott gyűjtőmunka – tovább finomítva a módszertant és a kronológiai támpontok kijelölését – szolgálhatja az őstörténeti kutatásokat is.

3.2. Mely nyelvjárási régiók lehetnek leginkább érintettek? Az atlaszvizsgálataim birtokában két olyan nyelvjárási régiót tudnék megjelölni, amelyben kései ősmagyar és korai ősmagyar reliktumok úgy maradtak fenn, hogy akár a 10. század előtt is keletkezhettek, vagy akkor konzerválódtak. Ez a két régió a nyugat-dunántúli, annak is a déli része, továbbá a dél-dunántúli. A kettő között helyezkedik el egy nagyon sajátos csoport, a hetési, amely főbb vonásaiban

¹Lásd: http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=577 és http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=767.

a nyugat-dunántúlit idézi, az *ő*-zésében a dél-dunántúlira hasonlít, de vannak egyedi, az egyik régióhoz sem köthető jegyei. Ez a nyelvjárás csoport tehát további nyelvjárástörténeti elemzést érdemel.

De melyek lennének a dél-dunántúli régió legősibb, részben a környezetétől elütő sajátosságai? Én ide sorolnám a legfontosabb régiójegyet, az *ő*-zést is, de természetesen nem a kifejlett, erős változatában, hanem az utolsó szótagi, hangsúlytalan pozícióban megjelenő kezdeti fokában. BENKŐ LORÁND nevezetes akadémiai székfoglalójában (1967: A nyelvföldrajz történeti tanulságai) a Szenc környéki és abaúji *ő*-ző szigetek hangsúlytalan *ő*-zésével vont párhuzamot, sőt genetikus – településtörténeti – kapcsolatot is feltett ezek között: Árpád-kori telepítéseknek tartotta őket, amelyek stratégiai útvonalak mentén létesültek határvédő, határmegfigyelő céllal. Ugyanennek a telepítési akciónak lehetett a része a Bihar megyei székelység is, amely a 12. században továbbtelepült Erdélybe, és megalapítója lett az ottani székelység valószínűleg legrégebbi csoportjának, az *ő*-zést ma is őrző udvarhelyinek. A dél-dunántúli, főleg baranyai, kisebb részben dél-somogyi magyarság tehát az Árpád-korban masszív kibocsátó volt, ennek ellenére népi erejét nem veszítette el. A másik Árpád-kori kibocsátó terület közismerten a Délnyugat-Dunántúl volt, amelynek főbb nyelvjárási vonásai ma is jól felismerhetők az Udvarhelyszéket később körülölelő székely csoportokban. (Érdemes tehát megjegyeznünk egy későbbi nyelvjárástörténeti elemzés számára, hogy a Délnyugat-Dunántúl és a Székelyföld nyelvjárásai közötti egyezések túlnyomó többségben ómagyar eredetűek, tekintettel az áttelepülés 13–14. századi datálására.) Visszatérve az *ő*-zésre: kezdetét a magyar hangtörténet arra az időre teszi, amikor még stabil volt a felső nyelvallású rövid végvokálisok helyzete, ugyanakkor – nyelvjárásonként nyilván különböző mértékben – labializálódtak is. Azok a dialektusok, amelyekben erős volt a szóvégi *i*-k *ü*-vé válása, ott az utolsó előtti szótag zárt *ë*-i is könnyebben labializálódhattak, pl. *szëmü* > *szömü* (vagy *szimü* > *szümü* > *szömü*). Ez azonban jellemzően a kései ómagyar kor, amikor még a szabad tövéghangzók stabilan jelen voltak a nyelvben.

Az sincs kizárva, hogy a korai magyar *ő*-zés elindításában az idegen nyelvi hatás is szerepet játszott: ha olyan törökségi nyelvvel volt az adott nyelvjárás hosszan tartó, intenzív kapcsolatban, amelynek fonológiai rendszerében jelen volt az *ő* fonéma (a nyugati ótörök ilyen volt), ez is segíthette az adott dialektus *ő* hangjainak nemcsak a megerősödését, hanem fonotaktikai terjedését is. Ha azt vizsgáljuk meg, hogy erre a tartós kapcsolatra a nomadizáló kelet-európai sztyeppei magyarok voltak-e alkalmasabbak, vagy egy esetlegesen már 2-3 évszázaddal korábban letelepült életformát választó, a szántás-vetéssel – akár szőlőműveléssel is – közelebből megismerkedő népcsoport (lásd idevágó ótörök jövevényszavainkat), akkor az avarsághoz talán hozzácsatlakozott népcsoportra kell szavaznunk. (Abba a vitakérdésbe most nincs módomban belemenni, hogy egyes új régészeti elemletek szerint a kelet-európai nomád magyarság hány évtized alatt vándorolt át a Volga-vidéktől a Kárpát-medencéig, de több száz ótörök jövevényszó átvételéhez valószínűleg több száz éves együttélésre is szükség volt.)

3.3. Néhány további ómagyarra utaló nyelvjárási jegy. Félbehagyva az őstörténeti eszmefuttatást, van még egy gyors feladatunk: felsorolni azokat a nyelv-

járási sajátosságokat (immár az *ö*-zésen túl), amelyek a dél-dunántúli régió legarchaikusabb rétegéhez tartoznak, és akár az ősmagyar különfejlődés reliktumai lehetnek (vö. még IMRE 1971: 339–342; JUHÁSZ 2001a: 275–276). – Kezdhetjük a nyílt *e* hang nyíltabb, illetve legalsó nyelvállású változatával, a Dunántúl nagy részét jellemző *ä* hanggal, amely szabályos fonetikai párja az ősmagyar illabiális *á*-nak, és a konstantinosi *Atelkuzu* (*Ἀτελκούζου*: MORAVCSIK 1984: 44) őshazánévben is fennmaradt (ejtsd: *Ätëlküzü*). Ez a nyílt *ä* tehát szélesebb körben használatos lehetett, de feltehetőleg csak a pannóniai dialektusokban.

Sokkal szilárdabb lábakon áll bizonyos morfológiai archaizmusoknak a korai időkre tétele. Ezek közül első hely illeti meg a határozott igeragozás többes szám első személyének az általános ragozástól még el nem különült homonim formáit: *leverünk a diót, mögnézünk a szőlőt* stb. (Történeti nyelvföldrajzi viszonyrendszeréről l. bővebben JUHÁSZ 1999, 2001b: 124–125.) Ez a délkelet-dunántúli sajátosság részleges fedésben van egy másik, egyszerűségében igen ősi ragozási formával, amely a határozott ragozás E/3. személyében érvényesül, ahol nemcsak a magas, hanem a mély hangrendű igékben is *-i* a személyrag, közismert példákkal élve: *látí, mondi, tudi* (< *látí, mondí, tudí*). Ezek a kései ősmagyarban keletkezett formák úgy kerültek el a *látá, mondá, tudá* stb. elbeszélő múlt idejű alakokkal kialakult (vagy létrejöheto) homonímiát, hogy a korábbi *aj* diftongusból nem *á*-t, hanem zárt monoftongust, *i*-t hoztak létre, de ez a folyamat nagy valószínűséggel még a honfoglalás előtt zajlott (vö. SÁROSI 2003: 165, ill. – némi óvatossággal, az újabb keletkezést is megengedve – E. ABAFFY 1991: 124). A vegyes hangrendű, *látí* típusú alakok létrejöttében a magas hangrendűek *-i* ragjának (vö. *nézi*) analogikus „kölcsonzése” is elképzelhető, nyelvtörténeti korszaktól függetlenül, de e sajátos formának a dél-dunántúli, dél-alföldi és északi, abaúji *ö*-zéssel való nyelvföldrajzi átfedéseit nyomós oknak tartom a korai keletkezésre (l. alább).

Ez a ragozási jelenség érdekes módon felbukkan még egy északi-északkeleti területi folton is, ott, ahol nyelvföldrajzi „elvárásaink” szerint nem lenne helye: Abaúj és Zemplén megyében. Ez a folt azonban részleges fedésben van az Abaúj megyei nyelvjárassziggel, amelyről az *ö*-zés kapcsán már szó volt. A két szigetjelenségnek tehát lehet közös településtörténeti háttere: ugyanazon korai ómagyar határvédelmi akcióval függhetnek össze, és talán ugyanazon népcsoport nyelvjárási maradványai, csak míg az *ö*-zés területe zsugorodhatott, a *látí, mondi, tudi*-féle ragozási sajátosság erőre kapott, és szélesebb körben terjedt el: ott, ahol az *ö*-zés soha nem volt jelen. Az észak-déli irányú terjedését csak a Tisza állította meg, lásd például az MNyA. 831. *adja*, 853. *mondja*, 861. *tanítja* térképlapját. (Természetesen nem zárható ki teljesen az egymástól független keletkezés lehetősége sem.)

A hetési nyelvjáráshoz hasonlóan Baranyában is megtalálhatók a birtokos személyjelezés T/3. paradigmatajagjának *lovik, kertyik* típusú megoldásai, amelyek szintén lehetnek akár kései ősmagyar keletkezésűek is. Ez a palatális/veláris ragmegoszlást kerülő forma – bár eredete más – emlékeztet a *látí, mondi, tudi* típusra.

4. Záró gondolat. Előadásom végéhez érve csak azt szeretném hangsúlyozni: a magyar nyelvjárástörténet, történeti nyelvföldrajz tudománya már több mint egy évszázados múltra tekinthet vissza, de még igen sok szellemi tartaléka

van, csak meg kell szólaltatni egyre bővülő forrásait, és folyamatosan fejleszteni kell módszertanát, mind belső nyelvészeti, mind interdiszciplináris vonatkozásban.

Kulcsszók: nyelvjárástörténet, szinkrón és diakrón nyelvföldrajz, ős- és ómagyar nyelvi reliktumok a nyelvatlaszokban, a nyelvjárástörténet őstörténeti tanulságai.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- ABAFFY ERZSÉBET 2003. Egy ötlet a nyugat-dunántúli *ie* kettőshangzó történetéhez. In: HAJDÚ MIHÁLY és KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 483–485.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *Magyar Tudományos Akadémia I. Osztály Közleményei* 24: 29–48.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FTsz. = IMRE SAMU, *Felsőöri tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjáráások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. 1998. szeptember 23–24. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 81–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001a. A magyar nyelvjáráások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001b. A nyelvföldrajz magyar eredményeiből. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 111–130.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–128.
- MNyA. = *A magyar nyelvjáráások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MORAVCSIK GYULA 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MurA. = PENAVIN OLGA, *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 116. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1966.
- ÖHA. = VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. [1–2.] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Az igeragok [az Ősmagyar kor c. fejezetben]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 159–169.
- SZEKFŰ MÁRIA 1992. A deverbális névszóképzés funkcionális rendszere. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfe-matika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 290–299.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Issues in Hungarian historical dialectology

This talk is primarily to draw the audience's attention to the fact that Hungarian dialect atlases published in the twentieth century are a good place to find data from which one can draw not only synchronic but also diachronic conclusions. Indeed, if we proceed carefully enough, we can even find reliable linguistic facts, relicts, or guidelines with respect to the age of the Hungarian Conquest or to the Old Hungarian period that followed it. Most of these facts and properties, however, were territorially restricted from the earliest times on, and illustrate the multilinearity of linguistic development. The majority of phonological and morphological examples given in the talk are drawn from the south-western fringes of the Hungarian language area where linguistic-dialectal archaisms have survived to an extent well above average. The author even raises the possibility that some groups of Hungarian speakers may have appeared in southern and south-western parts of Transdanubia together with Avar tribes, before the well-known date of entry of Hungarians in the Carpathian Basin, 896 A.D. A systematic historical comparative geolinguistic analysis of dialect data may help in the reconstruction of how populations moved around following the Hungarian Conquest, too.

Keywords: historical dialectology, synchronic and diachronic geolinguistics, Proto-Hungarian and Old Hungarian relicts in linguistic atlases, conclusions for ancient history from historical dialectology.

JUHÁSZ DEZSŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A Halotti beszéd *isa* szavának kutatástörténete és etimológiája *

1. Bevezetés. A Halotti beszéd rövid kis szava, az *yfa* szép karriert futott be etimológiai szakirodalmunkban. Sokan próbálták eredetét kinyomozni, jelentését és funkcióját megfejteni, de úgy tűnik, hogy a több évtizedes múlta visszatekintő konszenzus szerint e szavunk igencsak makacsul őrzi titkát. A helyesnek tűnő megoldáshoz vezető út felfedezése olykor talán csak a véletlennek köszönhető, mint ahogy ez alkalommal velem történt: egy nagyobb lélegzetű etimológiai tanulmány írása közben sűrűn kellett forgatnom az általam elérhető vogul és osztják szótárakat; ennek során botlottam bele olyan vogul és osztják adverbiumokba, amelyekben megtalálni véltem e szavunk etimológiai megfelelőit, és ezek révén végül talán sikerült ezen adverbiumegyüttes kialakulásának is a nyomára jutnom. Mielőtt azonban ismertetném, mire jutottam, szükségesnek látom fölidézni a tudománytörténeti előzményeket, azt bemutatandó, hogy a sötétben való tapogatózás milyen tévutakra vezetheti az elszánt kutatót. Az előzmények alapos kiderítésére tett kísérletem meglehetősen nagy bibliográfiát eredményezett, amelynek megismerése bizonyára másokat is segít az *yfa* ügyében való tájékozódásban.

2. Tudománytörténeti áttekintés. Az *yfa* szó összesen négy alkalommal fordul elő a Halotti beszédben: 1. „*yfa* pur *ef* chomuv uogmuc”; 2. „*yfa* kí nopun emdul oz gimilf || twl”; 3. „*ifa* *ef* num || igg ember mulchotia ez vermut”; 4. „*yfa* mend ozchuz iarov || vogmuc” (MOLNÁR–SIMON 1976: 27).¹

A következőkben arra törekszem, hogy lehetőleg időrendben és szerzők szerint mutassam be, illetve kommentáljam e kihalt szavunk etimológiájával és értelmezésével kapcsolatos megfigyelési kísérleteket.

Tudommal elsőként SAJNOVICS közölte nevezetes könyvének nagyszombati kiadásában, milyen jelentésű lehetett e szócska. Úgy vélte a szövegkörnyezet alapján, hogy ’bizony; certe, indubianter; sicher, unzweifelhaft’ értelmű volt (SAJNOVICS 1770: 5; 1972: 16, 141; 1994: 24), és ezen felfogást a későbbi kutatók közül sokan el is fogadták.

RÉVAI az *ysa* vagy *isa* szócskát a kontextusból (szintén) ’certe, vere, profecto’ jelentésűként értelmezte, és etimológiai magyarázattal is kísérletezett (RÉVAI 1803/2014: 97). SZINNYEI ez utóbbit okkal utasította el: „*Ysa*. A Halotti Beszédben előforduló *ysa* szót RÉVAI [...] az észti *vissist* ’gewiss, wahr’ és a lp. *vissast* ’certo’ szóval egyezteti. Ez a szó megvan a finnben is: *vissi* ’certus, fidus,

* É. KISS KATALIN e tanulmány szerzőjével egyidejűleg írt cikket ugyanerről a témáról, amelynek címe: *Isa*. Kutatómunkája lényegét tekintve azonos eredményre vezetett, mint ami a jelen cikkben olvasható. Megegyeztünk, hogy a szerzők egyidejűleg, de más-más folyóiratban jelentetik meg a két írást. Az övé a Magyar Nyelvőr 140/3. számában tétetik közzé (2016: 303–305).

¹ A dolgozatban közölt nyelvi adatok a forrásokban található betűhív másolatai. Gyakran hivatkozom az UEW-re, ezért az obi-ugor nyelvjárások rövidítéseit az ott alkalmazottak szerint közlöm.

verax, probus; gewiss, sicher, zuverlässig’: – csakhogy mind a három kölcsönvétele a svédből (*viss*), s így ezek az *ysa*-val nem hozhatók kapcsolatba, jóllehet hasonlítani eléggé hasonlitanak hozzá” (SZINNYEI 1879: 263, még vö. SSA. 3: 462b, *gewiß*: KLUGE 2002: 356a).

A CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár is ’bizony’ jelentést tulajdonított e szónak (CzF. 3: 123).

HUNFALVY az egyik közeli rokon nyelvünkben, az osztjákban vélt megfelelőt találni: „*izi* ’bizony’ (rég magyar *isa*): *levija izi tarmal* ’a’ szolgának bizony elég’, *adim jug jim tiipsa izi an verl* ’rossz fa jó gyümölcsöt bizony nem terem’” (HUNFALVY 1875b: 17), de nem fűzött magyarázatot ezen közléséhez.

KORDA (1887: 175) a ’bizony’ jelentéssel is számolt, magát a szót a magyarból magyarázta: „lehetségesnek látszik a szót fölbontani e két elemre *i-sza*. Nézzük e két alkotó részt külön-külön. [Bekezdés.] A *-sza* mint némely szók végén előforduló toldalék ismeretes az ilyenekből: *monddsza, fogdsza, addsza* sat. magas hangú alakban is *fogdsza, addszí*. [Bekezdés.] Ha az *ysá*-t kettévesszük, az első tagul ott maradó *y-* a közelre mutató névmást juttatja eszünkbe ezekben *i-tt, i-gy, i-nnen, i-m, i-lyen, i-de* sat. Az a kérdés tehát, hogy az *ysa* *y*-je nem egyéb, mint a közelre mutató névmás” (KORDA 1887: 176). „... a szétválasztás ellen alaki szempontból tehető ellenvetések nem olyan természetűek, hogy e föltevést már a priori képtelenségnek mutatnák. E szerint a fölött, hogy az *ysa*-beli *y-* és a mutató névmások *i*-je csakugyan azonosnak tekinthető-e, magát a HB. szövegét kell bírólul fölhívunk. E szöveg pedig meglehetősen approbálja ez azonosságot. Előre kell még bocsátani, hogy ha az *ysa*-beli *y* csakugyan mutató névmás, akkor az egész *ysa* szónak jelentése körülbelül annyi mint: ’íme, így, ilyen képpen’” (KORDA 1887: 177; kiemelés az eredetiben, H. L.).

SZARVAS (1887: 218) KORDA magyarázatát elhárította: az *isza* olvasatot kizártak tartotta, és azt is tévesnek minősítette, hogy az *e* mutató névmás és az igékben adatolt *-sza* partikula összetételéből (vö. *monddsza, fogdsza, addsza*) forrott volna egybe, mert a *-sza* csak igékhez járulhat. Az ezen szót tartalmazó mondatok közül a harmadikba és a negyedikbe (*ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut; yfa mend ozchuz iarov vogmuc*) szerinte nemigen illik az ’íme’ jelentés, legjobb latin ekvivalensének az *enim* (’mert, ugyanis, mindenesetre, valóban, bizonyára’) szót tartotta. KORDA magyarázatának bírálatát pedig ekképpen összegezte: „Ez utóbbi megkísérlett magyarázat után is tehát ott állunk, a hol eddig voltunk. Az *ysa* marad továbbra is annak, a mi eddig volt, rejtvénynek” (SZARVAS 1887: 218–219).

SZINEK (1899) egyértelműnek minősítette, hogy szavunk ugyanazt a jelentést hordozza, mint a latin *enim*. SIMONYI (1907: 429, 1. jegyzet) meggyőzőnek látta ezt az értelmezést (még vö. SIMONYI 1889: 160), és etimológiai ötlettel is előrukkolt: „A rokon nyelvekben találunk is hangzásra és jelentésre hasonló szócskákat: vogul *ossa*, *ās* ’hogyne, persze’ (NyK. 21: 315)² és osztják »*izi*: ’bi-

² Ez téves forrásközlés. Talán a következő vogul szók jöhetnének itt számításba: N *ās*₂ ’hát | nun’, *asä* ’de, viszont | doch, hingegen’, N *os-sa* ’natürlich’, amelynek alapszava a N *ās*₂, LM LU P K *ös*, T *ās*, *ās* ’és, szintén, megint [...] | auch, noch wieder [...]’ (M-WWb. 51b, 392a); úgy

zony’ (régí magyar *isa*)«, mint már HUNFALVY észrevette osztják szótárában” (SIMONYI 1907: 429, 1. jegyzet). Nem sokkal később másik etimológiai ötletet adott elő: „Én új egyeztetést ajánlok, ezt sem tudom kétséget kizárva bebizonyítani, de nézetem szerint helyesebb nyomra vezet. Az óbolgárban van egy *ješa*, *eša* indulatszó, amely óhajtaást fejez ki, ’utinam, vajha’ [...] Ez olyan feltűnően hasonlít a HB. *isa* szavához, hogy bizvást ezzel egynek vehetjük, ha föltesszük, hogy a régi szlávásban is volt ’bizony’ jelentése s csak ebből fejlődött a ’vajha’ jelentés. Ez olyan föltevés, melynek alig áll valami útjában. – (Megjegyzem, hogy a *ješa* eredete ismeretlen...)” (MARIÁNOVICS [SIMONYI] 1911: 349). MELICH (1911: 409–410) határozottan elutasítja, cáfolja MARIÁNOVICS etimológiáját, és eredetét tekintve továbbra is megfeyítésre váró szónak minősíti.

SZARVASRA (1887: 217) hivatkozva közli ZOLNAI (1894: 64): az *isa* „Jelentése ’bizony’ vagy ’ugyanis’, lat. *enim*”.

TÓTH (1907: 429) szerint az *ysa* jelentése ’ecce’, vagyis ’íme’.

MELICH (1908: 8–9) a ’bizony’ jelentés mellett állt ki.

Jóval később ORBÁN GÁBOR egy obskúrus etimológiai ötletre hívta föl a figyelmet: „Az *isa* szónak új magyarázatát adja BUJNÁK PÁL [...] azt igyekszik bizonyítani, hogy a HB. *isa* szava a szláv *iže*, mai *že* ’hogy’ szóból származik. Szerinte a szót *izsa* alakban kell olvasni” (ORBÁN 1934: 109). Ez a bizonyos BUJNÁK volt az, aki a finnugor nyelvek, köztük a magyar igeekötőit mindenáron a szlávól valóként akarta magyarázni (BUJNÁK 1928), és akinek erről a dolgotatáról BÁRCZI lakonikusan és eufemisztikusan csak így nyilatkozott: „BUJNÁK műve [...] hemzseg a naiv tévedésektől” (BÁRCZI 1982: 125). BUJNÁKnak az ORBÁN által ismerttetett állítását – nagyon finoman szólva – én is legfeljebb csak naiv tévedésnek minősíthetem.

BUJNÁK képtelenségét helyettesítendő ORBÁN is előadott egy etimológiai javaslatot: „Az alábbi elgondolások talán közelebb visznek bennünket a helyes megfeyítéshez. [Bekezdés.] A szó jelentése ’bizony, íme, mert’ [...] Hasonló jelentése van a régi nyelvben a *maga* kötőszónak is. A NySz.³ szerint e kötőszónk jelentése ’cum tamen, quamquam; und doch, zwar’, de többször használják a ’bizony, ugyan’ jelentésben is [...] Tudjuk, hogy a *maga* eredetileg visszaható névmás volt, amely gyakran nyomosító szereppel fordult elő, s idővel a mondat tartalmából megengedő kötőszói szerepet értettek rá [...] [Bekezdés.] Ha már most a *maga* kötőszónak ezeket az alkalmazásait nézzük és összehasonlítjuk a HB-beli *ysa* alkalmazásaival, azt fogjuk látni, hogy minden nehézség nélkül, egész természetességgel mondható a régi *maga* a még régibb *isa* helyén [...] [Bekezdés.] Mármost van a vogulban egy visszaható névmás, amelynek alakja

látom, hogy az *ās₂* és az *ās₂* azonos szavak, a -*sa* elemre nem találtam szótári adatot. Azt hiszem, hogy KANNISTO szótárában is – tévedésből – elkülönítették egymástól ezen szó nyelvjárási változatait: TJ *ās*, TČ *ā’s*, P VN VS *ōs*, LO *ōs*, So *ōs* ’und, auch; noch; mehr; wieder, wiederum | ещё, опять’ (K-WWb. 101a), KU *ā’s*, *ās*, KM *ā’s*, *ā’sā*, KO *ā’sā* ’so, nur so, für sich (in Ruhe), umsonst, unnützerweise; eben (wie); ledig’, P LU *ōs* ’schon, bereits; noch | уже’ (K-WWb. 101a); a -*sa* elemre itt sem találtam szótári adatot.

³ NySz. 1: 1613.

emlékeztet a mi *isa* köztöszónkra. Ez a középzozvai vogul *āsä*, amelyről MUNKÁCSI (Vog. Nyelvjárások 109. 1.)⁴ a következőket mondja: »Külön 'ipse' jelentésű névmás: *täkw-āsä*, pl. *khop täkw-āsä pal khžlps* 'a ladik maga magától repedt meg' [...] Ez a *āsä* nyilván a 3. személyű birtokosragot tartalmazza végzetében; alapszava pedig a 'maga' jelentésű finn *itse* vogul megfelelője« [...] A vogul névmással talán együvé tartozik a vogul *ās* 'szintén, megint, még is, hát, bizony' [...] valamint ennek osztják megfelelője: *ās* 'is, szintén, még' stb. [...] [Bekezdés.] Ha helyes nyomon vagyunk, akkor az *ysa* tkp. annyi mint 'maga', vagyis végződése a 3. személy jele: alapszavának mássalhangzóját valószínűleg *s*-nek kell olvasnunk [...] [Bekezdés.] Jelentésében pedig ugyanazt a fejlődést mutatja, mint amilyent fentebb a *maga* névmásnál láttunk és ugyancsak ilyen fejlődés alapján használatos nyomósító jelentésben a vogulban is a középzozvai nyomatékosított személyes névmás, a *täkw* 'ő maga', amelyről ezt írja MUNKÁCSI: „A középzozvaiban 'ő hadd menjen!' így hangzik: *tän täkw mini!* 'ők ketten hadd (tkp. maga) menjenek!': *tän täkw miniji!*; 'ők (többen) hadd menjenek!': *tan tan̄k min̄et*. Ugyane kifejezés járja a pelymi és kondai vogulban is...« (Vog. nyelvj. 110)⁵ [...] [Bekezdés.] *Isa* szavunk tehát – ha fejtegetéseink helyesek – egy ősi visszaható névmásnak 3. személyű alakja és így elemeinek összetételében is, jelentésében is teljesen megfelel *maga* névmásunknak, és ugyanazt a jelentés-fejlődést is mutatja, mint *maga* névmásunk» (ORBÁN 1934: 110–111).

ORBÁN szerint tehát az *ysa* 'maga' jelentésű nyomatékosító elem lett volna, amely szerinte etimológiailag azonos lenne a középzozvai vogul *āsä*-val. Az ORBÁN (1934: 110–111) által idézett MUNKÁCSI-féle (1894: 109) „finn *itse* ~ vogul *ās*–” összevetés nyilvánvalóan téves etimológiai ötlet, miként természetesen az ORBÁN által ezekhez vont vog. *ās* 'szintén, megint, még, is, hát, bizony', és osztj. *ās* 'is, szintén, még' sem egyeztethető a vog. *āsä* tövével, a finn *itse* 'maga' obi-ugor megfelelői ugyanis ezek: vog. *So is* 'der wirkliche, im Sonnenschein sichtbare Schatten des Menschen', osztj. Kr *is* 'Seele, Geist, ein immaterielles etwas im Menschen' < FU **ice* ~ **ise* 'Schatten; Schattenseele' (UEW. 1: 79).

A nagy vogul szótárak nem tartalmazznak *as*-, *os*-féle névmást. A MUNKÁCSI által névmás gyanújába vett *āsä*: *täkw-ä*. -*ä* eleme valóban sg. 3. személyű birtokos személyjel, az *ās* pedig minden bizonnyal a vog. N K *ās*₁, LM P T *āš*, LU *aš* 'felület, szín, felszín, arc | Fläche, Oberfläche, Antlitz, Gesicht' (M-WWb. 390b–391a, l. még *ās*₃: N *täkw-āsä* 'maga | selbst', M-WWb. 392b) és a TJ *aš*, TČ *āš*, KU *aš*, KM *aš*, P VNK *oš*, VNZ *aš*, LO So *os* 'das Obere, Oberfläche; Aussehen, Gesicht' (K-WWb. 101ab) szóval azonos. E szó osztják megfelelője pedig a V Vj *os*, Trj *oš*, Ni *us* 'Innenseite des Felles, der Birkenrinde | внутренняя сторона шкуры, берёсты; Haut, Oberfläche', O *os* 'Epidermis' (DEWOS. 190, 1556); az osztj. Kaz *wqš* 'Innenseite des (bearbeiteten) Felles | внутренняя сторона шкуры (Kaz)', O *os* 'Epidermis; untere Schicht des Felles' (DEWOS. 1556) szócikk Kaz tagjának hangalakját (*š*-) alighanem a nyugati vogul nyelvjárások szava befolyá-

⁴ MUNKÁCSI 1894: 109.

⁵ MUNKÁCSI 1894: 110.

solhatta. – Nyomatékos személyes névmási összetétel tagjaként a vog. LM *ās* másodlagos 'Antlitz, Aussehen, Gesicht' jelentése folytán volt alkalmas. Ehhez vö. orosz *лицо* 'Gesicht; Person', ukrán *лице* 'Gesicht, Wange; Vorderseite; Person' (VASMER 1953–1958. 2: 49, 1964–1973. 2: 506), még vö. orosz *лик* II. 'Antlitz; лицо; изображение лица (на иконе)' (VASMER 1953–1958. 2: 41, 1964–1973. 2: 495). – Ennek az obi-ugor szópárnak – ORBÁNNAL (1934: 110–111) ellentétben – természetesen nincsen semmi köze sem a most idézendő obi-ugor köztöszókhöz sem, vö. vog. N *ās*₂, *ās*, *os*, LM LUP K *ōs*, T *ās*, *ās* 'szintén, megint, még, is, hát | auch, noch wieder, und, und noch, abermals' (M-WWb. 392a), TJ *ās*, TČ *ā's*, P VN VS *ōs*, LO *ōs*, So *ōs* 'und, auch; noch; mehr; wieder, wiederum | ещё, опять' (K-WWb. 101a)⁶ ~ osztj. V VT Vj Trj J *os*, DN KoP Kr *us* 'ещё, noch; опять (VT); уже, schon; dennoch (KoP Kr)' (DEWOS. 189).

PAIS (1942: 162) mind a négy mondatban 'bizony'-ként értelmezte az *ysá*-t.

MÉSZÖLY szerint az *isa* értelme: 'íme'. Megkísérelte ezt szemantikailag és etimológiailag (stílustörténetileg) is igazolni: „Az *isá* mint 'ecce' jelentésű mutatószó, olyan alkalmazású, mint az *íme* (vagy *ímé*). Az efféle mutatószó végén, mint az *íme* (*im-e!*), ugyanolyan indulatszó van, mint az *itt-e!*, *ott-a!*, *ez-e!*, *az-a!*, *ihol-e!*, *a hol-a!* stb. mutatószavakon. Az *isá* szót is így kell tehát elemeznünk: *is-á*, s ennek végső *á*-ja mutató értékű indulatszó. Az *is-* és *-á* rész egymástól eltérő hangrendje is mutatja, hogy az *isá* két szónak az összetétele: *is + á!* A bibliai stílusba beleillenek az 'íme', 'és ímé', 's íme' értelmű és hangulatú mondatkapcsolók. Az *is* szó az *és* szóval azonos eredetű, egyik a másiknak alakváltozata. Az *ismét* is eredetibb *és-még*-ből lett, az *ésmég*-ből pedig ismét *> isög > sög* változatokon át a mai *sőt* lett. Így meg tud változni századok folyamán az *és* alakja, mikor összetett kötőszónak előtagjává olvad be. Ugyanannak az embernek a beszédében él a *sőt* is, és is anélkül, hogy az illető beszélő érezné, hogy a *sőt*-beli *s* azonos az *és > is*-sel; így a HB. írója is mondhatott *isá*-t anélkül, hogy tudta volna, hogy annak *és* része azonos lehet azzal az *és*-sel, mely megvan a HB.-ben a mai *és* értelmében is, a mai *is* értelmében is, az *á* rész pedig azonos az *oz*-beli *o* elemmel. [Bekezdés.] Az *ysa* megmagyarázásához nemcsak a latin forrásszöveg *ecce* szavát vettük figyelembe, hanem azt is, hogy az 'íme, és ímé, s íme' értelmű és hangalakú mondatkapcsolók beleillenek a magyar bibliai stílusba is. Ez a szempont nem általában nyelvtörténeti, hanem stílustörténeti” (MÉSZÖLY 1955: 176–177, 1956: 126–127); kiemelés az eredetiben, H. L.). BÁRCZI határozottan cáfolta ezt a feltevést: „MÉSZÖLY szerint [...] a szó jelentése 'íme', s szerkezete is párhuzamos ezzel, mint *ēs ~ is a!*, *ím e!*, azaz első tagja az *es*, *is* nyomatékosító szó, második pedig a mutató névmásnak – mely összetett szó: *a + z*, két azonos jelentésű mutató névmásból áll – első tagja. A magyarázat szellemes, de közel sem meggyőző. Már a föltett jelentést is nehéz levezetni a tagok jelentéséből 'szintén az' → 'íme az'. De a HB.-ben az *az* névmás mindig *o* magánhangzót tartalmaz: *oz*, *ozchuz*, viszont az *yfa* mindig *a*-val van írva. A magyar szót tehát ismeretlen eredetűnek kell tartanunk, s ezért jelentése, mon-

⁶ Ehhez l. a 2. jegyzetet.

datbeli szerepe is bizonytalan” (BÁRCZI 1982: 35–36). Továbbá: „Jelentése is bizonytalan, csak a HB.-ben fordul elő, mégpedig négyszer, és ez előfordulások alapján úgy látszik, hogy indulatszó, kikövetkeztetett jelentése: ’íme’, esetleg ’bizony’. Egy másik föltevés szerint magyarázó, esetleg okhatározó kötőszó volna, mely a latin *enim*-nek felelhetne meg” (BÁRCZI 1982: 35, l. még BÁRCZI 1975: 86).

A magyar nyelv nagy etimológiai szótárai ekképpen foglalták össze az *ýfa*-val kapcsolatos, elkészültükig megszületett, valószínűnek vélt állásfoglalásokat: 1. „’íme; siehe da | bizony, wirklich’ [...] [Bekezdés.] Bizonytalan eredetű. Talán összetett szó: az *is*-nek és vagy az *az* mutató névmás *a* változatának, vagy esetleg az *a*¹ mutató értékű indulatszónak az összetapadásával keletkezhett; vö. *ott a!*, *az a!* – Az *i*- mutató névmási tö és a *-sza* nyomatékosító elem összetételeként való magyarázata, a *maga* névmással való egybevetése, valamint szlávból való származtatása téves” (TESz. 2: 237a). – 2. „’siehe da; wirklich’ • Unbest Urspr, evtl Kompos ⊗ Viell aus *is* ’und’ (Var von → *és* od → *is*) + *a* (→ *az*¹ od → *á*); synt unbest. Das W kommt nur in HB vor; die genaue Bed ist deshalb unbest, evtl durch die Ma der HB bedingt. Die Gleichsetzung des ersten Glieds mit → *és* und → *is* stößt auf die Schwierigkeit, daß beide W in diesem SprDenkmal nur in der Form *ef* vorkommen. Die Deutung, daß das zweite Glied mit einem DemPron (→ *az*¹) od mit einer Interj (→ *á*) identisch sei, ist aus chronologischen Gründen problematisch •” (EWUng. 1: 625b).

Ezek az állásfoglalások voltaképpen a szótárak főszerkesztőjének nézetével azonosak: „E szövegrészek *isá* vagy *isá* kiejtésű módosító szava körül régtől fogva értelmezési eltérések mutatkoznak, s ezek az eltérések nemcsak magának e szócskának, hanem mondatbeli funkciója folytán a vele kapcsolatos szövegrészeknek is többé-kevésbé eltérő tartalmat kölcsönöznek. Néhány egyéb értelmezés mellett, mint például az ’ugyanis’, ’ihol csak’ stb. komolyabban két lehetőség: a ’bizony’ és az ’íme’ került eddig számításba”, és itt elég bő irodalmi utalások találhatók (BENKŐ 1980: 290–291). Természetesen ezt tükrözi történeti grammatikánk is: „Már az egyszerű módosítószók között is találkoztunk olyanokkal, amelyek korai ősmagyar vagy korábbi összetett szavakból értékelődtek át. Az összetétel folyamata végigkíséri a szófaj történetét, de nagyobb jelentőségre csak a kései őmagyar kortól tesz szert. Az ősmagyar kor végén, illetve a korai őmagyarban – különböző valószínűségi fokon – a következő összetett lexémákat, szoros kapcsolatokat tehetjük fel: [Bekezdés.] Nyelvemlékes adataink vannak – igaz, csak a HB.-ből – az *isá*-ra [...] Az ’íme, bizony’ jelentésű kihalt *isa* valószínűleg az *is* partikulával nyomatékosított *A!* mutató névmási mondatból keletkezett” (JUHÁSZ 1991: 510).

A. MOLNÁR (2005: 24) ’bizony (íme)’ és ’bizony’ értelmet tulajdonít e szavunknak (nála: *isá*).

Csak a kutatástörténeti teljesség végett említettem meg, hogy GULYA is kitért futólag az *ýfa* lehetséges tagolására, amely szerinte így lenne helyes: *I-sà, i-sa*, de nem indokolta eljárását, sem értelmezését, sem eredetével nem foglalkozott (GULYA 2007: 338, 340–341).

Tudománytörténeti áttekintésemet egy fölöttébb furcsa ötlet ismertetésével zárom le. Egy jó szándékú kívülálló úgy érezte, hogy közhírré kell tennie, mit hisz e szavunkról. Csak azért térek ki az általa összesen négy írásban is publikált fantáziadús elképzelésekre, mert meglepő módon patinás tudományos folyóirataink egyike juttatta hozzá a közlés lehetőségéhez. Hasonló szakértelemmel szerintem akár hamuból vagy kávézacsból is ki lehetne olvasni *yfa* szavunk történetét:

„A felvetett problémák közül a legsúlyosabbnak azt tartom, hogy az *isa* jelentése bizonytalan, az 'íme' és a 'bizony' jelentést csupán a szövegösszefüggés alapján következtették ki. Én az *isa* utótagjára vonatkozó első TESz.-változattal értek egyet, de azon túlmegegyek, s a teljes összetételt tovább elemzem. Ily módon jobbíthatónak tartom az *isa* szófejtését, valamint a hozzá tartozó szövegrészek értelmezését. [Bekezdés.] Az *isá*-t elhomályosult összetételnek fogom fel. Szerintem az *i + s + a* elemekből áll. – Az *i* elem a közelre mutató *ez* névmási tö *i*-változata, amely az *itt, ide, íme, eme* stb. szavakban (ma már elhomályosultan) van jelen. – Az *a* elem az *az* távolra mutató névmási tö *a*-változata (vagy maga az *az* névmási tö), amely megtalálható az *ott, oda, ám, ama* stb. szavakban (szintén elhomályosultan). – Az *s* nem egyéb, mint a ma is gyakori kapcsolatos kötőszavunk, az *is*, melynek esetenként nyomósító szerepe is van. [Bekezdés.] Az *isa* elhomályosult mellérendelő összetétel jelentése tehát 'ez és az (= mindkettő)' lehetett" (GAÁL 1999: 260). – E szerző kárhóztatja, hogy az elődök a szöveggörnyezetből próbálták megfejteni a szócska jelentését. Az általa megalkotott etimológiai magyarázatból levezetett jelentés azonban semmiképpen sem illik a szövegbe.

E szerző az *yfa*-nak a szakirodalomban feltételezett jelentései kapcsán írja, hogy azok bármelyike is „csak részben állja meg a helyét, ugyanis az egy szóból álló értelmezés már eleve nem lehet kifogástalan, mivel abból kimaradt az *isa s* eleme. [Bekezdés.] Az *isa* az adott szövegrészekben közöltekkel egyezően 'ez és az szemmel láthatóan igaz', 'a valóságnak megfelelően igaz' és 'való igaz' értelmezései, valamint az *ím és ám* szerkezetben az *ámnak* 'bizony igaz' jelentése között fennálló szemantikai összefüggés arra mutat, hogy az *ím és ám* szerkezet jelentésileg is pótolhatja az *isát*" (GAÁL 2000: 399–400). – Ezt az értelmezést ugyanúgy minősítem, mint az előző passzusban szereplő idézetben lévő.

„Az eddigieken kívül a *VCV*-rendszer további elemekkel is bővíthetett, így a magánhangzóból álló mutató névmási tö palatális és veláris változatának a hozzátoldó kapcsolatos *s* 'és' kötőszóval szerkesztett összetételével: *e + s + a ~ i + s + a* 'ez és az' (vö. HB.), *ase ~ asi* 'az és ez', *asa, ese* 'ez és az, ez és ez'. A *C* elem ezekben a *s* kötőszó. A felsoroltakon kívül természetesen lehetett még többféle nyíltabb–zártabb vokálisú alak is. Mind a *VCV* fölépítésű kikövetkeztetett változatokban, mind a HB.-ből adatolt *isa* alakokban – alaktani fölépítésük-ből következően – közelre is, és távolra is irányul a rámutatás. A HB.-ben megörzödött *isa z* nélküli mutató elemei ezen kívül még a szövegben közöltek szemmel látható, vagyis nyilvánvaló, 'valóban igaz' voltát is jelzik. Az élőbeszédben tágabb értelemben, minden olyan közlésben lehetett a fenti alakokat használni, amikor két főnévnek vagy mondatnak igaz valóságát akarták kiemelni, hangsúlyozni. – Állításomat megerősíti a HB. *ez, az ~ 'az'* mutató névmásai, valamint

az *isa* z nélküli *i*, *a* mutató névmásai között meglevő alakbeli különbözőség. Ebből a megkülönböztető írásmódból a névmásnak egymástól eltérő mondatbeli funkciójára lehet következtetni: arra, hogy ez *ez*, *az* »csak« mutató szerepű, az *i* ~ *e* és *a* viszont nyomatékosabb, rámutató szerepű” (GAÁL 2001: 381). – E „továbbfejlesztett” ötlet semmivel sem teszi értelmesebbé a Halotti beszéd szóban forgó mondatait, sőt! (L. még az előző két passzushoz fűzött kommentárt.)

„...az előadottak alapján arra lehet gondolni, hogy a HB.-béli *isa* szóösszetétel az ősi rendszernek csupán egyik alakváltozata [kiemelés az eredetiben, H. L.]. Vagyis úgy hiszem, hogy ha a nyelvemlékes korszakból – valami »csoda« folytán – még előkerülne *isa* szó, az is a HB.-béli *isa* ’ez és az’ jelentését viselné, és annak a szerkezeti fölépítését mutatná. Eltérés legfőleg a közelre vagy távolra mutatástól függően – és annak sorrendje szerint – a vokálisok váltakozó hangalakjában, az író nyelvjárásának megfelelően mutatkozna (pl. *asi* ’az és ez’)” (GAÁL 2001: 381). – Csak abban érték egyet e szerzővel, hogy ilyen csodára nem számíthatunk.

Azt hiszem, e naivságok konglomerátumára aligha szükséges több szót vesztegetni.

3. Az *ýfa* eredetéről. A tudománytörténeti előzmények számba vétele után térek át arra, milyen etimológiai magyarázatot látok reálisnak *ýfa* szavunk eredetére vonatkozóan. Fentebb már említettem, hogy egykoron HUNFALVYNak volt egy ötlete, amelyet nem fejtett ugyan ki (HUNFALVY 1875b: 17), de én azt mégis nagyon is valószínűnek értékelem. Ezen ötletre utalt MARIÁNOVICS [SIMONYI] (1911: 349), de nem nyilatkozott arról, helyesli-e vagy sem. Mivel én helyesnek találok, megpróbálok igazolni, miért helyes. HUNFALVY ugyanis valószínűleg leginkább csak a hangalaki hasonlóság, vagyis a szókezdő *i* elemet tartalmazó osztják és magyar alakok (adverbiumok) szinte teljes hangtani azonossága és a szónak SAJNOVICS által feltételezett ’bizony; certe, indubianter’ jelentése miatt gondolt az egyezésre; vö. „*izi* ’bizony’ (rég magyar *isa*): *levija izi tarmal* ’a’ szolgának bizony elég’, *adim jug jim tiipsa izi an verl* ’rossz fa jó gyümölcsöt bizony nem terem” (HUNFALVY 1875b: 17). Az ugyanott található adatokat, amelyek az iméntivel szorosan összefüggnek, már külön szócikkbe sorolta be: „*izi* (*i-si* egy-az) azon, *izagat* (*i-sagat*) egy-ként, egyszer-int, mind, *izit* (*i-sit*) ugyanaz, *izikem* (*i-si-kem*) ugyanannyi”. Ezek legalább részben a grammatikai leírásban is megtalálhatók: *izagat ultina* ’minden által, folyvást’, *mur izagat edliset* ’a nép mind kimenének’ (HUNFALVY 1875a: 101, 108–109), az *i* elem nélküli alakok (névutók) ezek: *sagat*, *sajit* ’szerint, -ért, -kor’, *pora sagat* ’az idő szerint’, *voh sagat* ’pénzért’, *jolta sagat* ’után’, *tolta sagat* ’onnan’, *jilta sagat* ’alatt, alá’ (HUNFALVY 1875a: 105).

Ezek a HUNFALVY közölte VOLOGODSZKI-féle adatok a következő későbbiekkel azonosak: a) adverbiumok: V Trj *aj-săyit*, KoP *aj-săxat*, Ni *î-săxat*, *î-săxat*, Šer *îsat*, Kaz Sy Šur *îsa*, Ahl *î-sat* ’заодно (V); auf gleiche Weise (Trj); alle, alles, ganz (Ni Kaz); вдруг (KoP)’, V *aj-săyit*: *aj-săyî* ’werlăyan ’заодно делают’, Sy *îsa weşkat* ’ganz unschuldig’, Šer *îsat uttə*, Kaz *îsa wqati* ’(jeder

seiende) каждый | jeder alle' (DEWOS. 18–19, 1311), Ahl *ī-saġat* 'in derselben Richtung', *ī-saġat*, *īsat ulta* (zuweilen auch ohne *ulta*) 'ganz, alles' (AHLQVIST 1880: 76); b) névutók: V *sāyit*, *sāyi*, Vj *sāyi*, Trj *sāyit*, J *sāyit*, DN *sāxat*, *sāxet*, DT KoP *sāxat*, Kr *sāxat*, *sāxāt*, Ni *sāxat*, *saxa*, Šer *sāxat*, Kaz *sāxat*, *saxət*, Sy *sāxat*, *saxət*, O *sāxat*, *sāxāt* 'по | gemäß, nach, wie' (DEWOS. 1310–1311), Vj *saxы* [= *sāyi*] 'будто, подобно, по', *қантах saxы* [= *kāntəy sāyi*] 'по-хантыйски' (MOGUTAEV 1996: 248). Feltűnő, hogy a nyugati nyelvjárási adatok közül a Kaz Sy Šur *īsa* 'alles, alle, ganz' kísértetiesen hasonlít az *ýfa*-ra. Teljesen nyilvánvaló, hogy ezek a V *aj-sāyit*, Ni *ī-sāxat*, Šer *īsat* változatokhoz képest erősen csonkult adatok, amelyek alapszava a **sāyit*, **sāyat* (> V *sāyit* ≥ *sāyi*, DN *sāxat*, *sāxet*, Kaz *sāxat*, *saxət*) névutó. A nyugati osztják nyelvjárások valamelyikéből átkerült ez az adverbium az északi vogulba: N *sāyāt* [= *sayat*] 'után | nachdem' (< osztják, M-WWb. 509a).

STEINITZ kételkedve vonta ehhez az osztják szócsaládhoz az osztj. O *sāxa* 'nach kurzer od. einiger Zeit | спустя короткое время' adverbiumot (DEWOS. 1310, 1311). Nem értek egyet a bizonytalankodással, mivel valamiképpen az azonosítást, egységesítést és általánosítást kifejező obi-ugor adverbiumok az 'idő, időszakasz', 'vminek a részei' típusú, oszthatóságot, tagolhatóságot kifejező szókból (is) alakulnak. Ilyenek pl. az a) osztják V VT Vj Trj J *os*, DN KoP Kr *us* 'ещё, noch; опять (VT); уже, schon; dennoch (KoP Kr)' > NazT *aj-us*, *aj-usa* 'заодно, одновременно', Šer *ij-ös* 'gleichzeitig' (DEWOS. 189); Trj *pič*, DN Kr *-piš*, Ni Kaz *püş*, O *pus* 'Faden; „Schicht” (d. h. Fell, Futter od. Überzug) eines Kleidungsstücks, Pelzes; Mal, -mal' > Trj. *aj-pič*, DN Kr *aj-piš*, Ni *ij-püş*, Kaz *ī-püş* 'vollständig, ganz und gar, für immer', V *aj-pičəy*, Šur Kaz *ī-püşa*, O *i-pusá* 'на всегда | für immer' (DEWOS. 18, 1089–1090); valamint b) vogul T *ux-čäs* 'egyszerre | gleich' (M-WWb. 29b), vö. LM K *śas* 'óra | Uhr, Stunde' (M-WWb. 591a); LU *āk-w-šit* 'egyszerre | zu gleicher Zeit' (M-WWb. 29b), KU *ākšōβn(ə)*, KM *ākšōβnə* 'in derselben Weise', KU *āk šōβt*, LU *ākšit* 'gleichmäßig | ровненько' stb. (K-WWb. 26a), KM_f *tə šōβn* 'auf diese Weise' (K-WWb. 816a), vö. TJ TČ *tšēy*, KU KM *šōβ*, KO *šūβ*, P *šiy*, *ši*, VN VS LU *ši* 'Zeit; bestimmtes Maß; so viel wie; bestimmte Menge; Art; etwa' (K-WWb. 815a).

Az itt felsorolt, szóösszetételből alakult adverbiumok előtagja az '1' jelentésű számnév. Elég sok ilyen található a nagy osztják és vogul szótárakban, pl. DEWOS. 18–19, M-WWb. 28a–29b, K-WWb. 24a–27b.

A most idézendő vogul adverbium két szempontból is igen figyelemre méltó:

a) A LU *ekšaytl* 'alle(s) auf dieselbe Weise | всё одинаково, всё ровно' (K-WWb. 26a) *ek-* előtagja természetesen azonos az *ek* '1' jelentésű számnévvel (K-WWb. 23b), a *šaytl* utótag pedig csak ebből az egy nyelvjárásból és csak ebben az egy összetételben van adatolva: LU *ekšaytl*' (K-WWb. 713a).

b) A *šaytl* utótag nyilvánvalóan az *-l* instrumentalisragot tartalmazza, a szó-tó így a vogulban önállóan nem adatolt **šayət* ?*'gemäß, nach, wie', amely az osztj. V *sāyit* ≥ *sāyi*, DN *sāxat*, *sāxet*, Kaz *sāxat*, *saxət* névutó pontos etimológiai megfelelője. Ezek közös, obi-ugor alapnyelvi előzménye **šayst* lehetett. A fentebb idézett osztj. O *sāxa* 'nach kurzer od. einiger Zeit' adverbium azt sejteti,

hogy a legtávolabbi obi-ugor előzmény **šāγx* volt, ebből pedig az instrumentális funkciót is ellátó **t* locativusrag csatlakozásával jött létre a **šāγst*.⁷ Az osztj. *s-* ~ vog. *š-* megfelelés természetesen nem akadályozza az egyeztetésnek, vö. pl. osztj. V *sat*, Trj *sāt*, DN *sot*, Ni Kaz *sot*, O *sat* '100' ~ vog. TJ *šēt*, KU *šāt*, P *šēt*, So *sāt* 'id.' (~ ma. *száz* < Ug **šata* < FU **šata* [UEW. 1: 467] > finn *sata*), miként az osztj. *(-)/s-* ~ magyar (**š-* >) *-s-* sem, feltehető ugyanis vagy egy ősmagyar kori **š* ~ **s* váltakozás, pl. „*sövény* : *sző* (MSzFE. 3: 582b–583a, 792b–793a; UEW. 1: 471; FU **šāne*), *sömör* : *szem* stb.” (TESz. 3: 508; még vö. *sömör*: TESz. 3: 579b; UEW. 1: 479: **šilmä* [de ez utóbbiban csak a *šēm* említettik meg]), *szőr* ~ *sörény* (< Ug **šāγ3-r3* vagy **šākr3* 'Haar', vö. UEW. 2: 886), vagy még inkább egy „U/FU **š* > Ug **s* ~ **š*” fonémahasadás következtében létrejött szóhasadás (erről l. alább).

A ma. *s-* ~ vog. *š-* ~ osztj. *s-* megfelelés valószínűleg a most ismertetendő módon magyarázható. Az ugor alapnyelv az U/FU **s*, **š*, **š* szibilánsrendszert örökölte, mely a következő változásokon ment át:

1. U/FU **s* × **š* > Ug **s*,
2. Ug **s* > **θ*,
3. U/FU **š* > Ug **s* ~ **š*,
4. Ug **s* > Ug **s* ~ **š*.

A 3. lépésben bekövetkezett ugor alapnyelvi fonémahasadás legtöbbször talán szóbelseji palatalizált mássalhangzó hatására bekövetkezett depalatalizáció eredménye lehetett (**šVC* > **sVC*), egyébként pedig **š* > **š* történhetett.

Ennek eredményeként az ugor alapnyelvben az U/FU **s*, **š*, **š* szibilánsok helyét az Ug **s*, **š*, **θ* foglalta el. Az ugor nyelvek ezeknek a (szókezdő) szibilánsoknak a következő szabályszerű, de nem egyöntetű megfelelési rendszerét mutatják (vö. HONTI 1999: 124–130; az obi-ugor adatokat egyszerűsítés végett itt fonematikus átírásban közlöm):

1. Ug **s* > ma. *sz* ~ OUg **s* > vog. *s* ~ osztj. *s*, pl.:
ma. *zaj*, R. *szaj* ~ vog. **šuj* > TJ KU *soj*, P So *suj* ~ osztj. **šōj* > V *šōj*, DN *sěj*, Ni Kaz *sij*, O *sij* (< Ug **soje* < FU **šoje* 'Ton, Laut, Stimme', vö. UEW. 1: 482–483),
ma. *szél* ~ vog. **šil* > KU So *sēl* ~ osztj. **sil* > V O *sil* (< Ug **sel3* 'Rand', vö. UEW. 2: 887),
2. Ug **š* > ma. *s* ~ *sz* ~ OUg **š* > vog. **š* > *š* ~ *s* ~ osztj. **š* > *s*, pl.:
ma. *segg* ~ TJ *sūŋ*, *sāŋ*, KU *sōŋk*, P *sōŋk*, So *sāŋk*, a (< Ug **šāŋk3* < FU **šāŋk3* 'der Hintere, Arsch', vö. UEW. 1: 472).
ma. *szēm* ~ *sömör* ~ vog. **šām* > TJ KU P *šām*, So *sam* ~ osztj. **sem* > V Ni Kaz O *sem* (< Ug **šem* < **šilmä* 'Auge', vö. UEW. 1: 479),

⁷ A locativus, az adessivus és a superessivus ragja eszközhatározói funkciót is betölthet (vö. LIIMOLA 1963: 113, 115, 117), pl. vog. K *ton ten-t lō joutam* 'azon az áron lovat veszek' (BEKE 1905a: 81, 1905b: 15, vö. *tēn* 'ár; pénz', M-WWb. 646a, még vö. LIIMOLA 1963: 118), osztj. M *lajām-ən* 'fejszével' (vö. *lajām* 'fejsze'; RADANOVICS [RÉDEI] 1961: 33, 59, még vö. LIIMOLA 1963: 117), finn *kirjoitan kynä-llä* 'ceruzával/tollal írok', észt *vitsu-l kasvatama* 'pálcával nevelni'.

ma. szőr ~ *sörény* ~ vog. *šār > TJ šār, KU šār, P šār, LO sāyr, So sāyra (< Ug *šāy3-r3 vagy *šākr3 'Haar', vö. UEW. 2: 886),

3. Ug *š > ma. sz ~ OUG *š > vog. *š > š ~ s ~ osztj. *š > s, pl.:

ma. száz ~ vog. *šūt3 > TJ šēt, KU šāt, P šēt, So sāt ~ osztj. *sat > V sat, Trj sāt, DN sot, Ni Kaz sot, O sat '100' (< Ug *šata < FU *šata 'hundert', vö. UEW. 1: 467).

Az Ug *š- > ősm. *š- ~ *s- (> ma. s- ~ sz-) kettősség kialakulása pedig bizonyosan elő- vagy ősmagyar nyelvjárási különbségben leli magyarázatát.

Az osztják és a vogul adatokhoz mind hang-, mind jelentéstanilag jól illeszkedik a Halotti beszéd *yfa* formájú adverbiuma. E szó *y* = *i* elemében szintén az '1' számnév rejtőzik, tudvalévöleg a magyarban is vannak az '1' számnévvel létrejött adverbiumok: *egyaránt*, *egyáltalában*, *egyáltalán*, *egyelőre*, *együttal*. Az '1' számnév ugor kori történetéről adott leírásom érthetővé teszi e számnévnek ezen adverbiumba történt beépülését: „Die Zahlwörter '1' in den ugrischen Sprachen lassen sich [...] von dem Rekonstrukt *ike, *üke ableiten. Im Urungarischen bzw. in der obugrischen Grundsprache ging der Wandel *-k- > *-γ- vor sich, welches neben *ü zu *γ labialisiert wurde, zumindest in der obugrischen Grundsprache. In der obugrischen Sprachgeschichte sind in mehreren Fällen Schwankungen *γ ≥ *j bekannt, denen zufolge nach einem palatalen Vokal im Früh-Urostjakischen leicht ein Wandel *öγ/*ēγ > *ěj eintreten konnte” (HONTI 1993: 80). „Auch im Urungarischen kann mit dem Wandel *ik3/*ük3 > *iγ3/*üγ3 gerechnet werden, wo auf Einfluß des benachbarten Palatalvokals oberer Zungenstellung das *γ/*γ durch *j abgelöst wurde (oder dies durch teilweise Assimilation eintrat), was sich im Ungarischen zu d' [= gy] entwickelt haben mag” (HONTI 1993: 81). Úgy gondolom, hogy már az ugor alapnyelvben lehettek az '1' jelentésű számnévnek *ük3 ≥ *üγ3 ~ *üj3 változatai. E számnévünkben bekövetkezett Ug *ü > ma. i változást egyértelműen igazolják első adatai, például éppen a Halotti beszédben megtalálható *ig* és *igg* (l. TESz. 1: 716, l. továbbá NySz. 1: 572, *ëggy*).

A *-fa* (= *-sa*) utótag pedig a következő módon alakulhatott ki: Ug *šāγs > OUG *šāγs (> osztj. *šāγs ~ vog. *šāγs) ~ ma. *šāγs > > *-sa*. Mind a ma. *yfa*, mind az északi osztj. *isa*, *īsat* deetimologizálódott, tehát elvesztette egyes nyelvtörténeti elemeinek eredeti forrásszavával fennállott nyilvánvaló kapcsolatát.

Összegezve a fentieket: az eddigi etimologizálási kísérletekkel ellentétben a Halotti beszéd *yfa* 'bizony' szavát ugor alapnyelvi összetételként értelmezem: „'1' számnév + 'amint' névutó” > 'egészen, teljesen' adverbium > 'bizony' adverbium”, és a közös ugor adverbium sorsának alakulását így látom: Ug *ük3-šāγs ~ *üj3-šāγs > OUG *ük3-šāγs(-t) ~ *üj3-šāγs(-t) (> vog. *ük-šāγ-t > > LU *ek-šāγ-t-al* 'alle(s) auf dieselbe Weise' ~ osztj. *ěj-šāγ-t > > V *aj-sāγit* 'заодно', Trj *aj-sāγit* 'auf gleiche Weise', KoP *aj-sāγat* 'вдруг', Kaz Sy Šur *ī-sa* 'alle, alles, ganz') ~ ma. *üj3-šāγs > > *i-sá* 'bizony'. A ma. *-aγs a γ kiesésével szükségszerűen hosszú magánhangzóvá, vagyis -á-vá lett, azaz az *yfa* olvasata bizony *isá* lehetett, miként MÉSZÖLY (1955: 177, 1956: 127) és alternatív lehetőségként BENKŐ (1980: 290–291) vélte.

Ezzel kiderített ugor kori nyelvi újításaink száma ismét emelkedett eggyel.

A nyelvtörténeti folyamatok kiderítése, az etimológiai összefüggések feltárása gyakran a mozaikkép kockáinak megkeresését, egymáshoz illeszthetőségük megállapítását jelenti. Az *yfa* háttérének kinyomozása is ezt szemlélteti.

Kulcsszók: Halotti beszéd, ugor, magyar, vogul, osztják, etimológia, szemantika.

Hivatkozott irodalom

- AHLQVIST, AUGUST 1880. *Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Sprachtexte, Wörtersammlung und Grammatik.* Forschungen auf dem Gebiete der uralaltaischen Sprachen. Dritter Theil. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- BÁRCZI GÉZA 1975. *A magyar nyelv életrajza.* 3. kiadás. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Nyelvészeti tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BEKE ÖDÖN 1905a. A vogul határozók. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 71–100.
- BEKE ÖDÖN 1905b. A vogul határozók. Különlenyomat a *Nyelvtudományi Közlemények* 35. kötetéből. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BUJNÁK, PÁVOL 1928. *Praefixa verbalia v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom.* Nákladem Filosofické University Karlovy, Praha.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest / Budapest, 1862–1874.
- DEWOS. = STEINITZ, WOLFGANG, *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin, 1966–1993.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GAÁL IMRE PÉTER 1999a. *yfa*. Szófejtési kísérlet. *Magyar Nyelvőr* 123: 260.
- GAÁL IMRE PÉTER 1999b. Helyreigazítás az *yfa* szófejtéséhez. *Magyar Nyelvőr* 123: 372.
- GAÁL IMRE PÉTER 2000. Az *isa* kihalása után *ím(e)s ám* szerkezet (magyarázatkísérlet). *Magyar Nyelvőr* 124: 399–400.
- GAÁL IMRE PÉTER 2001. Az *isa* és az ősmagyar kori *VCV fölépítésű mutató névmási rendszer. *Magyar Nyelvőr* 125: 381–382.
- GULYA JÁNOS 2007. Egy európai magyar nyelvemlék. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) előadásai* 1–2. Nemzetközi Magyarasszociológiai Társaság, Debrecen–Budapest. 2: 331–342.
- HONTI LÁSZLÓ 1993. *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen.* Bibliotheca Uralica 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1999. *Az obi-ugor konsonantizmus története.* Studia Uralo-Altaica. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- HUNFALVY PÁL 1875a. Az északi osztják nyelv Vologodszki fordításainak és orosz-osztják szótárának alapján tekintettel mind Castrén déli osztják grammatikájára,

- mind a Reguly hozta szó-jegyzékre s eredeti osztják énekekre. *Nyelvtudományi Közlemények* 11/1: 1–236.
- HUNFALVY PÁL 1875b. Szó-tár. *Nyelvtudományi Közlemények* 11/2: 1–226.
- JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Tudományos Gyűjtemény 30. Danubia, Pécs.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1991. A módosítószók. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 501–513.
- KLUGE, FRIEDRICH 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- KORDA IMRE 1887. *Ysa*. *Magyar Nyelvőr* 16: 175–178.
- K-WWb. = KANNISTO, ARTTURI – EIRAS, VUOKKO – MOISIO, ARTO, *Wogulisches Wörterbuch*. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 35. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki, 2013.
- LIIMOLA, MATTI 1963. *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- MELICH JÁNOS 1908. Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédről. *Magyar Nyelv* 4: 1–12.
- MELICH JÁNOS 1911. *Isa*. *Magyar Nyelv* 7: 409–411.
- MARIÁNOVICS MILÁN [SIMONYI ZSIGMOND] 1911. Szláv jövevényszók. *Magyar Nyelvőr* 40: 348–350.
- MÉSZÖLY GEDEON 1955. A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése. (Mutatvány a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között” című műből.) *Magyar Nyelv* 51: 176–182.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MOGUTAЕV, M. K. [МОГУТАЕВ, М. К.] 1996. *Хантыйско-русский словарь (васюганский диалект)*. Томский государственный университет, Томск.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegmélekek (olvasat, értelmezés, magyarázat, frazeológia)*. Nyelvi és művelődéstörténeti adattár. Kiadványok 8. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1894. *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- M-WWb. = MUNKÁCSI BERNÁT – KÁLMÁN BÉLA, *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- ORBÁN GÁBOR 1934. *Isa*. In: BEKE ÖDÖN – BENEDEK MARCELL – TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF szerk., *Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára*. Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, Budapest. 109–111.
- PAIS DEZSŐ 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *Magyar Nyelv* 38: 159–162.
- RADANOVICS [RÉDEI] KÁROLY 1961. *Északi-osztják nyelvtan*. Nyelvtudományi Értekezések 31. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAI MIKLÓS 1803/2014. *Magyar irodalmi régiségek. Antiquitates literaturae Hungaricae*. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – OSZK, Budapest.
- SAJNOVICS, JOANNIS 1770. *Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Typis Collegii Academici Societatis Jesu, Tyrnaviae.
- SAJNOVICS, JOHANNES 1972. *Beweis, daß die Sprache der Ungarn und Lappen dieselbe ist*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 5. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- SAJNOVICS JÁNOS 1994. *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1889. *A magyar nyelv*. A művelt közönségnek. Első kötet. A magyar nyelv élete. Révai testvérek, Budapest.
- [SIMONYI ZSIGMOND] 1907. [Szerkesztői lábjegyzet TÓTH BÉLA *Ysa. Eleve* című cikkéhez.] *Magyar Nyelvőr* 36: 429.
- SSA. = *Suomen sanojen alkuperä* 1–3. Toim. KULONEN, ULLA-MAIIA. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992–2000.
- SZARVAS GÁBOR 1887. *Ysa. Magyar Nyelvőr* 16: 217–219.
- SZINEK IZIDOR 1899. Az *ysa* jelentése. *Magyar Nyelvőr* 28: 103–104.
- SZINNYEI JÓZSEF 1879. Révai magyar–ugor nyelvhasonlítása. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 248–286.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH BÉLA 1907. *Ysa. Eleve. Magyar Nyelvőr* 36: 429.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Hrsg. RÉDEI KÁROLY. Harrassowitz – Akadémiai Kiadó, Wiesbaden–Budapest, 1986–1991.
- VASMER, MAX 1953–1958. *Russisches Etymologisches Wörterbuch* 1–3. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- VASMER, MAX [ФАСМЕР, МАКС] 1964–1973. *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Прогресс, Москва.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Research history and etymology of the word *isa* from the Funeral Sermon

As opposed to former attempts at its etymology, the present author takes the word *yfa* (= *isa*) ‘indeed’ from *Sermo super sepulchrum* to be a compound coined in Proto-Ugric: ‘1’ (numeral) + ‘as soon as’ (postposition) > ‘totally, fully’ (adverb) > ‘indeed’ (adverb), and sees the subsequent fate of the inherited adverb as follows: Ug **üikš-šayš* ~ **üjš-šayš* > OUG **üikš-šāyš(-t)* ~ **üjš-šāyš(-t)* (> Vogul **üik-šāyš-t* >> LU *ek-šayš-t-al* ‘alle(s) auf dieselbe Weise; all in the same manner’ ~ Ostyak **ěj-sāyš-t* >> V *əj-sāyit* ‘заодно; together, at the same time’, Trj *əj-sāyit* ‘auf gleiche Weise; in the same manner’, KoP *əj-sāχat* ‘вдруг; suddenly’, KazSyŠur *i-sa* ‘alle, alles, ganz; all, every, totally’), ~ Hungarian **üjš-šayš* >> †*i-sá* ‘indeed’.

Keywords: Funeral Sermon, Proto-Ugric, Hungarian, Vogul, Ostyak, etymology, semantics.

HONTI LÁSZLÓ
Károli Gáspár Református Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

Laonikos a magyar nép nevééről*

Dis manibus J. Vekerdi

1. Laonikos és történeti műve. A bizánci történetírás utolsó nagy korszakát képviselő kvartett Sphrantzész, Dukas és Kritobulos mellett negyedik, meghatározó alakja az athéni Laonikos Chalkokondylész. A török birodalom felemelkedéséről szóló művének irodalomtörténeti jelentősége csak részben áll egyedi témaválasztásában, bár a rohamosan terjedő „új hit”, az iszlám bemutatása már önmagában is különlegesnek számít a 15. századi „nyugati” irodalomban. Laonikos igazi érdeme mégis inkább a legnagyobb klasszikus auctorokat idéző, mindenféle részrehajlástól mentes ábrázolásmód, mely a hitéleti kérdésekben általában szélsőségesen nyilatkozó, többnyire erősen elfogult szerzők stílusához képest üdítő kivételt jelent. Laonikost ráadásul Fortuna is kegyeibe fogadta, amennyiben befejezetlenségében is meglehetősen terjedelmes, tíz könyvből álló műve (Ἀποδείξεις ιστοριῶν) teljes egészében fennmaradt. Bár a jelen tanulmányban vizsgált kérdés szempontjából közel sem mellékes, a mű keletkezési idejét csak találgatni tudjuk. A korábbi tudományos konszenzus az 1480-as évekre datálta Laonikos munkáját (MISKOLCZI 1913; vö. TALBOT 1991), mások 1470 körülre (WURM–GAMILLSCHEG 1992), újabban pedig akad, aki még korábbra, 1464 és 1468 közé helyezi a mű megszületésének időpontját (KALDELLIS 2012). A bizonytalanságot csak fokozza, hogy a szerző életéről szintén nagyon kevés adattal rendelkezünk, pályája az 1450-es évek után szinte teljesen ismeretlen.

Amint az közzismert, a mű cselekményének fő szálát Laonikos előszeretettel színezi néprajzi-földrajzi kitérőkkel. A mű terjedelmének csaknem harmada etnográfiai exkurzus: az olvasó találkozhat szlávokkal, germánokkal, franciákkal és britekkel, de bepillanthat a mongolok, indek, egyiptomiak, vagy éppen az itáliai városállamok némelyikének (Velence, Genova, Firenze) történetébe is. A magyarokat az „új Hérodotosz” – ahogy újabban megjelent monográfiájában ANTHONY KALDELLIS nevezi Laonikost (KALDELLIS 2014b) – először a II. könyvben, a Luxemburgi Zsigmond vezette, hamvába holt keresztes hadjárat (1396) kapcsán említi részletesebben, de később is többször beleszó a történetbe a magyar nép történelmével kapcsolatos eseményeket, adatokat. Jelen alkalommal az első hosszabb szöveghely egyik problematikus részletével kívánunk foglalkozni.

2. A magyar népnév Laonikosnál. Miután Laonikos röviden ismertette Magyarország (nála: *Παγία*) földrajzi elhelyezkedését, bemutatta a kormányzati rendszert (a királyok idegen uralkodóházakból származnak, ismerik a kormányzói tisztséget), majd a kitérőkben szokásos főbb szempontok szerint futólag említett tett a nép néhány jellemző tulajdonságáról (vallás, életmód, szokások), áttér a magyarok eredetének, nyelvének kérdésére is. A szóban forgó fejezet (II, 17) bennünket most közelebből érdeklő részlete KAPITÁNYFFY ISTVÁN fordításában a kö-

* A tanulmány az OTKA K 116371 jelzetű pályázat támogatásával készült.

vetkezőképp hangzik: „Nyelvük egyáltalán nem hasonlít egyetlen más nemzetéhez sem, teljesen elüt a germánokétól, boemosokétól és polanosokétól. Néhányan azt tartják, hogy hajdan geták voltak, s midőn a Haimos tövében laktak, vereséget szenvedtek a skytháktól, és arra a vidékre költöztek, ahol most is laknak. Mások szerint dákok voltak. Én magam nem tudnám így egyszerűen megmondani, milyen nép volt eredetileg; mindenesetre ők maguk is és az itáliaiak is ezt a nevet használják rájuk, s jószerével nem tudnám másképp hívni őket.” (φωνῇ δὲ χρῶνται οὐδαμῇ παραπλησίᾳ ἐτέρῳ τινὶ τῶν γενῶν, ἀλλὰ ἄλλη τὸ παράπαν διενεγκούση τε τῆς Γερμανῶν τε καὶ Βοέμων καὶ Πολάνων. οἶονται δέ τινες τούτους οἱ μὲν Γέτας γενέσθαι τὸ παλαιόν, καὶ ὑπὸ τὸν Αἴμον οἰκοῦντας, ὑπὸ Σκυθῶν κακουμένους, ἀναχωρῆσαι ἐς τήνδε τὴν χώραν, ἣν καὶ νῦν οἰκοῦσιν· οἱ δὲ φασὶ Δᾶκας γενέσθαι. ἐγὼ δέ, ὅποιον ἂν τι εἴη τὸ γένος τοῦτο τὴν ἀρχήν, οὐκ ἂν οὕτω ῥαδίως εἰπεῖν ἔχοιμι· τοῦνομα μέντοι τοῦτο ὑπὸ τε σφῶν αὐτῶν καὶ ὑπὸ Ἰταλῶν καλουμένους, οὐ πάνυ τοι καλῶς ἔχοιμι ἐτέρῳ τινὶ ὀνόματι καλεῖν τούτους.)

Bár a kissé elnagyolt leírás számos apróbb érdekességet tartalmaz, vizsgálódásunk ezúttal kizárólag a magyar népnévre irányul. Csakhogy a magyarok neve az idézett szemelvényből expressis verbis nem derül ki: a népnevet Laonikos névmásokkal (pl. *τούτους, σφῶν αὐτῶν*), participiumokkal (pl. *οἰκοῦντας, κακουμένους*) helyettesíti, a magyarokra vonatkozó állítmányok mellett pedig nem teszi ki az alanyt (pl. *χρῶνται, οἰκοῦσιν*). Mivel mindez így van a magyarokat először említő és érdemben bemutató teljes, in extenso nem idézett fejezetben is, az a különös helyzet áll elő, hogy a szerző minden lényegesnek tartott információt közöl velünk, magyarokkal kapcsolatban, csak éppen a nép nevét nem említi.

Mégsem kell hosszasan találgatnunk, hogy mi is lehet „ez a név” (*τοῦνομα τοῦτο*), hiszen a keresett népnév már a kérdéses fejezet egyik földrajzi nevéből is kikövetkeztethető. Ha ugyanis a Magyar Királyság neve *Παιονία*, akkor vélhetően a magyarok neve is a *Παίονες* (pluralis nominativus) alakban fog szerepelni.

A teljes mű áttekintése egyértelműen igazolja sejtésünket, annál is inkább, mert a szövelezés kérdésében Laonikos szerencsére következetesnek bizonyul. A Magyar Királyság nála mindig *Παιονία* (a teljes műben az ország neve a függő esetekkel együtt tizenegy alkalommal fordul elő), a magyarok pedig mindig egyenesen *Παίονες* néven szerepelnek. A népnév különböző alakjai 235 alkalommal fordulnak elő a műben, de emellett találkozhatunk az ugyanebből a töből képzett *paioniai* (*Παιονικός*) – vagyis itt ’magyar’ jelentésű – melléknév néhány alakjával (összesen négy esetben). Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy Laonikos Erdély megnevezésére – a szokottabb *Ἀρδελιον* alak (tizenhárom előfordulás) mellett – nyolc esetben a *Παιονοδακία* nevet használja.

Amennyire a nemzetközi bizantinológiai szakirodalom hivatkozásaiból, illetve helyenként azok hiányából látszik, ez a névhasználat, és különösen Laonikos annak igazolásául hozzáfűzött megjegyzése további magyarázatot kíván. Hogy a *Παίονες*-kérdésre miért nem tér ki a Laonikos művéhez írt egyetlen – töredékes – kommentár (NICOLOUDIS 1996 szó nélkül hagyja a kérdéses szöveghelyet), az csak akkor válik érthetővé, ha fellelőzzük a Chalkokondylés-kutatás elismert tekintélyének, ANTHONY KALDELLISnek idevágó sorait (ezeket saját fordításomban közlöm). KALDELLIS ugyanis határozottan zavarban van; a névhasználatot külö-

nösnek, megmagyarázhatatlannak tartja. A mű általa készített angol fordításának a megfelelő szöveghelyhez csatolt jegyzetében a következőket írja (KALDELLIS 2014a: 496): „Különös, hogy Laonikos úgy tesz, mintha nem ismerné az *Οὔγγροι* népnévet, holott ez a forma számított elterjedtnek a bizánci és nemzetközi nyelvhasználatban. Nem világos továbbá az sem, hogy milyen névre gondol, mikor azt mondja: »ez a név«. Feltehetően a *Παίονες*-re, amit ő is használ, csak hogy a magyarok nem hívták így magukat.” Később pedig, a szerzőről szóló monográfiájában szinte megismétli korábbi véleményét (KALDELLIS 2014b: 64–65): „Nem világos, hogy milyen névre gondol. Alighanem a *Παίονες*-re, csak hogy sem saját maguk, sem az itáliaiak nem ezen a néven nevezték a magyarokat. Aeneas például *Commentarii* című művében *Hungari* néven említi őket. Ráadásul a bizánci nyelvhasználatban a *Παίονες* és más népnévek (*Τοῦρκοι*) mellett az *Οὔγγροι* forma terjedt el. Feltehetően egy ellenőrzés nélkül maradt vagy homályosan fogalmazott szöveghelyről van szó.”

Összegezve tehát KALDELLIS a következő kérdésekre nem talál magyarázatot: a) Laonikos miért nem a bizánci történetírók körében is ismert és elterjedt *Οὔγγροι* névalakot használja a magyarok megnevezésére? b) Pontosán milyen névre vonatkozik az „ezt a nevet használják” megfogalmazás? c) Hogyan kell értenünk az „ők maguk is és az itáliaiak is ezt a nevet használják” fordulatot? Végül, mivel fentiek egyikére sem tud elfogadható magyarázatot kínálni, felveti a hiba, a szövegromlás lehetőségét. Magunk nem látjuk ennyire sötéten a helyzetet, már csak azért sem, mert a második kérdés – amint ezt láttuk, s ahogy azt KALDELLIS is gyanítja – nem valódi probléma: Laonikos a magyarokra nyilvánvalóan a *Παίονες* nevet használta, tehát az idézett helyen is arra gondolt, még ha nem is mondta ki egyértelműen.

3. A magyar népnév a bizánci forrásokban. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Laonikos választhatott volna más nevet is, hiszen a bizánci történeti források a magyar népnév kifejezésére számos különböző görög formát használtak. Nem véletlen, hogy ez a téma a magyar bizantinológia hőskorában különösen népszerű kutatási területnek számított: többek között DARKÓ JENŐ (1910, 1912), majd CZEBE GYULA (1925), MORAVCSIK GYULA (1929–1930), később pedig az ő tanítványa, GYÓNI MÁTYÁS (1938) is önálló munkát szentelt a magyar nép bizánci forrásokban előforduló nevei vizsgálatának. Kutatásaik az adatolható, a görög nyelvű írásos emléksanyagban (történeti művek, krónikák, levelek, hagiográfiai művek, oklevelek, rendeletek és egyéb hivatalos feljegyzések) megtalálható előfordulási helyek összegyűjtésére, elemzésére és a névhasználat általános jelenségeinek magyarázatára irányultak. A vizsgált corpus felölelte a 15. században keletkezett munkákat, így Laonikos Chalkokondylés művét is.

Tévedés lenne azt gondolnunk, hogy DARKÓnak és társainak munkáját manapság, a digitális adatbázisok korában egy gyors keresőprogrammal akár egy laikus is könnyedén elvégezhetné, hiszen nem pusztán szöveghelyek katalógizálásáról van szó. A *Παίονες* név előfordulása például igen elterjedt, de a rendkívül nagy számú locusból bennünket csakis azon helyek érdekelnek, ahol a név kimondottan és kizárólag a magyarokra vonatkozik. Más szóval elkerülhetetlen a források aprólékos elemzése.

A jeles elődök számunkra ezúttal fontos eredményei az alábbi pontokban foglalhatóak össze:

A) A bizánci források a magyarok nevére a következő, összesen tizennyolc nevet használnak (MORAVCSIK 1958: 360): *Γέται, Γήπαιδες, Δᾶκες, Κάβαροι, *Μάζαροι/Μάτζαροι, Μυσοί, Οὐγγροβλάχοι, Οὐγγροι, Οὐννοι, Παίονες, Πάννονες, Σάβαρτοι ἄσφαλοι, Σαυρομάται, Σερβονηρικὴ, Σκύθαι, Στρασαλβάνιοι, Τοῦρκοι, Χαλίσιοι*.

Ezeket a neveket MORAVCSIK (1929–1930) három nagyobb csoportba osztotta: a) kizárólag a magyarokra használt népnemek, b) etnikai gyűjtőfogalomként használatos nevek, valamint c) ún. archaizáló népnemek. Utóbbi csoport tartalmazza a legtöbb, szám szerint nyolc nevet: *Γέται, Γήπαιδες, Δᾶκες, Μυσοί, Παίονες, Πάννονες, Σαυρομάται, Σκύθαι*; s mint látszik, közéjük tartozik a *Παίονες* népnév is.

Az archaizálás a bizánci szerzőknek a klasszikus örökség fenntartására irányuló legfőbb formai eszköze. A cél a historia continua látszólagos megszakíthatatlanságának fenntartása: mintha az antik irodalmi hagyomány soha nem tört volna meg, mintha a bizánciak még mindig Hérodotos és Thukydides korában élnének, mintha még mindig az ő nyelvüket beszélnék. Ennek az élőnyelvtől élesen elkülönülő purista nyelvhasználatnak szélsőséges megnyilvánulása, mikor egy-egy szerző már nem éri be annyival, hogy következetesen a mintának tekintett „klasszikus” auctorokat követve, ún. atticista stílusban fogalmaz, hanem még a tulajdonnevek használatában is antik előképek felhasználására törekszik. Anna Komnéné például egyenesen elnézést kér olvasóitól, ha ókori előzmény híján olykor-olykor kénytelen bizonyos népeket vagy földrajzi helyeket a saját korában használatos névvel illetni, mivel felfogása szerint ezzel vét műve stílárius tökéletessége ellen. De ugyanez a jelenség figyelhető meg Zósimosnál, aki a hunokat a Hérodotostól kölcsönzött királyi szkíták néven emlegeti, vagy éppen Niképhoros Grégorasznál, aki pedig a tatárokat nevezi szkítáknak, és a sort még hosszan folytathatnánk (vö. MORAVCSIK 1966: 366–377).

A katalógus egyéb népneveivel ezúttal nem foglalkozunk, csak utalunk arra, hogy az egyes nevek magyaroztatát illető szakirodalom meglehetősen kiterjedt (l. pl. a Kónstantinos Porphyrogennétosnál előforduló rejtélyes *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* névre vonatkozó kutatásokat, melyeket legutóbb BENKŐ LORÁND összegzett; BENKŐ 2009: 99–120). A szintén a Bíborbanszületett császár művében talált *Μάζαροι* alakról meg kell jegyeznünk, hogy azt MORAVCSIK egyértelmű másolási hibának tekintette, szerinte az eredeti forma *Χάζαροι* lehetett, vagyis itt nem a magyarok, hanem a kazárok nevééről van szó (MORAVCSIK 1929–1930: 247, 2. jegyzet).

B) A nyilvánvalóan különböző népek magyarokkal való téves azonosítása mögött mindig áll legalább egy k ö z ö s p o n t, mely kapcsolatot jelent az adott nép és magyarok között, s mint ilyen, alapot szolgáltat az azonosításra. Ahogy MORAVCSIK GYULA (1934: 245) fogalmaz: „Gyakran megfigyelhető jelenség, hogy a bizánciak a korukban feltűnő népek tényleges neve mellett vagy a helyett egy másik, ókori nép nevét használják s az illető népet egy, az antikvitásból ismert néppel azonosítják. Az azonosítás rendszeren a földrajzi helyzet azonosságán alapszik, de lehetnek más okai is, így például szerepet játszik az ethnográfiai sajátságok egyezése és ritkábban a nevek hasonlósága is”.

C) Az egyes népnevek megválasztásában – az elszigetelten előforduló esetektől eltekintve – időről-időre felismerhetőek bizonyos tendenciák: a névhasználat módját alapvetően befolyásolhatta egy-egy jelentősebb szerző tekintélye, vagy éppen az adott korszak általános gyakorlata, esetleg a korban elfogadott esztétikai ízlésből fakadó elvárás.

Így például egyértelműnek tűnik, hogy a 10. században a *Τοῦρκοι* forma magyarokra történő szinte kizárólagos használata VI. (Bölcs) Leó és fia, VII. Kónstantinos (Porphyrogennétos) hatásának köszönhető. Mivel ők – illetve az általuk kezdeményezett gyűjtő- és kivonatolómunka közreműködői – ezt a névalakot használták, a közvetlen környezetükhöz tartozó szerzők is kötelezőnek érezték magukra nézve, hogy a téves azonosítás ellenére ugyanezzel a formával nevezzék meg a magyarokat. Ezért szerepel a *Τοῦρκοι* alak ’magyarok’ jelentéssel a Theophanés krónikájához írott folytatásban (Theophanés Continuatus), mely szintén Kónstantinos irányítása alatt készült, és ezért vette át ezt az alakot a császár környezetében működő Genesios, valamint Symeón Logothetés (és Pseudo-Symeón) is. Aztán feltehetően a köznyelvi használat hatására, annak eredményeként a 11. század végétől a 12. század végéig az írásos anyagban is szép lassan átbillen a mérleg nyelve az *Οὔγγροι* forma használata felé. Ugyanakkor párhuzamos jelenséggént nem tűnik meg az archaizáló névhasználati gyakorlat sem.

Ami a bennünket most közelebről érdeklő *Παῖνες* alakot illeti, ennek használatát – amennyire látszik – az archaizáló, a klasszikus szerzőket megkérdőjelezhetetlen mintaként imitáló irányzat elterjedéséhez köthetjük. A *Παῖνες* szót a magyarokra vonatkoztatva a 11. század végétől kezdve használták, először feltehetően Nikolaos Kalliklész (Carm 2, 23), a történetírók közül pedig elsőként Ióánnész Kinnamos és Nikétasz Chóniatész, majd Geórgios Pachymerész, a császárként is ismert Ióánnész Kantakuzénosz, Laonikos Chalkokondylész és végül Kritobulos (MORAVCSIK 1958: 242–243). Később a név (valószínűleg görög fordításból készült) ósláv forrásokban is felbukkan ugyanebben a jelentésben (THALLÓCZY 1896).

A *Παῖνες* népnév magyarokra történő használata tehát „tudós” jellegű, a klasszikus szerzőket még a tulajdonnevek átvételében is követni igyekvő irodalmi körök törekvéseit tükrözi.

GYÓNI MÁTYÁS eredményeinek ismertetése során az idézett Laonikos-szöveghelyre is kitér (GYÓNI 1938: 39). Mint mondja a *Παῖνες* magyarokkal való azonosítása „a két nép lakóhelyének közismert azonosságán” nyugszik. Laonikos eljárása ennél fogva GYÓNI szerint jogos, „mert maguk a magyarok is (bizonyára általa [ti. Laonikos által] ismert latin nyelvű történeti művekben vagy oklevelekben) s az olaszok is ezt a nevet használják”. Bár a fenti megoldási javaslat, miszerint a *Παῖνες* azonosítása a magyarokkal stilisztikai archaizmus, alapvetően helyes, ha összegezzük a paionokra vonatkozó – meglehetősen szerény – ismereteinket (LENK 1942: 2403–2408), azonnal világossá válik, hogy GYÓNI érvelésében kimaradt egy szem a láncból.

4. Paionok és pannonok. Hérodotos, aki mint tudjuk Laonikos legfőbb mintaképeül szolgált, lényegében mindent elmond, amit a paionokról tudunk (V, 13; MURAKÖZY GYULA fordításában): „Paionia különben a Strymón folyó mellett fekszik, amely nincs messze a Helléspontostól, lakói pedig a trójai eredetű teukrosok

utódai”. (εἷη δὲ ἡ Παιονίη ἐπὶ τῷ Στρυμόνι ποταμῷ πεπολισμένη, ὁ δὲ Στρυμὼν οὐ πρόσω τοῦ Ἑλλησπόντου, εἶησαν δὲ Τευκρῶν τῶν ἐκ Τροίης ἄποικοι.) Csak-hogy a Strymón folyó a mai Bulgária területén ered és az Égei-tengerbe torkollik, vagyis megállapíthatjuk, hogy a hajdani Paionia lakói, a valószínűleg thrák-illyr eredetű paionok nem Magyarország területén éltek, más szóval a lakóhely földrajzi azonosságán alapuló azonosítás ezúttal nem jöhet szóba. Ráadásul – amennyire tudom – sem a magyarok saját magukra, sem az olaszok a magyarokra nem használták a paion nevet, így Laonikos magyarázatul szánt megjegyzésének értelméhez sem jutottunk közelebb. Mindez természetesen GYÓNI számára is egyértelmű volt, talán túlságosan is egyértelmű, hiszen csakis így fordulhatott elő, hogy nem tett említést a *Παίονες*, illetve *Παιονία* szavak jelentésének módosulásáról, holott erre korábban már DARKÓ (1910: 53–54) is kitért.

A szempontunkból döntő jelentőségű hibát, a paionok téves azonosítását először minden bizonnyal a Kr. u. 1–2. században működő történetíró, alexandriai Appianos követte el. Ő ugyanis összetévesztette, vagy ha úgy tetszik, rosszul azonosította a paionokat a *pannonokkal*, a Pannonia néven provinciává szervezett terület lakóival (MÓCSY 1962: 516–776, kül. 708–716). Művének kilencedik könyvében, az illyriai háborúkat tárgyaló részben Appianos a következőket mondja (Illyr. 40): „A paionok az Istros (= Duna) mentén élő nagy népcsoport [...] A görögök paionnak nevezik őket, a rómaiak pedig pannonnak”. (οἱ δὲ Παίονες εἰσιν ἔθνος μέγα παρὰ τὸν Ἰστρον, ... Παίονες μὲν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λεγόμενοι καὶ ῥωμαῖστί Παννόνιοι.) Appianost valószínűleg a két településterület (*Παιονία/Παν[ν]ονία*) viszonylagos földrajzi közelsége mellett a két népnév hasonló hangalakja (*Παίονες/Πάννονες*) is megzavarta, tévedése pedig a cáfolatok ellenére makacsul tartotta magát.

Appianos fenti állításával leginkább egy másik császárkori szerző, Cassius Dio szállt szembe, márpedig ő valóságos szakértője a pannon-kérdésnek, mert mint magáról elárulja (XLIX, 36, 4): „Kinevezést nyertem a Felső-Pannoniának hívott terület élére, így aztán az összes körülmény pontos ismeretében nyilatkozom”. (τῇ Παννονίᾳ τῇ ἄνω καλουμένη προσετάχθην, ὅθεν ἀκριβῶς πάντα τὰ κατ’ αὐτοὺς εἰδὼς γράφω.) Dio a pannonok földjéről a következőket mondja (XLIX, 36, 2): „A pannonok Dalmatia közelében élnek, az Istros folyó partján, Nóríkontól Mysiáig”. (οἱ δὲ δὴ Παννόνιοι νέμονται μὲν πρὸς τῇ Δελματίᾳ, παρ’ αὐτὸν τὸν Ἰστρον, ἀπὸ Νωρικοῦ μέχρι τῆς Μυσίας.) Majd a pannonok szokásainak ismertetése után említést tesz a nép nevének eredetéről is (XLIX, 36, 5): „Nevüket onnan kapták, hogy hosszú ujjú chitónjaikat bizonyos sajátos módon foszlányokra vágott és pannosnak (= rongy) nevezett ruhadarabokból varrják. Akár ezért, akár más ok miatt, de így hívják őket”. (ὀνομάζονται δὲ οὕτως ὅτι τοὺς χιτῶνας τοὺς χειριδωτοὺς ἐξ ἱματίων τινῶν ἐς πάννους ἐπιχωρίως πως καὶ κατατέμνοντες καὶ προσανορεύοντες συρράπτουσι. καὶ οἱ μὲν εἴτ’ οὖν διὰ τοῦτο εἶτε καὶ δι’ ἄλλο τι οὕτως ὀνομάδονται.) Végezetül pedig – és a kérdéses Laonikos-szöveghelyet illetően ez a legfontosabb mondata – kitér a *paion*, illetve a *pannon* népnevek azonosítására is (XLIX, 36, 6): „A görögök közül egyesek tudatlanságukban paionnak nevezik őket: ez kétségtelenül egy régi név, csak éppen nem az itt élőké, hanem inkább a Rhodopén és a közelében található, jelenleg egészen a

tengerig húzódó Makedoniában lakók neve. Emiatt én amazokat paionnak, ezeket pedig pannonnak mondom, ahogyan ők is hívják magukat és a rómaiak is nevezik őket”. (τῶν δὲ δὴ Ἑλλήνων τινὲς τὰ ληθὲς ἀγνοήσαντες Παιονίας σφας προσεῖπον, ἀρχαίου μὲν πού τοῦ προσρήματος τούτου ὄντος, οὐ μέντοι καὶ ἐκεῖ, ἀλλ’ ἐν τε τῇ Ῥοδόπῃ καὶ πρὸς αὐτῇ τῇ Μακεδονίᾳ τῇ νῦν μέχρι τῆς θαλάσσης. ὅφ’ οὐπὲρ καὶ ἐγὼ ἐκείνους μὲν Παίονας τούτους δὲ Παννονίους, ὥσπερ πού καὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς καὶ Ῥωμαῖοί σφας καλοῦσι, προσαγορεύσω.)

Itt talán érdemes megállnunk egy pillanatra. Cassius Dio történeti műve nagy népszerűségnek örvendett Bizáncban. A hatalmas terjedelmű munkából többen (Zónaras, Xiphilinos) kivonatot készítettek, a fennmaradt kéziratok közül pedig az egyik legfontosabb éppen Laonikos idősebb kortársának, Bessariónnak a közreműködésével került Konstantinápolyból Itáliába. Laonikos így elvileg ismerhette, sőt valószínűleg ismerte is Dio történeti művét. Ennek ellenére forrásul aligha használta. Bár Cassius Dio fentebb idézett utolsó mondata formai szempontból erősen emlékeztet a Laonikosnál látott megfogalmazásra (ὕπὸ τε σφῶν αὐτῶν καὶ ὑπὸ Ἰταλῶν καλουμένους ~ καὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς καὶ Ῥωμαῖοί σφας καλοῦσι), a hasonlóság csak látszólagos, a két mondat tartalma ugyanis homlokegyenest ellentétes. Dio mellett, hogy felismeri a téves névhasználat okát (erőltetett archaizálás), éppenséggel elutasítja azt a paion-pannon azonosítást, ami Laonikos és a többi bizánci szerző számára kiindulópontul szolgált a paion-pannon-magyar népek azonosításához.

Laonikos és Appianos idézett szövege között ugyan némileg halványabban tapintható ki a formai hasonlóság (ὕπὸ τε σφῶν αὐτῶν καὶ ὑπὸ Ἰταλῶν καλουμένους ~ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λεγόμενοι καὶ Ῥωμαῖσι), a két állítás tartalmi egyezése azonban végső soron egyértelmű.

Dio próbálkozása a téves azonosítás háritására hiábavalónak bizonyult. A bizánciak jóvátehetetlenül összemosták a paionokat és a pannonokat. A helyzetet tökéletesen jellemzi Ióannés Lydos mondata: „Pannoniát a görögök a jóhangzás miatt, és mert kerülni akarták az új szó használatával járó barbarizmust, Paioniának hívták”. (Παννονία, ἣν Ἑλληνες Παιονίαν δι’ εὐφωνίαν καὶ φυγὴν βαρβαρισμοῦ καινοτομοῦντες ἐκάλεσαν.)

Laonikos számára nagyon fontos volt saját görögsége. Ő már nem a római birodalom képviselőjének vagy örökösének, hanem hangsúlyozottan görögnek tekintette magát. Ezért amikor az archaizálás szándékával mindenképpen valamilyen, a klaszikus szerzőknél már előforduló népnévvel akarta a magyarokat megnevezni, minden bizonnyal szándékosan döntött úgy, hogy a szinonimának tekintett nevek közül a „latinos” *pannon* népnév helyett inkább a „görögös” *paion* alakot választja. Döntését befolyásolhatta, hogy példaképe, Hérodotos is használta a *Παίονες* népvét.

Már csak azt kell megválaszolnunk, hogyan értette Laonikos, hogy mind maguk a magyarok, mind az itáliaiak ezt a nevet használják. Másképpen fogalmazva, azt kell bizonyítanunk, hogy a *pannon* nevet csakugyan használták mind a magyarok saját magukra, mind az itáliaiak a magyarokra, és erről a névhasználatról Laonikosnak lehetett tudomása. Ehhez azonban a magyarokra vonatkozó latin nyelvű középkori forrásanyagot kell segítségül hívnunk. Szerencsére nem szükséges teljes áttekintésre törekednünk – az átláthatatlanul hatalmas anyag miatt ezzel hiába is próbálkoznánk –, elegendőnek látszik, ha ezúttal néhány, a fenti tételt igazoló adatot említünk.

5. A magyarok mint pannonok. A középkori latin nyelvű források esetében is igaz mindaz, amit fentebb a bizánci névanyag kutatásáról mondtunk: egy pusztá konkordancia, a *Pannonia*, *Pannonius*, *Pannonnes* szavak előfordulási helyeinek felsorolása és számba vétele nem sokat segít (vö. pl. SRH. 1: 538–539, SRH. 2: 666–667). Ha azonban kizárólag a magyarokra vonatkozó névhasználatot vizsgáljuk (HÓMAN 1917, 1918), megállapíthatjuk, hogy a görög nyelvű forrásokban kitapintott archaizálás a latin szövegek esetében a népnévre egyáltalán nem jellemző, szinte kizárólag az országnévet illetően igazolható, mégpedig arra is csak egy rövid időszakra vonatkozóan. A nyugati krónikások a Kárpát-medencében letelepedő magyarokat ugyanis többnyire *Ungri* (*Ungarii*), később *Hung(a)ri* néven emlegetik, csak az országot hívják változatlanul *Pannoniá*-nak, noha a hajdani provincia az újonnan létrejött magyar királyság (*Ungaria/Hungaria*) területének csak egy kisebb részét jelenti.

Egészen a 11–12. századi forrásokhoz kell visszanyúlnunk, hogy a magyar-pannon azonosítást érdemben igazoló eredményt találjunk. A magyarországi írástudók ekkor még a *Pannonia* országnév mellett néhány esetben használták a *Pannonii* népnevet a magyarokra, sőt, időnként még a *rex Pannoniorum* elnevezés is fel-feltűnik a magyar király megnevezéseként (a források részletes felsorolását l. HÓMAN 1917; vö. HÓMAN 1918: 20–24). Nagyjából Szent László király halála után (1095) azonban megváltozik a gyakorlat, a 'magyarok' jelentésben alkalmazott *Pannonii* népnevet kiszorítja az *Ungari* (*Hungari*) alak, s utóbbi(ak) használata Laonikos művének keletkezésekor, a 15. század közepső harmadában már általánosnak tekinthető. Fentiek alapján tehát túlságosan merész felvetésnek tűnik, hogy az ifjúkorát a peloponnésosi Mystrasban töltő Laonikos ismert olyan, a működése előtt több mint 300 évvel korábban Magyarországon keletkezett latin nyelvű szövegeket, melyek a magyarokat *Pannonii* néven említik. Ha elméletileg lehetett is így, mindez nem valószínű és bizonyíthatatlan.

Laonikos azonban egy másik, sokkal valószínűbb módon is értesülhetett *Pannonius* nevet viselő magyarokról. A *Pannonius* melléknév 'magyar' jelentésben való használatának hagyományát ugyanis a 15. század végén és a 16. század elején működő magyar humanisták és egyházi személyek újjáélesztették. A külföldi, mégpedig elsősorban itáliai tanulmányokat folytató magyarok származásuk megjelölésére – a szintén előforduló *Ungarus*, *de Ungaria* jelzők használata mellett – előszeretettel vették fel a *Pannonius* melléknévet is, és ebben az esetben házigazdáik, a latinul beszélő művelt nyugatiak is értelemszerűen így nevezték őket. A *Pannonius* néven emlegetett magyarok katalógusa még úgy is viszonylag terebélyesnek mondható, ha kizárólag Laonikos kortársait vesszük számba. Adataink alapján ezek közül is az ismertebbek közé tartozott a Hunyadi János környezetében szolgáló Andreas Pannonius karthauzi szerzetes (VERESS 1941: 367–368), a Párizsban doktorátust szerző, majd bő évtizeden át Padovában tanító pálos teológus, Michael Pannonius (VERESS 1941: 158), a Ladislaus Pannonius néven is emlegetett Vetési László költő (HEGEDÜS 1898: 470–471), vagy a név leghíresebb viselője, a szintén költő Janus Pannonius.

Leginkább talán a humanista körökben ünnepelt Janusról feltételezhetjük, hogy nemcsak népszerűségének, hanem felvett melléknévének a híre is eljutott, el-

juthatott Laonikos fülébe. Talán közvetlenül is – adatok híján ez valószínűleg soha nem fog kiderülni –, de egy másik Chalkokondyléstől, az Itáliában páratlan karriert beteljesítő Démétrios Chalkokondyléstől egészen bizonyosan értesülhetett – akár levélben, akár vélelmezett személyes látogatásai során – *Pannonius* nevet használó magyarokról. A két Chalkokondylés kapcsolattartása ugyanis meg lehetőségen biztosnak látszik, mert Laonikos és Démétrios nemcsak név-, hanem (bizonytalan fokon) vérrokonok is voltak.

A Rómában (1449), Perugiában (1450-től), Padovában (1463-tól), Firenzében (1479-től) és Milanóban (1491) is rendkívül eredményesen működő Démétriosnak lehetnek magyar tanítványai, de egyéb ügyekben is könnyen összekerülhetett magyarokkal (követjárás stb.). Ami Janust illeti, ő 1447 és 1458 között tartósan Itáliában (főleg Ferrarában és Padovában) tartózkodott, 1465-ben pedig Hunyadi Mátyás diplomatájaként tett olaszországi körutazást a törökellenes szövetség létrehozása ügyében (ekkor ismerkedett meg egy másik Pannoniusszal, Andreasszal). Démétrios és Janus kapcsolati hálója és néhány egyéb adat is egyértelműen arról tanúskodik, hogy ismerhették egymást. Az a Marsilio Ficino például, aki 1469. április 5-én Janusnak ajánlotta a platóni Lakomához írt kommentárját (In Convivium Platonis de amore), Démétrios baráti köréhez tartozott (HUSZTI 1925: 28–29). De akad ennél beszédesebb tény is: mikor IV. Sixtus pápa követségének tagjaként Giovanni Lorenzi 1472. április 24-én Bécsújhelyen értesül Janus halálának híreről, első dolga, hogy a fájdalmas újságot levélben jelentse Démétriosnak (a levél szövegét idézi HUSZTI 1931: 285). Summa summarum: Démétrios (s így feltehetően Laonikos is) bizonyosan hallott legalább egy magyarról, akire „a magyarok is és az itáliaiak is” a *Pannonius* nevet használták.

Hangsúlyozzuk, hogy Laonikos esetében sem zárhatjuk ki, hogy akár személyesen is ismert *Pannonius* melléknevet viselő magyarokat, de mivel az ő életét illetően a Konstantinápoly eleste (1453) utáni időszakra nézve semmilyen adatunk nincs, mindez feltételezés marad. Fentiek alapján azonban most már ennek ellenére is érteni véljük Laonikos állítását: „ők maguk is és az itáliaiak is ezt a nevet (tudniillik a pannon nevet, ami Laonikos számára azonos a paion névvel) használják”.

6. Összegzés. Végső soron tehát a következőket mondhatjuk a névhasználat magyarázatául. Lakhelyük viszonylagos közelsége és a névalakok hasonlósága miatt már ókori szerzők (Appianos) összekeverték és egymással tévesen azonosították a paion és pannon etnikumot. A téves azonosítást a cáfolat ellenére (Cassius Dio) a bizánci szerzők átvették, a két népnevet pedig idővel szinonimaként használták. Miután a magyarok (köznyelven *Ὅγγροι*) letelepedtek az egykori Pannonia provincia területén, az archaizáló irodalmi ízlés szabályainak megfelelően rájuk is alkalmazni kezdték a *Παῖονες/Πάννωνα* népnevet. Bár a magyarok a 11. századi latin nyelvű írásos forrásaikban még előszeretettel használták magukra ugyanezt az archaizáló terminológiát (*Pannonia*, *Pannonii*, *Pannonius*, *rex Pannoniorum*), ezt később kiszorították a köznyelvi (*Hung(a)ri*, (*Hung(a)ria* stb. formák. Az archaizáló elnevezéseket a 15. században a tanulmányaikat külhonban, elsősorban Itáliában folytató magyar diákok saját magukra alkalmazott névhasználati gyakorlata élesztette fel. Ennek nyomán a külföldi (itáliai) humanisták is átvették

és alkalmazni kezdték a *Pannonius* melléknevet magyarok megnevezésére. Közöttük is kiemelkedő ismertséggel rendelkezett Janus Pannonius, aki személyes kapcsolatban állt Laonikos Itáliában működő rokona, Démétrios Chalkokondylés baráti és tanítványi körével. Laonikos tehát a magyarok *Pannonii* nevééről elvben tudomást szerezhetett mind írásos, mind szóbeli forrásból (Démétrios révén), de *Pannonius* nevet viselő személlyel való esetleges személyes kapcsolatát sem zárhatjuk ki. Így aztán indokoltnak tekinthette és minden további nélkül használhatta a pannonokkal azonosított magyarok népneveként a szinonimának tekintett *Παίονες* formát, melyet „görög jellege” és Hérodotos tekintélye miatt választott.

Kulcsszók: Laonikos Chalkokondylés, a magyar népnév Bizáncban, paion, pannon, archaizálás, Démétrios Chalkokondylés, Janus Pannonius.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CZEBE, JULIUS 1925. Ephraim, Missionär von Τουρκία. Ein Beispiel für den Bedeutungswandel eines byzantinischen Landnamens. *Byzantinische Zeitschrift* 25: 106–113. <http://dx.doi.org/10.1515/byzs.1925.25.1.106>
- DARKÓ JENŐ 1910. *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DARKÓ, EUGEN 1912. Die auf die Ungarn bezüglichen Volksnamen bei den Byzantiner. *Byzantinische Zeitschrift* 21: 472–487. <http://dx.doi.org/10.1515/byzs.1912.21.2.472>
- GYÓNI MÁTYÁS 1938. *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológiai Intézet, Budapest.
- HEGEDÜS ISTVÁN 1898. Irodalomtörténeti tanulmányok az olasz könyvtárakban III. *Irodalomtörténeti Közlemények* 8: 465–480.
- HÓMAN BÁLINT 1917. A magyar nép neve a középkori latinságban I–II. *Történelmi Szemle* 6: 129–158, 240–258.
- HÓMAN BÁLINT 1918. A magyar nép neve a középkori latinságban III. *Történelmi Szemle* 7: 1–22.
- HUSZTI JÓZSEF 1925. *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Minerva, Pécs.
- HUSZTI JÓZSEF 1931. *Janus Pannonius*. Janus Pannonius-Társaság, Pécs.
- KALDELLIS, ANTHONY 2012. The Date of Laonikos’ Histories. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52: 111–136.
- KALDELLIS, ANTHONY 2014a. *Laonikos Chalkokondyles. The Histories I–II*. Harvard University Press, Cambridge MA – London.
- KALDELLIS, ANTHONY 2014b. *A New Herodotos. Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington.
- LENK, BRUNHILDE 1942. Paiones. In: KROLL, WILHELM – MITTELHAUS, KARL Hrsg., *Pauly-Wissowa Realencyclopädie* XVIII/2. Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart. 2403–2408.
- MISKOLCZI GYULA 1913. Adatok Laonikos Chalkondyles életrajzához. *Történelmi Szemle* 2: 198–214.
- MÓCSY, ANDRÁS 1962. Pannonia. In: ZIEGLER, KONRAT Hrsg., *Pauly-Wissowa Realencyclopädie* Suppl. IX. Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart. 516–776.

- MORAVCSIK, GYULA 1929–1930. Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz. *Byzantinische Zeitschrift* 30: 247–253. <http://dx.doi.org/10.1515/bz-1929-0145>
- MORAVCSIK GYULA 1934. *A magyar történet bizánci forrásai*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- MORAVCSIK, GYULA 1958. *Byzantinoturcica I–II*. Akademie-Verlag, Berlin.
- MORAVCSIK, GYULA 1966. Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung. In: WIRTH, PETER Hrsg., *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*. C. Winter, Heidelberg. 366–377.
- NICOLOUDIS, NICOLAOS 1996. *Laonikos Chalkokondyles. A Translation and Commentary of the Demonstrations of Histories. Book I–III*. Historical Publications St. D. Basilopoulos, Athens.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Második, bővített kiadás. Gondozta SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Nap Kiadó, Budapest, 1999.
- TALBOT, ALICE-MARY 1991. Laonikos Chalkokondyles. In: KAZHDAN, ALEXANDER P. ed., *The Oxford Dictionary of Byzantium I*. Oxford University Press, New York – Oxford. 407.
- THALLÓCZY LAJOS 1896. Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. *Századok* 30: 199–206.
- VERESS ENDRE 1941. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Olaszországi magyar emlékek III. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- WURM, HERBERT – GAMILLSCHEG, ERNST 1992. Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 42: 213–219.

Laonikos on the ethnonyms of the Hungarians

Laonikos Chalkokondyles mentions several data related to the history of the Hungarians. Here, I discuss the problematic use of the ethnonym *Παῖνες* used in reference to the Hungarians. This form occurs from the end of the 12th century, and becomes widespread in the 14th–15th centuries. Its use is scholarly, and is preferred by a trend which aims to imitate the antique authors even by borrowing proper names from them. Due to the relative proximity of their homelands and the similarity of the names, the antique authors had confused the ethnic groups of the Paeonians and the Pannonians. The incorrect identification was borrowed by the Byzantine authors, and the two ethnonyms started to be used as synonyms. After the Hungarians had settled down in the territory of the former province of Pannonia, they were also referred to as *Παῖνες* and *Πάννους*. Although the Hungarians used the same Latin terminology to refer to themselves in their written sources until the 12th century, it was probably unknown to Laonikos. However, he could have heard of Hungarian humanists learning in Italy and using the name *Pannonius* from his relative Demetrios, who might even have known some of them personally.

Keywords: Laonikos Chalkokondyles, the ethnonym of the Hungarians in Byzantine sources, Paeonian, Pannonian, archaism, Demetrios Chalkokondyles, Janus Pannonius.

MÉSZÁROS TAMÁS
Eötvös Collegium
Byzantium Központ

Az *ocsúdik* ige etimológiája szlavisztikai megközelítésben

1. A m. *ocsúdik* (1508) 'ébred; magához tér' ~ nyj. (1700) *ocsul* 'ua.' ige eredetére az eddigi szakirodalomban kétféle magyarázatot találunk. Az egyik elképzelés szerint az ige valamely török nyelvből került át a magyarba, a másik szerint belső fejlemény egy ismeretlen eredetű töből. Ma már elmondhatjuk, hogy a török etimológia hangtani, alaktani és szemantikai megfontolások alapján tartathatatlannak, míg a belső fejlődésen alapuló magyarázat megválaszolatlan kérdéseket hagy maga után. Jelen cikkemben röviden be szeretném mutatni a két említett etimológia gyenge pontjait, s egy harmadik, szláv eredetmagyarázatra szeretném felhívni az olvasók figyelmét.

2. Mielőtt górcső alá vennénk a két eddigi elméletet, tisztázzuk a szó – pontosabban: az *ocsúdik* és *ocsul* szavak – első előfordulásának idejét és helyét; szükségünk lesz ezekre az adatokra a tanulmány további részeiben.

Az *ocsúdik* szavunk 1508-tól ismert *meg* igekötős alakban, s a Nádor-kódex a legkorábbi forrása (TESz. 2: 1066), l. *meg vLodotvolna* (NádK. 1185 [a kódex 594. oldala]). A Debreceni kódexben (1519 k.) már a mai, megszokott formájában adatolt a szó: *fel oLudian* (DebrK. 361 [161]). A korai adatok közül még az Érdekódexbelit (1527) érdemes megadni: *uchwdeek* (ÉrdekK. 77 [51]), *wchwdnanak* (ÉrdekK. 161 [448]; ez utóbbi adatot a NySz. hibásan közli: „wchodnanak”). Az *ocsul* szóalak jóval későbbi, mert csak 1700-ra tehető első előfordulásának ideje. Az 1700-as adat Gyöngyösi István Budán kiadott Charicliáját jelenti, ahol az *ocsul* ugyancsak igekötős alakban fordul elő (l. az először 1700-ban, Lőcsén kiadott mű 1763-as kiadásának 21. lapján: *fel ócsoltam*). Itt érdemes megjegyezni, hogy Gyöngyösi művében megtaláljuk az *ocsúdik* igét is (Gyöngyösi 1763: 22, 30: *ocsódék*; az adatokat a NySz. 3: 1096 alapján idézem), ami azt jelzi, hogy a két ige egy bizonyos időszaktól kezdve egyidejű használatban volt ugyanabban a jelentésben, ugyanazon a nyelvterületen.

A rend kedvéért említsük meg, hogy az *ocsúdik* szó kimutathatóan írók, illetve költők, például Baróti Szabó Dávid és Csokonai Vitéz Mihály nyelvhasználata révén emelkedett irodalmi nyelvi szintre (TOLNAI 1929: 98; TECHERT 1936: 247–248).

3. Török eredetről először VÁMBÉRY (1870: 166) írt, aki az ujj. *otuk* 'éber', *otukluk* 'éberség' szavakkal hozta az *ocsúdik* szót összefüggésbe, később pedig K. PALLÓ (1976: 339–340, 1982: 141–142) rokonította azt a török nyelvekben széles körben elterjedt *ač-* 'nyit, tár stb.' (a további jelentéseket és szóalakokat l. ÈSTJa. 209–210; TLH. 2: 1214–1217) igével. E két feltevésnek azonban túl sok hangtani, alaktani és időrendi szépséghibája volt ahhoz, hogy megállják a helyüket, s ezért későbbi tanulmányokban és etimológiai szótárakban negatív kritikával kellett szembenéznük. VÁMBÉRY ötletének alapvető jellegű hibáira három évvel később BUDENZ (1873: 106–107) mutatott rá. (Még ha a jelen cikk szerzője nem

is ért egyet BUDENZ végkövetkeztetéseivel – erről bővebben később –, VÁMBÉRY kritikájában igaza van.) K. PALLÓ (1976, 1982) gondolatát az EWUng. (2: 1054) és a nemrég megjelent TLH. (2: 1217) értékelték valószínűtlennek (mindkét szótár az 1982-es monográfiában változtatások nélkül megismételt eszmefuttatásra hivatkozik csak). Mivel a két eredeztetési kísérlet közül csak a későbbi felel meg a tudomány mai módszertani elvárásainak, tegyük félre VÁMBÉRY ötletét, és foglalkozzunk röviden K. PALLÓ magyarázatával.

A magyar etimológiai szótárak szerzői véleménye szerint az *ocsúdik* és *ocsul* igékben a *-d* és *-l* nem a szótő részei, hanem képzők, melyek gyakorító jelentést kölcsönöznek a két szóalaknak. A TLH. kritikája erre alapozódott: RÓNA-TAS ANDRÁS szerint ha egy török *ač-* 'nyit, tár' metaforizált jelentésből indulnánk ki, mint ahogy azt K. PALLÓ szerette volna, akkor a magyarba átvett szó jelentése inkább 'pislog' kellene, hogy legyen. Egy ilyen feltevésben, természetesen, nincs is semmi rossz, azonban emlékeznünk kell arra, hogy a szemantikai változásokat és továbbfejlődéseket előre látni rendkívül nehéz, és az ilyen jellegű argumentumok mindig erősen megkérdőjelezhetők lesznek. Ezen kívül érdemes megemlíteni, hogy ha hiányoljuk a gyakorító jelentést abból, ami hipotetikusán fejlődhetett volna egy török 'nyit, tár' jelentésű igéből, akkor úgyszintén hiányolni kellene a gyakorító jelentést a létező 'ébred, magához tér' jelentésből. Úgy érzem, hogy ami K. PALLÓ (1976, 1982) magyarázatát igazán gyengíti – a szemantikai hiányosságokon kívül –, az az, hogy amely nyelvi adatokra a törökségi nyelvekben hivatkozott, azok vagy összetett szavak, mint pl. a kirg. *ujku ač-* '1. álmodt; 2. kialussza magát' (l. KirgRS. 81, *ač-* a.), melyekben a szemantikai töltet nem az *ač-* igében, hanem az azt megelőző nomenben van, vagy pedig a török nyelvekben széles körben elterjedt *-l* szenvedő képzős szenvedő igealakok, mint pl. az oszm. (tör.) *açıl-* 'magához tér stb.' (l. TürS. 10), csuv. *uśal-* 'gyógyul stb.' (l. AŠMARIN 1929: 309–311), míg a magyar „megfelelőknek” nincs egyértelműen szenvedő igei jelentésárnyalatuk (az *ocsúdik* és *ocsul* mediális igei természetűek). Az *ocsúdik* ige amúgy sem tartozhatna a kora ómagyar kori szenvedő értelmű ikés igék csoportjába (pl. *törík, hallík, érzik, látszik, tetik*), mert azok tranzitív igékből fejlődhettek csak (l. TNyt. II/2: 302–303).

Ettől függetlenül egyet kell értenünk a TLH. szerzőivel abban, hogy a török etimológia ma már nem tűnik valószínűnek, s mindenképpen helyes döntés volt, hogy az *ocsúdik* a TLH.-ban az Improbable etymologies c. fejezetben került elemzésre. A szócikk végkövetkeztetése az, hogy el kell fogadnunk az EWUng. (2: 1054) véleményét, mely szerint a szó ismeretlen eredetű, fiktív tő származéka.

A TLH. megjelenésével a szó török etimológiája körüli vitát lezártak tekinthetjük.

4. Térjünk át a másik eredetmagyarázatra, miszerint az *ocsúdik* és *ocsul* szóalakok belső fejlemények. Ezt az elképzelést a TESz. (2: 1066), az EWUng. (2: 1054) és ESz. (2006: 583) nagyjából ugyanúgy foglalja össze (a rend kedvéért megjegyzem, hogy BÁRCZI GÉZA [SzófSz. 221] a szót ismeretlen eredetűnek tartja). E szótárak szerint az *ocsúdik* és *ocsul* igék egy ismeretlen szócsalád gyakorító képzős tagjai, azzal a kikötéssel, hogy nem tudjuk megállapítani, hogy a felté-

telezett fiktív tövük (fiktív tövű származékként kezeli a szót BENKŐ 1984: 120 is) névszói vagy igei jellegű volt-e (TESz. 2: 1066).

Az alapszó szófaji hovatartozásával kapcsolatos kétségek szemmel láthatóan onnan erednek, hogy a szóban forgó *-d* már a korai ómagyar korban alapvetően deverbális verbumképző, míg az *-l* denominális igeképző volt (I. TNYt. I: 83–84, II/1: 99, 102). S bár képzőink funkcionális disztribúciója az ómagyar korban körvonalazódik, a *-d* esetében elmondható, hogy nem képezhetett nomenből igét, az *-l*-ről pedig tudjuk, hogy nem képezett igéből igét (I. TNYt. I: 77). Ez az első nehézség, amellyel a belső fejlődésen alapuló szómagyarázatnak szembe kell néznie.

Mindkét képzőről egyébként elmondhatjuk, hogy teljes és csonka tövekhez egyaránt járulhatott. A *-d* már a korai ómagyar korban improduktív, az *-l* produktivitása pedig erősen korlátolt és a késő ómagyar korban játszott fontos szerepet a jövevényigék meghonosításában (I. TNYt. I: 83, 84; II/1: 68, 82, 96–97). Mindez azt mutatja, hogy a fenti források szerzői a két szót vagy nagyon korai átvételnek tekintik egy azonosítatlan idegen nyelvből, vagy az öröklött szókincs részeként kezelik.

Ez utóbbival kapcsolatos a belső fejlődésen alapuló etimológia másik gyenge pontja, mégpedig az, hogy nincs mihez kötni az *ocs(ú)*- fiktív tövet az uráli nyelvcsaládon belül. A 'pelyva stb.' jelentésű m. *ocsú* (I. TESz. 2: 1066; TLH. 2: 626–629) ilyen értelemben természetesen nem jöhet számításba. BUDENZ (1863: 338–339) azon alapuló érvelése, hogy a 'felébred' jelentésű igék hangfestő eredetűek lehetnek, és „annak a bizonyos ásítózási hangnak visszahangoztatását” tükrözik, „melyet nem ritkán, kivált kelletlen fölkelés mellett, a fölébredők szoktak ejteni”, nehezen mondható meggyőzőnek. (BUDENZ itt török nyelvekből idéz példákat, és – ma már tudjuk: helytelenül – a magyar *ún*-nal és *ocsódni*-val veti őket össze.) S bár rokon szavak hiánya alapján nem vethetünk el egy eredetmagyarázatot, az ilyen jellegű izoláltság szembetűnő hiányossággá válik akkor, amikor egy alaktani és hangtani szempontból áttekinthető és erős filológiai alapokon nyugvó konkurens etimológiával szembesítik őket.

Márpedig a szláv eredeztetés ilyen megalapozott etimológiának tűnik.

5. Már is az elején jegyezzük meg, hogy KNIEZSA ISTVÁN (1955) alaphelyzetben a szót nem találjuk meg. Az *ocsúdik* igét a szakirodalomban legutoljára MAREK STACHOWSKI (2014) említette a TLH.-t bemutató recenziós cikkében az alábbi kontextusban: „The authors rightly dismiss Tk. [= Turkic – N. M.] *ač-* ‘to open’ as an etymological source of Hung. *ocsúdik*. [...] In this context, I would like to call attention to another fact: The verb for ‘revive’ in Polish is *ocucić* (i.e. with a voiceless [-ucić]). It is only in South Poland, certain parts of which (e.g. Orawa) belonged to Hungary in the past, that this verb is pronounced *ocudzić* (with voiced [-użić]), see SEJP [= BorSEJP. – N. M.] 88. How do Polish dial. *ocudź-* and Hung. *ocsúd-* compare?”. STACHOWSKI tehát azt sugallja, hogy a magyar és a lengyel szó hasonló alakja és hasonló jelentése átvétellel magyarázható. Nem pontosítja azonban az átadás irányát.

A lengyel szóalak magyar eredete az alábbi bekezdésekben felsorakoztatott szláv adatok fényében kevésbé valószínű. Azonban a m. *ocsúdik* ige esetleges szláv eredetének ilyen megfogalmazása is több szempontból megkérdőjelezhető.

Elsősorban meg kell említeni, hogy noha az *ocudzić* szóalak ismert egyes Krakkótól délre és attól északkeletre fekvő területeken (Nowy Targ és Lublin környékén, l. JANASIŃSKI 1886: 186; ŁOPACIŃSKI 1899: 812), az Árva- és Szepes-vidéki lengyel nyelvjárásokban már nem jegyzik (l. KarSGP. 3: 386; SGP. 4: 526–527; FITAK 1997, 2004, 2007; KAŚ 2003, 2011) és előfordulása az egész lengyel nyelvterületen rendkívül ritka. Ennek fényében több mint valószínű, hogy igazuk van az ún. Varsói szótár szerzőinek, amikor a le. nyj. *ocudzić* szóalak zöngés palatális zárréshangjáról azt állítják, hogy az egész lengyel nyelvterületen ismert *ocucić* 'éleszt, magához térít' ~ *ocucić się* 'felocsúdik, magához tér' és a vele szinte egyjelentésű *obudzić* 'ébreszt' ~ *obudzić się* 'ébred, felelmél' ige keveredéséből származik (SW. 3: 557). Nyelv földrajzilag tehát a szóban forgó szóalak nem köthető konkrét nyelvterülethez (a kontamináció bárhol létrejöhetett) és ritka.

Másrészt ha a magyar ige lengyel eredettel szeretnénk magyarázni, és a le. -ć- és a m. -d- közötti fonetikai különbséget egy le. nyj. -ź-vel szeretnénk áthidalni, akkor a magyar szó 1508-as előfordulása fényében találnunk kellene olyan ó- vagy középlengyel adatot, melyben a mai lengyel nyelvjárásokból ismert második szótagbeli *ź* kimutatható lenne. Ilyenre példát azonban nem találunk a rendelkezésünkre álló szótárakban, lásd SStp. (1: 333, *cucenie* a.; 5: 406–407, *ocucenie*, *ocucić* (*się*) a.; 7: 108, *przecucić* a.), SPXVI. (20: 32–33, *ocucić*, *ocucić się*, *ocucony* a.), LINDE (2/1: 410, *ocknąć* a.), SWil. (1: 833), ami talán közvetetten azt mutatja, hogy az *ocucić* és az *obudzić* igeek esetleges keveredése új keletű jelenség lehetett. De még ha találnánk is ilyen 15–16. századi lengyel adatot, akkor nehéz lenne választ adni arra kérdésre, hogy a le. -ź- helyén miért lett a magyarban elsősorban -d-, és nem -gy-? Ritkán előfordul a tájnyelvben m. *fölcsúgyik* ~ *fölcsúgyik* is (ÜMTsz. 2: 382), de a rendelkezésünkre álló történeti adatok világosan mutatják a -gy- másodlagosságát.

E helyütt lábjegyzetszerűen talán érdemes megjegyezni, hogy a második szótagbeli le. *c* > m. *cs* hanghelyettesítés nem lenne akadálya egy ilyen etimológiának: a 16. századi lengyel nyelvemlékekben találunk példát olyan szóalakokra is, melyekben a szóban forgó második szótagbeli -c- helyén -č- áll (l. SPXVI. 20: 32–33: *oczucić*). De **oczudzić* alakban a szó nem fordult elő soha.

A közvetlen lengyel átvétel gondolatát gyengíti továbbá az a tény is, hogy a magyar és lengyel együttélés sohasem öltött nagy méreteket a történelmi Magyarország északi vagy Lengyelország déli területein. A magyarság közvetlenül inkább csak szlovák nyelvű lakossággal érintkezett, s érintkezésük vonala a 16–18. században Árva vármegyétől délre és délkeletre húzódott, Gömör és Kis-Hont vármegyében, valamit Szepesben (l. KNIEZSA 1941: 287), ennél északabbra pedig már nem toldott el. Ez megmutatkozik abban is, hogy a magyar nyelv lengyel jövevényszavainak száma elenyésző, elsősorban műszavak vagy kultúrsvavak, s szófaji hovatartozásukat tekintve kizárólag névszók (igei átvétel általában erős befolyásra vall; a kérdéskörhöz l. pl. BÁRCZI 1958: 92–93; TÖRÖK 2007). A lengyel nyelvjárások magyar jövevényszavainak nagy többsége esetében pedig szlovák közvetítést kell feltételeznünk (ez különösképpen igaz a korábbi átvételekre, l. NÉMETH 2009: 10–16). Szlovák közvetítés azonban az *ocsúdik* és *ocsul* igeek esetében nem jöhet számításba, mivel a le. *ocucić* ~ *cucić* ige etimológiai megfe-

lelői az irodalmi szlovákban *ocitnúť sa* 'feleszmél, ismeretlen helyen találja magát' és *cítiť* 'érez; megérez, sejt' (l. HSSJ. 1: 191, 3: 108; SSJ. 1: 173–174), egy a szlk. *-i-* helyén *-u-*t tartalmazó és a magyar *-d-*t kellőképpen magyarázó alakot pedig nem tudunk kimutatni a szlovák nyelvjárásokból.¹ E tekintetben a jelen cikk következő részében bemutatott cseh alakok sem jöhetnek számításba mint közvetítőként (bár ez nyelvföldrajzi megfontolásból is elvethető lenne). A közvetlen magyar átvételek száma a lengyel nyelvjárásokban csak a 18. század végétől nő – elsősorban a magyar nyelvű államigazgatásnak, később pedig a magyar nyelvű oktatásnak köszönhetően –, azonban a magyar nyelv lengyel jövevényszavairól ugyanez nem mondható el.

6. Nézzünk azonban körül a lengyel *ocucić* etimológiai megfelelői háza táján. A szó minden valószínűség szerint az összsl. **otjutiti* '(újra) érez, eszméletét visszaszerzi' szó leszármazottja, mely a **jutiti* 'érez, érzékszerveivel érzékel, észrevesz' ige **ot* előljárás alakja (l. ÈSRJa. 3: 179, *очутиться* a.; SISEJP. 1: 108, *cucić* a.; BorSEJP. 379, *ocucić* a.; DERKSEN 2008: 381; az ÈSSJa. és a SİPsl. nem jutott el még az **otjutiti* szócikkig). Az eredeti prepozíció (vö. pl. ószl. *оштоутиѣти*, l. ÈSRJa. 3: 179) szótagja nem minden szláv szóalakban őrződött meg, minthogy az eredeti összsláv morfémahatárok elmosódása után (*ot + j-* > *oc-*, *oč-*, *óc-*) hibásan *o* prepozíciós igeeként érzékelték az igét a nyelvhasználók. Ez megtörtént a lengyel nyelvben is (vö. le. *ocucić* ~ *cucić*), de ugyanez mondható el a cseh, a szlovák és a délszláv megfelelők esetében is (ez utóbbi nyelvterületen az *o*-val kezdődő alakok jóval ritkábbak), vö. pl. ócs. *cútiti*, cs. *cítiť* 'érez, érzékel', ócs. *ocnúti se*, cs. *oc(i)t-nouti se* 'feleszmél, ismeretlen helyen találja magát', szlk. *cítiť* 'érez; megérez, sejt', *ocitnúť sa* 'feleszmél, ismeretlen helyen találja magát', h. *ćutjeti*, *ócútjeti* 'érez', *ócúćivati* '(iter.) érez' (l. MACHEK 1968: 87–88, *cítiti* a.; SS. 4: 255; HSSJ. 1: 191, 3: 108; RHISJ. 8: 535, 536–537; ERHISJ. 1: 367–368, *ćutjeti* a.). Az ukránban csak az *очутися* '1. észhez tér, feleszmél; 2. lelki egyensúlyt visszanyer' szóalakot említi a szótárirodalom (SUM. 5: 836), a szó eleji *o-* elhagyására ebben a nyelvben nem találtam példát (a SSuM.-ban nem találjuk meg ezt a szót).

Az eddig felsorakoztatott szóalakokat azonban ugyanazon érvek alapján el kellene vetnünk a magyar *ocsúdik* ige lehetséges forrásaként, mint azt a le. *ocucić* ~ nyj. *ocudzić* esetében tettük: a m. *-d-*t nehéz lenne bármelyikükből is (ti. egy *-t*-ből vagy *-ć*-ből) megmagyarázni. Szerencsénkre azonban a 16. és 17. századi orosz-ból ismert a mai or. *очутиться* megkerül, ismeretlen helyen találja magát' olyan alakváltozata is, melyben a szótó *-t-*je helyén *-d* áll. Ez az *очюдитися* '1. magához tér, felocsúdik; 2. felébred; 3. valahova kerül' szó, mely *очутиться* ~ *очюмиться* alakban is használatban volt az említett időszakban (l. SRJaXVI–XVII. 14: 105–106). Ezen keleti szláv alakkal már több sikerrel magyarázható a m. *ocsúdik* ige, hiszen hangalakjukat és jelentésüket tekintve nagyon közel állnak egymáshoz. A fent említett mediális igék a 16. és 17. századi o. *очутуми* ~ *очютуми* '1. érez; 2. észrevesz, meglát; 3. megért, felismer' tranzitív igealakok (l. SRJaXVI–XVII.

¹ Összesen több mint negyven kisebb-nagyobb szlovák nyelvjárási és irodalmi nyelvi szótárt néztem át. A fontosabbak közül a következőket említeném csak meg: SSN., SSJ. (2: 468), BAKOŠ (1994), KRET (1994), FEKETE (1995), HABOVŠIAK (1995), HODOROVSKÝ (1997), VS., JELEŇOVÁ (2011).

14: 105–106) továbbképzett alakjai, és a m. *ocsúdik* valójában mind a mediális *очюдитися*, mind a tranzitív **очюдуми* igealakból kifejlődhetett, bár a k. szl. *очюдитися* szemantikai közelsége miatt némiképp meggyőzőbb forrásnak tűnik.

Érdeemes itt megjegyezni, hogy a szláv morfémahatárok pontos azonosítása, vagyis az infinitívuszi *-iti*, illetve *-iti sja* leválasztása és magyar képzővel való helyettesítése jól ismert mechanizmus a magyar jövevényigék esetében. Minthogy az *ocsúdik* ige mediális jelentésű (a cikkünkben feltételezett szláv etimonhoz hasonlóan) és egy bizonyos állapotban való leledzést fejez ki, ha valóban szláv átvétel, akkor természetes módon az ikes igék rendszerébe kellett kerülnie. Ezt lehetővé tette természetesen az, hogy az ikes ige alaki kitevője ebben a szerepében – vagyis mint a mediális és történetet kifejező igenem kitevője – eleven maradt a kései ómagyar korban is (l. TNyt. II/1: 217).

7. Ha tehát a m. *ocsúdik* igét egy szláv, pontosabban k. szl. **očuditi (sja)* átvételeként szeretnénk magyarázni, az ellen kevés hangalaki vagy szemantikai kivetnivalót lehetne előhozni. A korai adatokban tapasztalható első két szótagbeli *o-ú (u)* (l. DebrK.), *u-ó (o)* (l. NádK.) és *u-ú (u)* (l. ÉrdyK.) váltakozás hangátvétellel és hasonulással magyarázható, bár elképzelhető az is, hogy a szl. *u* hang kettős jellegű meghonosításából fakad (vö. szl. *u* > m. *u* ~ *o*; l. pl. HELIMSKI [STACHOWSKI] 2009: 89), a variánsok kialakulását pedig befolyásolhatta az ómagyar kori *u* > *o* nyíltabbá válási tendencia is. Az *ocsúdik* hosszú *ú*-ját (és a hosszú *ó*-t az *ocsódik*-féle alakokban, l. TESz) körülményes a szláv etimonnal magyarázni, még ha az *u* hangsúlyos helyzetben is állt a feltételezett átdó alakban, valamint egyes nyelvészek szerint a pannóniai szláv nyelvjárás(ok)ban az összsl. *u* reflexe hosszú *ū* volt (l. CHELIMSKIJ 1988: 353). A hosszúság itt másodlagosnak tűnik, kialakulhatott például a *vajúdik*-féle, illetve az *-ódik* képzős szóalakok mintájára is, vö. pl. a *vajúdik* szó 1456 körüli szóalakjának második szótagbeli *ó*-ját is (EWUng. 1598: *vajōzi*, mely a szó első előfordulási adata is egyben). A hosszúság másodlagossága ellen nem vall az említett három legkorábbi adat sem, hiszen a Nádor-, a Debreceni és az Érdy-kódexben a másolók írásban vagy nem különböztették meg a rövid és hosszú *o-ó*, *u-ú* hangpárokat, vagy a jelölés messze nem volt következetes (l. pl. KNIEZSA 1952). Így például a Nádor-kódexben, ahol a hosszú magánhangzókat a másoló „meglehetősen következetességgel betűkettőzéssel jelöli” (NádK. 19), a *meg vLodotvolna* írásmód inkább rövid magánhangzós ejtésre mutat.

8. A szláv etimológiát valamelyest gyengíti az a tény, hogy egy 16. századi vagy akár 15. századi szláv átvétel esetében feltűnő, ha a magyarban hiányzik benne a megszokott *-l* képző (l. pl. TNyt. II/1: 49; az *ocsul*-ban ugyan megvan, de az egy jóval későbbi alak). Az *-l* jövevényyszó-honosító képzőről legújabban elmondható, hogy lemaradhatott, de csak a korai jövevényigékről (l. ZOLTÁN 1999: 59, 2014: 212).

De talán épp ez a titok nyitja? Elképzelhető, hogy az *ocsúdik* is egy korai keleti szláv átvétel (vagyis a szlávok azon csoportjától vettük át, amelyekkel kapcsolataink a leghosszabb múltra tekintenek vissza), és koraisága miatt épülhetett be tőalakban a magyar igei rendszerbe, úgy, ahogy az a k. szl. **styđiti* ’megszégyenít,

gyaláz, szid' > m. *szid* és a szl. *měriti* 'mér' > *mér* esetében is megtörtént (l. pl. ZOLTÁN 2014: 212). Az említett két szemléltető példa közül az első azért is érdekes párhuzam, mert a **stydi* alakról ZOLTÁN ANDRÁS (1999: 58) egyértelműen kimutatta, hogy csak a keleti szláv nyelvekből ismert 'megszégyenít, gyaláz, szid' jelentésben, s ezért azt is – az **očuditi* (*sja*)-hoz hasonlóan – a szlávsnak csak ezen csoportjától vehettük át. (A *mér* ige esetében pedig a keleti szláv eredetet kizárni nem lehet, igaz annak kizárólagosságát sem lehet bebizonyítani – mint azt már megszokhattuk szláv eredetű szavaink nagy többségénél.)

Azonban – s jegyezzük meg ezt világosan – bár a „korai átvétel” pontos időrendi határa nincs megszabva, és a szavak írott nyelvemlékekben való előbukkanásának ideje nem jelent egyet azok létrejöttének vagy meghonosodásának időpontjával, az *ocsúdik* ige 1508-as első előfordulása nem támogatja egyértelműen a fent bemutatott elképzelést. Összehasonlítául: a *szid* ige első előfordulásának ideje 1315 k., míg a *mér* igéé 1372 u./1448 k. (l. pl. TESz. 3: 747; 2: 897).

Érdeemes megemlítenünk annak lehetőségét is, hogy az *-l-* jövevénytiszta meghonosításában részt vevő képző produktivitása esetleg nem (csak) időhöz volt kötve, hanem nyelvterülethez is, és a jövevényigék tőalakban való meghonosításának mechanizmusa a keleti szláv nyelvekkel érintkező területeken hosszabb ideig eleven maradt. Ezt azonban konkrét nyelvi anyag nem bizonyítja, s ezért tisztán hipotetikus kiindulású feltevés marad.

Végül elképzelhető, hogy a honosító képző mellőzésének okát az ige mediális természetében és az ezzel összefüggő ikesedésben kell keresni.²

9. Az *ocsúdik* ige szláv eredetmagyarázatának erős pontja – a hangalaki és jelentéstani egybeeséseken kívül – az, hogy nem kényszerít minket arra, hogy az *ocsúdik* *-d*-jét képzőként kezeljük, hanem azt a szláv szótő részeként tekinthetjük (l. a fent említett feltételezett **ocsú-* alapszó szófaji hovatartozásával kapcsolatos kétségeket). Ezen etimológia azonban nem ad egyszerű magyarázatot arra, hogy milyen viszonyban áll az 1700-tól adatolt *ocsul* és az *ocsúdik* ige. Az *ocsul* ige ugyanis közvetlenül egy szláv **očuditi* ~ **očutiti* alak átvételeként nem magyarázható hangtani okok miatt; egy *-l* képzős alak valószínűleg **ocsúdol* lenne. Kettős átvételről tehát itt nem lehet szó.

Ami az *ocsul*-ról elmondható, az az, hogy sokkal ritkábban használt alak lehetett. Ezt mutatja a történelmi adatok kis száma (l. OklSz., NySz., SzT., TESz. stb.) valamint az, hogy a mai nyelvjárásokban is jóval ritkább az *ocsul* (l. UMTsz. 4: 159, 3: 346, ahol csak egy nyelvi példát találunk rá; az MTsz. 2: 1569 pedig egyáltalán nem jegyez *ocsul* alakot). E megvilágításban elképzelhetőnek tűnik, hogy az *ocsul* alak magyar tájnyelvi talajon alakult ki az *ocsúdik*-ból, a morfémahatárok téves értelmezése mellett, s a képzőnek hitt *-d*-t (vö. *hazud* ~ *hazudik*) helyettesítette a csonka tövekhez is járulható *-l*. Nem kizárt, hogy ez utóbbi folyamatot katalizálhatta a már fentebb említett *vajúdik* (1456 k.) '1. nélkülöz, szükséglet lát; 2. fárad, gyengül; 3. a szülést megelőző hosszas kínlódáson megy át' ~ *vajul* (1567–1576) '1. fárad, gyengül; 2. a szülést megelőző hosszas kínlódáson

² Ez utóbbi észrevételt a szerkesztőségtől kapott egyik lektori véleményben olvashattam. E kiegyezésért ezúton szeretnék köszönetet mondani.

megy át' (TESz. 3: 1071) kettős alakhasználat mintája. Mi több, az *ocsul* szóalak létrejöttéhez hozzájárulhatott az állapotváltozást kifejező mediális igék mintája, amilyen például az *ájul* vagy *fajul*.

10. Ha igaz az állítás, hogy az *ocsúdik* szláv jövevényszó, akkor ezáltal tovább bővülne a magyar szókincsben eddig belső fejleménynek hitt vagy ismeretlen fiktív töből magyarázott szavak köre, amelyekről az utóbbi kutatásoknak köszönhetően kiderült, hogy szláv átvételek, lásd például a *darázs* szó etimológiáját (ZOLTÁN 2010, 2015; NÉMETH 2011). Újabban LUBOR KRÁLIK (2014) javasolt szláv etimológiát a m. *vizsga* és *vizsgál* magyarázatára, ami azért is érdekes, mert BENKŐ (1984: 120) egymás mellett említette a *vizsgál* és *ocsúdik* igéket mint fiktív töből képzett szavakat.

Kulcsszók: etimológia, magyar etimológia, szláv etimológia, szláv jövevényszavak a magyarban, jövevényigék honosítása.

Rövidítések

cs. = cseh; **csuv.** = csuvas; **h.** = horvát; **iter.** = iteratív; **k. szl.** = keleti szláv; **kirg.** = kirgiz; **le.** = lengyel; **m.** = magyar; **nyj.** = nyelvjárási; **ócs.** = ócseh; **ószl.** = ószláv; **or.** = orosz; **oszm.** = oszmán; **összl.** = ősszláv; **szl.** = szláv; **szlk.** = szlovák; **tör.** = (törökországi) török; **ujg.** = ujgur.

Hivatkozott irodalom

- AŠMARIN, NIKOLAJ IVANOVIČ 1929. *Thesaurus linguae Tschuvaschorum. Slovař čuvaškogo jazyka* 3. Narodnyj komissariat po prosvješčeniju Čuvašskoj Avtonomnoj Sovetskoj Socialističeskoj Respubliki, Kazaň–Čeboksary.
- BAKOŠ, SAMKO 1994. *Krátky slovník nárečia slovenského Gemerského*. Print-Servis, Rybník–Bratislava.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BorSEJP. = BORYŚ, WIESŁAW 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BUDENZ JÓZSEF 1863. A török hangutánzó igékről. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 338–361.
- BUDENZ JÓZSEF 1873. Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szóegyeztéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10: 67–135.
- CHELIMSKIJ, EVGENIJ ARNOĽDOVIČ [= HELIMSKI, EUGEN] 1988. Vengerskij jazyk kak istočnik dlja praslavjanskogo rekonstrukcii i rekonstrukcii slavjanskogo jazyka Pannonii. In: TOLSTOJ, NIKITA ILIČ szerk., *Slavjanskoe jazykoznanie. 10 Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Sofija, sentjabr' 1988 g. Doklady sovetskoj delegacii*. Nauka, Moskva. 347–368.
- DebrK. = 1997. *Debreceni kódex, 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Előkész. ABAFFY CSILLA – REMÉNYI ANDREA, bev. MADAS EDIT – REMÉNYI ANDREA. Régi Magyar Kódexek 21. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Argumentum, Budapest, 1997.

- DERKSEN, RICK 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Brill, Leiden–Boston. <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.50.1.2245>.
- ERHiSJ. = SKOK, PETAR 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- ESz. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- ÈSRJa. = VASMER, MAX 1986–1987. *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka* 1–4. TRUBAČEV, OLEG NIKOLAEVIČ fordításában és kiegészítéseivel. [Hasonmás kiadás: Izdatel'stvo Astrel', Moskva, 2004.]
- ÈSSJa. = *Ètimologičeskij slovar' slavyanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* 1–36. [A–Отъгрѣбати.] Főszerk. TRUBAČEV, OLEG NIKOLAEVIČ – ŽURAVLEV, ANATOLIJ FEDOROVICH. Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1974–2010.
- ÈSTJa. = SEVORTJAN, ÈRVAND VLADIMIROVIČ 1974. *Ètimologičeskij slovar' tjurkskich jazykov (obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye)*. Izdatel'stvo Nauka, Moskva.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, főszerk. 1993–1995.
- ÉrdyK. = *Érdy codex*. Közzéteszi VOLF GYÖRGY. Nyelvemléktár 4–5. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest, 1876.
- FEKETE, JÁN 1995. *Krátky slovník nárečia slovenského Modrokamenského*. Print-Servis, Modrý Kameň.
- FITAK, FRANCISZEK 1997. *Słownik gwary orawskiej*. Wydawnictwo Ryszard M. Remiszewski – RMR, Gliwice.
- FITAK, FRANCISZEK 2004. *Słownik gwary spiskiej*. Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK w Pieninach, Szczawnica.
- FITAK, FRANCISZEK 2007. *Gwara podhalańska, orawska i spiska. Słownictwo wybrane*. Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK w Pieninach, Szczawnica.
- Gyöngyösi István 1763. *Új életre hozatott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú, és olvasásra kedvet adó históriának némelly régi versek rongyából, és azoknak sok fogyzatásibul újabb, és jobb rendben vétele...* Landerer Ferenc Leopold, Buda.
- HABOVŠTIK, ANTON 1995. *Krátky slovník nárečia slovenského Oravského*. Print-Servis, Krivá–Bratislava.
- HELIMSKI [= CHELIMSKI], EUGEN 2009. I. STACHOWSKI, MAREK 2009.
- HODOROVSKÝ, JOZEF 1997. *Malý Spišský slovník*. Mesto Spišská Nová Ves, Spišská Nová Ves.
- HSSJ. = *Historický slovník slovenského jazyka* 1–6. [A–V.] Főszerk. MAJTÁN, MILAN. Veda, Bratislava, 1991–2005.
- JANASIŃSKI, IGNACY 1886. Jaselka w mieście Grybowie. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* 10: 169–186.
- JELEŇOVÁ, DARINA 2011. *Novoľubovniansky goralský nárečový slovník. Novoľubovniansko-slovenský a slovensko-novoľubovniansky*. K. n., h. n.
- ŁOPACIŃSKI, HIERONIM 1899. Przyczynki do nowego słownika języka polskiego. *Prace Filologiczne* 5/3: 681–976.
- KarSGP = KARŁOWICZ, JAN 1900–1911. *Słownik gwar polskich* 1–6. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- KAŚ, JÓZEF 2003. *Słownik gwary orawskiej*. Księgarnia Akademicka, Kraków.

- KÁŠ, JÓZEF 2011. *Słownik gwary orawskiej* 1–2. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- KirgRS. = JUDACHIN, KONSTANTIN KUŽMIČ 1965. *Kirgizsko-russkij slovar'*. Izdatel'stvo «Sovetskaja Ėnciklopedija», Moskva.
- KNIEZSA ISTVÁN 1941. Zur Geschichte der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenze. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 7/1–3: 240–309.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Nyelvészeti Tanulmányok 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRÁLIK, ĽUBOR 2014. Ungarisch vizsga, vizsgál: Versuch einer slawischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 205–210.
- KRET, ANTON 1994. *Krátky slovník nárečia slovenského Spišského*. Print-Servis, Spišská Nová Ves – Smižany – Bratislava.
- LINDE, SAMUEL BOGUMIL 1807–1814. *Słownik języka polskiego* 1–6. Drukarnia XX. Piarów, Łwów.
- MACHEK, VÁCLAV 1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. Československá akademie věd, Praha.
- MTsz. = *Magyar tájszótár* 1–2. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1893–1901. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 2003.]
- NádK. = *Nádor-kódex (1508). A nyelvelmélet hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. Régi Magyar Kódexek 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994.
- NÉMETH, MICHAL 2009. *Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania*. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- NÉMETH, MICHAL 2011. The Hungarian and Slavonic Background of Bashkir *týraş* ‘wasp’. *Studia Etymologica Cracoviensia* 16: 93–101.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvelméletektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN, szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1902–1906. [Hasonmás kiadás: Állami Könyvtérjesztő Vállalat, Budapest, 1984.]
- K. PALLÓ MARGIT 1976. Ocsúdik. *Magyar Nyelv* 72: 339–340.
- K. PALLÓ MARGIT 1982. *Régi török eredetű igéink*. Studia Uralo-Altaica 1. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- RHiSJ. = DANIČIĆ, ĐURO – MARETIĆ, TOMO 1880–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–23. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- SGP. = *Słownik gwar polskich* 1–8. [A–Gościnka.] Szerk. KARAŚ, MIECZYSLAW – REICHAN, JERZY – OKONIOWA, JOANNA. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 1979–2013.
- SiSEJP. = SŁAWSKI, FRANCISZEK 1952–1975. *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1–6. [A–Łątka.] Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- SiPśl. = *Słownik prasłowiański* 1–8. [A–Gyža.] Főszerk. SŁAWSKI, FRANCISZEK. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1974–2001.

- SPXVI. = *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–36. [A–Roztryknąć.] Főszerk. BAK, STANISŁAW. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966–2014.
- SRJaXVI–XVII. = *Slovar’ russkogo jazyka XI–XVII vv.* 1–28. [A–Sulebnyj.] Főszerk. BARCHUDAROV, STEPAN GRIGOŘEVIČ et al. Izdatel’stvo Nauka, Moskva, 1975–2008.
- SS. = *Staročeský slovník* 1–26. [N–Při.] Főszerk. HAVRÁNEK, BOHUSLAV – KŘÍSTEK, VÁCLAV – PETR, JAN. Academia, Praha, 1968–2008.
- SSJ. = *Slovník slovenského jazyka* 1–6. Szerk. PECIAR, ŠTEFAN. Vydavateľstvo SAV, Bratislava, 1959–1968.
- SSN. = *Slovník slovenských nárečí* 1–2. [A–Povchádzať.] Szerk. RIPKA, IVOR. Veda, Trenčín–Bratislava, 1994–2006.
- SStp. = *Słownik staropolski* 1–11. Főszerk. URBAŃCZYK, STANISŁAW. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1953–2002.
- SSuM. = *Slovník staroukrajínšoji movy XIV–XV st.* 1–2. Főszerk. GUMEČKA, LUKIJA LUKIJANIVNA – KERNÝČKYJ, IVAN MYCHAJLOVYČ. Наукова думка, Київ, 1977–1978.
- STACHOWSKI, MAREK 2009. Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14: 35–107.
- STACHOWSKI, MAREK 2014. Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loan-words in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 215–222.
- SUM. = *Slovník ukrajínšoji movy* 1–11. Főszerk. BIŁODID, IVAN. Naukova Dumka, Kyjiv, 1970–1980.
- SW. = KARŁOWICZ, JAN – KRYŃSKI, ADAM ANTONI – NIEDŹWIEDZKI, WŁADYSŁAW 1904. *Słownik języka polskiego* 3. Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa.
- SWil. = CZEPIELIŃSKI, FLORIAN et al. 1861. *Słownik języka polskiego* 1–2. Orgelbrand Maurycy, Wilno.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szófejtő szótár*. [Hasonmás kiadás: Trezor Kiadó, Budapest, 1994.]
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA et al. Kriterion Könyvkiadó, București [1–4.], Akadémiai Kiadó, Budapest [5–8.], Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár [9–14.], 1975–2014.
- TECHERT JÓZSEF 1936. Csokonai nyelvi forrásai. *Magyar Nyelv* 32: 110–117, 180–187, 237–248, 311–317.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TLH. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – † BERTA, ÁRPÁD (with the assistance of LÁSZLÓ KÁROLY) 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I–II/1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TOLNAI VILMOS 1929. *A nyelvújítás*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TÖRÖK KATALIN 2007. Polonizmy w języku węgierskim. *Prace Filologiczne* 53: 629–636.
- TürS. = *Türkçe Sözlük* 1–2. Főszerk. EREN, HASAN. Türk Dil Kurumu, Ankara, 1988.
- VÁMBÉRY ÁRMİN 1870. Magyar és török-tatár szöveggyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.

- VS. = *Východoslovenský slovník* 1–2. Szerk. HALAGA, ONDREJ RICHARD. Universum, Košice–Prešov, 2002.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1999. „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid*, *szégyen*. *Magyar Nyelv* 95: 54–59.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2010. К этимологии венгерского названия *darázs* ‘оса шершень’. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55/2: 471–473. [http://dx.doi.org/\[-\]10.1556/SSLav.55.2010.2.34](http://dx.doi.org/[-]10.1556/SSLav.55.2010.2.34)
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2014. Einige Bemerkungen zu Ľubor Králik's slawischer Etymologie von ung. *vizsga*, *vizsgál*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 211–213.

A Slavonic approach to the etymology of Hung. *ocsúdik* ‘awake, come to’

The two different Turkic etymologies of Hung. *ocsúdik* (1508) ‘awake, come to, regain consciousness’ proposed in the late 19th century by Ármin Vámbéry (1870) and later by Margit K. Palló (1976, 1982) have been rightly rejected by the authors of TLH. At the same time, the explanation of the origin of this word we find in the etymological dictionaries of Hungarian (TESz, EWUng, Zaicz 2006), namely that it is a derivative from an unknown and unproductive stem, is not entirely convincing for morphological reasons. In the present paper a new etymology is offered for this word and it is explained as a loanword from East Slavonic *очюдитися* ‘regain consciousness, awake’ attested in Russian in the 16th–17th centuries.

Keywords: etymology, Hungarian etymology, Slavonic etymology, Slavonic loanwords in Hungarian, the adaptation process of loan-verbs in Hungarian.

NÉMETH MICHAŁ
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Johannes Gutenberg-Universität Mainz

A magyar nyelvújítás és Kazinczy második Orthologus és Neologus...-a*

1. Kazinczy tanulmánya mint mérföldkő. KAZINCZY FERENC Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél című tanulmánya határpontnak számít a magyar nyelvújítás történetében. Nyelvészek és irodalomtörténészek különböző szempontok alapján értenek egyet ebben (BALASSA 1904; BÍRÓ 2010; CSETRI 1990; DÖMÖTÖR 2003, 2006; HORVÁTH 1956; RUZSICZKY 1963; SZEMERE 1974; TOLCSVAI NAGY 2007; TOLNAI 1929: 137; ZSILINSZKY 2003: 96). A közoktatásban is érvényes tudományos narratíva szerint a tanulmány zárópontot jelent, amely végső soron a magyar irodalmi nyelv és ezen keresztül a magyar köznyelv sikeres megújulását eredményezte. Csak az utóbbi években derült fény arra, hogy ezt a kánont formáló tanulmányt KAZINCZY visszavonta, s helyette másik írást szánt a nyilvánosság elé.

Az Orthologus és Neologus...-nak számos – jórészt töredékes – variánsa létezik, amelyek összesen kb. 10 ívnyi terjedelműek. Két teljesen kompakt változatot ismerünk: az elsőt 1819. augusztus 15-én zárta le a szerző, a másodikat 1819. november 5-én. Az augusztusi szöveg a 19. század első magyar nyelvű tudományos folyóiratában, a Tudományos Gyűjteményben jelent meg 1819 novemberében (KAZINCZY 1819a). A második dolgozat egészen 2013-ig nem látott nyomdafestéket (KAZINCZY 2013). Az elmúlt kétszáz évben az Orthologus és Neologus...-nak a visszavont, de megjelent változata állt a kutatók érdeklődésének homlokterében. Annak ellenére, hogy a kéziratos szövegváltozatok létezése ismert volt, hiszen a hagyaték katalógusa említést tesz ezekről (GERGYE 1993: 61), furcsa módon eddig senki sem próbálkozott a szöveg újraolvasásával. Ez azért sajnálatos, mert a tanulmány kéziratos variánsai (KAZINCZY 1819b) új, elméleti szinten kikristályosodottabb beszédpozíciót rögzítenek, mint a Tudományos Gyűjteményben megjelent dolgozat.

Ebben a tanulmányban három kérdésre keresem a választ: 1. Miért írt új dolgozatot KAZINCZY? 2. Miben különbözik egymástól a két változat? 3. Hogyan befolyásolta volna a nyelvújítás történetét a második Orthologus és Neologus...?

2. Miért írta újra Kazinczy a tanulmányt? KAZINCZY azért fogott hozzá műve átdolgozásához, mert az túl rövid volt. Ennél több mondanivalója lett volna, de arról értesült, hogy a folyóirat két ívnél terjedelmesebb írást nem publikál (Levele Döbrentének, KazLev. 1907: 26–27). Elsősorban terjedelme miatt nem volt megelégedve tehát szövegével (Levelei többeknek, KazLev. 1907: 58, 79, 140), bővebben szeretett volna fogalmazni, de ezt a körülmények nem tették lehetővé.

* Jelen tanulmány a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2015. november 10-i felolvasó ülésén elhangzott előadásnak rövidített változata. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző a Debreczeni Attila vezetése alatt működő, MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport alkalmazottja.

Eszerint olyan részek kerültek bele a második változatba, amelyeknek nagy fontosságot tulajdonított, így a módosítás tartalmi bővítésnek is tekinthető.

Ebben az időszakban több gondolkodóval számos fórumon (leveleiben, folyóirat-közleményekben és nyomtatványokon) teoretikus vitában állt. Érthető, ha elveit minél tisztább érveléssel, minél félreérthetetlenebbül kívánta vitapartnerei és a közvélemény elé adni. A helyzetét nehezítette, hogy több névtelen írásra is reagálni kívánt, de azok szerzőit nem tudta azonosítani. A névtelenségbe burkolózó vitapartnerek nyomásként hatottak rá, s ennek kedvező következménye volt a dolgozat tartalmasabbá válása.

3. Miben különbözik a két változat?¹ A szöveg első felében mindkét tanulmány szorosan egymás mellett halad, csupán néhány stilisztikai változtatás vagy bővítés figyelhető meg: itt a bekezdések mikroszerkezete alig különbözik egymástól. Ezért ezekkel a részletekkel itt nem foglalkozom. Három jelentősebb bővülésen ment keresztül a tanulmány. Mivel KAZINCZY éppen a rövidség miatt vonta vissza a korábbi szöveget, ezért ezekre az új elemekre fókuszálok.

Mindkét tanulmány a nyelvi változások keletkezésére mutat rá kezdő lépésként, és ebből a folyamatból, annak támogatóiból és ellenzőiből formálja meg a két tábor, az ortológus és a neológus csoport körvonalait. Mindkét fél a nemzetiség összetartó erejét tiszteli a magyar nyelvben, csakhogy az egyik oldal elutasítja a nyelvi változásokat, mert elfajzást lát bennük – a másik viszont keresi az újítást. (1–5.)

KAZINCZY a következő szakaszokban irodalomtörténetbe, és csak részben nyelvtörténetbe ágyazva ismertette az iskolák eredetét. Az irodalmi nyelv előmenetele szempontjából fontosnak ítélt szerzőket vette sorra a magyar nyelv fejlődési fázisainak bemutatásához, a nyelvemlék-irodalomtól kezdve a kortárs írókig. Ebben az eredettörténetben jelenik meg a nyelvújítás, mégpedig Besse nyei György, Báróczi Sándor, Barcsai Ábrahám, majd Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós és Rájnis József költészetével. (10.) Ezek a sorok – amelyek rövidebben olvashatóak a Tudományos Gyűjteményben – két szempontból fontosak. A nyelvújítást a szépirodalom, pontosabban a költészet nyelvéhez kötik, s emellett szokatlan módon kitágítják a nyelvújítók táborát. Ezekben a szakaszokban KAZINCZY a szépirodalom, a költészet elemi ismertetőjegyének tekintette az újítást: minden író neológus tehát az okfejtésben.

Az írók csoportokra osztása során KAZINCZY a kéziratos szövegben új terminust vezetett be: az újítókat három csoportra osztotta – szemben a nyomtatott szöveggel, ahol még csak két tábor van megnevezve. (13.) Az első csoport szélsőségesen xenologizál, a második latinizál („a’ deák szín lepte-el írásaikat”), de nem a klasszikus latin szerint – ez valószínűleg az egyházi latinságra utal –, a harmadik tábor pedig minden külföldi mintától mereven elzárkózik. A három iskolához viszonyítva KAZINCZY középre orientálódik (13.). Az itt körvonalazott iskola a másik kettőtől különböző metairányzat, amelyet a kéziratos változatban *syncretismus*-nak nevezett el (de egyelőre törölt a fogalmazványból). Ez a csoport

¹ Az itt következő szakaszok átveszik az alábbi szöveg adatait és követik annak gondolatmenetét: CZIFRA 2013: 141–164. A főszövegben olvasható zárójeles arab számok a hivatkozott könyv Függelékében közölt párhuzamos szövegkiadás bekezdéseire utalnak.

a későbbiekben fontos szerephez fog jutni. Minimális terjedelmű, de jelentős eltérést mutat már a felütésben a kéziratos szöveg.

3.1. A jelentős terjedelmű eltérés ez után a szakasz után következik. (30–41., 45–61.). Ez azt jelenti, hogy a Tudományos Gyűjteményben közzé tett szövegnek nemcsak a vége, hanem a középső része is átdolgozásra került. Ezekben a bekezdésekben KAZINCZY a történeti szálat folytatva a neológia túlbillenéséről ír, amely teljes természetességgel vezet a másik oldal ellenállásához. Az egyensúly helyreállítására vállalkozva tűnik fel a történetben az ortológia tábora. (30.)

Az ortológusokról egyelőre két dolgot tudunk meg: hogy elveiket véghezvinni a magyar nyelv kárára válna (32.), és egy egyelőre homályosabb tételt, ti. hogy nem lehetséges a nyelvet pusztán grammatikai szempontból megközelíteni: „És ha az vallatik igaznak, a’ mit az Analyt. Grammatica tanít, mit fogunk ítélni, mit kell ítélnünk a’ Virág’, a’ Kis’, a’ Himfy’, a’ négy Horváth’, a’ Döbrentei’, a’ Berzsenyi’, Szemere’, Kölcsény’, Szent-Miklós’, Ungvár-Németi Tóth’ dolgozásaik felől?” (33.) KAZINCZY arra utal, hogy VERSEGHY FERENC grammatikájának (VERSEGHY 1816) szempontjait kíméletlenül érvényesítve a kortárs írók művei nem ütnék meg a nyelvi helyesség mércéjét. Ezzel a grammatikai szempontú megközelítéssel közelebb kerülünk az ortológia megismeréséhez, amelyhez további, a nemzeti akadémiák tevékenységét ismertető szakaszok is hozzásegítenek. A nyelv egy olyan organikus rendszerként jelenik meg, amely evolúciószerűen fogja kiformálni a kívánt nyelvallapotot; ebben viszont jelen állapotában akadályoznak a szabályok. Amiképpen az olasz és a francia akadémia nem szolgálta a nemzeti nyelv javát, úgy a magyar nyelvi törvényhozó testülettől is elzárkózik KAZINCZY, hiszen regulatív elemek a nyelvfejlődés ezen szakaszán káros befolyással lehetnek a magyar nyelvre. (35–36.)

Az ortológusok táborának további leírása a nyelvújítók elleni vitairatok felsorolásával folytatódik. Itt végre fény derül arra – amelyről a nyomtatott szöveg egyetlen szót sem ejt –, hogy kiket sorol KAZINCZY ebbe a csoportba: BEREKSZÁSZI NAGY PÁL könyve (BEREKSZÁSZI 1815), SOMOGYI GEDEON Mondolata (NÉV NÉLKÜL 1813), SÍPOS JÓZSEF Ő és újj magyar című műve jelöli ki az elméleti határokat ([SÍPOS] 1816). (37.) Rajtuk kívül még két név jelenik meg a listán, VERSEGHYÉ és FÜREDI VIDÁÉ ([VERSEGHY] 1816, FÜREDI 1818). (37.)

A nevek SOMOGYI GEDEONT leszámítva egytől egyig grammatikusok nevei. Műveik – ha FÜREDI VIDÁT KAZINCZY nyomán VERSEGHYvel azonosítjuk – szintén mind nyelvészeti munkák. Ezek az írók az említett munkáikban (és nem máshol, hiszen KAZINCZY is elismeri: verseiben például VERSEGHY is él újításokkal) elvetik a szóalkotást, a régi és a nyelvjárási szavakat, elutasítják a tükörfordításokat, és az idegen nyelvű példáktól általánosságban is tartózkodnak. (38.) Eljárásmódjukat az imént negatívumai által bemutatott francia akadémikusokhoz hasonlítja, és utal az olasz akadémiaira is. (38.) Úgy véli a nyelv változtatásának kizárólagos jogát vindikálják maguknak ezek a szerzők.

A szakaszok felbukkannak a Tudományos Gyűjteményben is, de sokkal rövidebben. (17–29.) Kimarad az ortológusok színre lépésének nyelvtörténeti indoklása, hiányzik az akadémiai kezdeményezés bemutatása és hiányzik a névsor. Vagyis az ortológus tábor egyrészt sokkal kevesebb attribútummal van ellátva, másrészt ’nem

újító'-ként definiálódik A kéziratot tanulmányban viszont a kontextusba került nyelvészeti művek, valamint a szerzők alapján az ortológusok inkább volnának grammatikusoknak nevezhetők. KAZINCZY az ortológusok nézeteit VERSEGHY elméleti írásai alapján foglalja össze, amelyben a tisztán érthetőség a nyelv legfontosabb kritériuma, és az ízlés nem releváns szempont a nyelv területén, mert az szubjektív nézőpontok alapján érvényesül, s ez a vélemények anarchiájára vezet. (41.) Úgy véli, ezek az írók „társaságként”, intézményesült formában kívánják a nyelvi egységesülést elérni. KAZINCZY az ortológia definícióját kéziratban nem a nyelvi újítások elvetése alapján határozza meg. Jellegzetességük inkább az egységre való törekvésben, vagyis a nyelvhasználat központosított regularizálásában ragadható meg.

A nyomtatott szöveg értelmezését nehezíti, hogy nem nevezi néven az ortológusokat, de mint létező személyekről ír róluk, és mint létező gyakorlatot mutatja be elveiket. (26.) Az Orthologus és Neologus... interpretálása során nem lehet azzal magyarázni az ortológus tábor körvonalazódásának hiányát, hogy minden író újít. A neológia nem bekebelezi a másik oldalt, hanem egyszerűen más szempontok alapján kerül meghatározásra. Ez burkoltan ugyan, de fellelhető a nyomtatott szövegben is. (27.) Az ortológusok eszerint nem tesznek különbséget a stílusnemek között, nem veszik tekintetbe a nyelv vízszintes és függőleges rétegzettségét. Amennyiben táborukat KAZINCZY utalásait követve SOMOGYI GEDEON-ra és a grammatikusokra szűkítjük (a meg nem jelent szakaszban legalábbis a Mondolaton kívül kizárólag nyelvtudományi szövegekben írja körül az ortológusok tevékenységét), akkor belátható, hogy valóban nem tesznek különbséget nyelvi szintek között, de nem is tehetnek. Egy nyelvtan megírása, a magyar nyelv szabályszerűségeinek feltérképezése során az író nem lehet tekintettel sem a nyelvi rétegekre, sem az irodalmi műfajok különböző nyelvére. A magyar nyelv nagy grammatikairási korszakának kezdetén járunk, és a diszciplínák még nem váltak el határozottan egymástól. A *litterae* fogalmába különböző, mára szétvált tudományterületek tömörülnek, amelyek éppen ebben az időszakban csapódnak ki.

Elképzelhető, hogy a nyelvújításnak ez a korszaka grammatikusok és szépírók vitatkozásaként is értelmezhető. Ez a szempontrendszer érvényesül BENKŐ LORÁND tanulmányában, aki a két tábor mentén képzei el a viták ütközőpontjait: „A grammatikusok – mint ismeretes – a nyelvi szabályok minél pontosabb megállapításában látták a nyelv megismerésének és előbbre vitelének zálogát; a szépírók a kezüket, tollukat megkötő szabályok ellen lázadnak, a nyelvvel megújító és esztétikailag fölemelő bánásmódra téve a hangsúlyt.” (BENKŐ 1989: 389.) A nyelvészek a magyar nyelv szabályszerűségeit keresik, a szépírók a magyar nyelv irodalmi alkotásra való alkalmasságát helyezik előtérbe. És ha a szépírók grammatikusok is egyben – ahogyan KAZINCZY nem –, hát más-más szöveg esetében különbözőképpen járnak el. A két szempontrendszer két diszciplínát választ el egymástól, a nyelvészettudományt és a stilisztikát. Az egyik objektív szabályszerűségek megállapításával írja le a nyelvet, a másik a nyelvi kifejezőerő maximalizálásának kulcsát keresi. A szabályok egységes volta korlátozza az írói nyelvet, és KAZINCZY VERSEGHY nyelvtanát és nyelvészeti törekvéseit szépíróként olvassa. Az irodalmi nyelv autonómiájának áll pártjára, miközben egy szabályozó-tiltó és megtorló intézmény képe lebeg a szemei előtt.

Csupán néhány bekezdés erejéig kapcsolódik össze a nyomtatott és a kéziratos szöveg. (42–44.) KAZINCZY engedményt tesz VERSEGHYnek: a grammatikai nézeteknek teret enged, és csupán abban határozza meg az ortológia tévedését, hogy minden stílusnemre ki akarják terjeszteni a szabályokat (48.), a nyelv teljes szerkezetére kívánják szabályszerűségeiket kidolgozni („az Egység’ Egységére törekszik, melly egyedül a’ Bölcs’ káprázolatiban vagyon-meg”), pedig ez szemben áll a természet rendjével („a’ Természet mind a’ testi mind a’ lelki világban a’ Külömbözés’ Egysége, a’ concordia discors által tenyésztet”). (49., a nyomtatottban: 27.) A komplex grammatikai rendszerekkel szemben ezért védelmezi a szószedeteket (51.), mert azok nem állítanak fel szabályszerűségeket és nem tesznek javaslatot a megalkotott szabályok betartására. Efféle munkával VERSEGHY is, KAZINCZY is, s rajtuk kívül több tucatnyian foglalkoztak (CZIFRA 2015).

3.2. A dolgozat további szakaszai a nyomtatott és a kéziratos szövegben szinte teljesen megegyeznek egymással. (62–73.) A kíváncsú német–magyar párhuzam (65–68.) kifejtése ad alapot a tanulmány leggyakrabban idézett mondatainak megfogalmazásához. Ez a nyomtatott tanulmányban is olvasható, de a kéziratos szöveg új értelmezési keretet teremt:

„A’ Nyelv olyan mint az ég’ íve a’ maga egymásba-futó színeinek gyönyörű játékával. [...] De minthogy ingó alapon semmi nem állhat, szükség, hogy a’ Neologjának az az Iskolája, mellyet Füredi Vida Úr gyakorol vádjaival, elmondja a’ maga titkát. Imhol vagyon az, fátol nélkül azoknak, a’ kik megérteni tudják, ’s itt mondatik, a’ mennyire tudnunk lehet, először: »Jól és szépen az ír, a’ ki tüzes Orthologus és tüzes Neologus eggyszersmind, ’s egyességben ’s ellenkezésben vagyon önmagával.« A’ mi Iskolánk’ neve tehát nem Neologia, hanem Syncretismus.” (69.)

A sorokat kevesen interpretálták, mivel azok – és maga a tanulmány is – olyanmódra homályosan céloznak az értelmezési keretekre, hogy a kéziratos szövegek ismerete nélkül szinte csak az akkori vitapartnerek érthették meg, mire vonatkoznak. Pedig nem állítanak „paradox” szintézis elé (HORVÁTH 1956: 128), sem „mély dialektikával” nem kecsegtetnek (SZAUDER 1965: 279.), ha az ortológia definícióját a többi szövegrész alapján határozzuk meg.

A nyelv sokrétűségében teljes, vagyis léteznek nyelvi rétegek és csoportok. KAZINCZY iskolája kilépett keretei közül, átalakult: immár elismeri a grammatika fontosságát a stílus szabadsága mellett („tüzes Orthologus és tüzes Neologus eggyszersmind”). Az új irányzat neve szinkretizmus. Ennek elvei szerint a szépíró megteheti mindazt: „a’ mit Erő és Szépség ajánl, a’ minden Nyelvek’ ideálja megkíván, a’ Magyar Nyelv’ természete (örök szokása ’s törvénye) világosan nem tilt, a’ régibb és újabb Classicusok’ által nevelt Ízlés még javasol is, ’s a’ Szükség multhatatlanul parancsol.” (69.) Vagyis a szépíróknak helyes esztétikusan (az Erőnek és Szépségnek megfelelően), a magyar nyelv szabályszerűségeinek (amelyet a nyelv természete, a nyelvszokás és a nyelvtörvények határoznak meg) és a klasszikus ízlésnek megfelelően alkotnia és a nyelvet formálnia: amennyiben azt a szükség megköveteli. A nyelvújítás tengelye mentén egymástól elkülönülő irányzatok fölé emelkedő új tábor így gyűjti össze a különböző iskolák magyar nyelv számára hasznos sajátosságait.

3.3. Ezt követően a neológia hibái a fenti iskoladefiníció alapján kerülnek meghatározásra. (69.) A nyomtatott szöveg ezzel a gondolattal zárul, de a kéziratos változatban (74–101.) még KAZINCZY pályarajza olvasható. Az ifjú írók számára azt javasolja, hogy a klasszikus műveltség és a grammatikai ismeretek megszerzése után fordítsanak idegen nyelvű írásokat előbb a neológia, majd az ortológia iskolája szerint. S miután megtették ezt magyar művekkel is (86.), vagyis stílusgyakorlatokat végeztek mindkét irányzat szerint, talán be fogják látni, hogy az újítók irányzata alkalmasabb eszközökkel szolgál a szépirodalom számára.

A végső bekezdés előtt, amely a folyóiratban és a kéziratban is nagyjából azonos, a kéziratos dolgozat esetében kitekintést kapunk az ortológusok és neológusok vitájának kimenetelére nézve. Egyikük sem fog nyerni, „veszteni fog mind a’ két fél, ’s a’ pálmát a’ Syncretismus kapja-el, a’ mint illik, ’s így hosszas rezgéseink után rá akadunk azon Eggységre, mellyet némellyek hatalom és erőszak által akarnának felállítani”. (97.) A hatalmi szabályozás helyett KAZINCZY a kulturális élet önszerveződését magasztalja. A kulturális élet pezsgése; a könyvnyomtatás, a sajtó, a színjátszás, a Keszthelyi Helikon ünnepségei, a Marczibányi Alapítvány pályázati kiírása (99.), a nemesi családok társadalmi és kulturális szerepvállalása (100.) a magyar nyelv fejlődését hathatósabban szolgálják minden szabályokat hozó társaságnál. Nem csoda tehát, hogy a tanulmány utolsó sorai éppen a vita tisztaságát követelik meg az eszmecsereben résztvevőktől.

4. A magyar nyelvújítás és az Orthologus és Neologus... A kéziratos változatban név szerint szerepelnek az ortológusok a nyomtatottal szemben. Szempontunkból lényegtelen, hogy papírra vetésekor KAZINCZY éppen kit gondolt a névtelen írások mögött. Annyi fontos, hogy óvatosságának következtében a nyomtatott tanulmányból kihagyta a direkt referenciákat, és ezáltal kevésbé bipolarizálta a nyelvvel foglalkozók körét. Műve ezáltal hathatott a békülés, a vitázárás gesztusának. A grammatikusok és a szépírók érdekei élesebben válnak el a kéziratos szövegben. Az új Orthologus és Neologus...-ban nyoma sincsen a békülő hangnemnek: a szerző éppen a vitát sürgeti, a nyelvújítási folyamat szabad lefolyását kívánja. Mégsem merném azt állítani, hogy élesebb vitát eredményezett volna, ha ez a szöveg jelenik meg.

Sajnos, ahogyan erre BENKŐ LORÁND felhívta a figyelmet: bár ez a legkutatottabb korszaka a magyar nyelvújításnak, eddig mégis csak részterületeket érintett a vizsgálat (BENKŐ 1989: 383). Pedig a nyelvújítás legeseménydúsabb évtizedeiben sokkal jelentősebb számú szöveg foglalkozott a magyar nyelvvel, mint az a kánonból vagy éppen KAZINCZY művei alapján sejthető. 1810 és 1830 között félezer-nél is több elméleti írás, szógyűjtemény, szótárkezdemény, pályázati kiírás, pályamunka és recenzió maradt fenn kéziratban és nyomtatásban. A Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportjának honlapján ezeket a szövegeket online elérhetővé tettük egy több szempontú keresést lehetővé tevő portálon (MNYD. 2015).

Az Orthologus és Neologus... ebben a kontextusban is jelentős szövegnek tekinthető. A többi mű viszont arra figyelmeztet, hogy csupán egy szűk csoport, a szépírók szempontjainak kifejezője volt egy szintén szűk csoporttal, a grammatikusokkal szemben. A tanulmány az elitkultúra és a szépirodalom nyelvét kívánta

befolyásolni: a „fenntebb stíl” kiművelése volt a célja. Egy olyan mértékű változás viszont, amely a magyar nyelv életében új fejezetet nyitott, s amelyről tudjuk, hogy nemcsak a művelt köznyelv, hanem számos szakma nyelvét, illetve tudományterület szókincsét nagyban befolyásolta (NAGY 2009), a többi mű is eszköze volt. A nyelvújítás korpusza szivárványszín, olyan, mint „az ég íve”. A társadalom széles rétegeinek bevonódásával – szépírók, egyházi személyek, a köznemesség tagjai, mesteremberek, diákok, gazdák és nyomdászok munkája által – valósult meg, KAZINCZY ideáljának megfelelően.

Kulcsszók: nyelvújítás, 19. század, ortológia, neológia.

Hivatkozott irodalom

- BALASSA JÓZSEF 1904. Bevezetés. In: BALASSA JÓZSEF kiad., *Kazinczy és a nyelvújítás. Szemelvények prózai műveiből*. Stampfel Károly, Pozsony–Budapest. 3–6.
- BENKŐ LORÁND 1989. Elméleti törekvések a felvilágosodás korának magyar nyelvtudományában. In: CSÁKY, MORITZ – HASELSTEINER, HORST – KLANICZAY TIBOR – RÉDEI KÁROLY szerk., *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében – Die Ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Wien. 383–393.
- BEREGSZÁSZI NAGY PÁL 1815. *Dissertatio Philologia de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingua Magyarica*. Trattner János Mátyás, Pest.
- BÍRÓ FERENC 2010. *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- CZIFRA MARIANN 2013. *Kazinczy Ferenc és az ortológusok. Alakok és árnyak az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*. Ráció Kiadó, Budapest.
- CZIFRA MARIANN 2015. Szógyűjtemények és szótárkezdemények a nyelvújítás korában. In: KOVÁTS DÁNIEL szerk., *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 25*. Kazinczy Ferenc Társaság, Széphalom. 47–54.
- CSETRI LAJOS 1990. *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENN 2003. A nyelvújítás. In: KIEFER FERENC szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 103–115.
- DÖMÖTÖR ADRIENN 2006. A nyelvújítás. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 385–400.
- FÜREDI VIDA 1818. A Recensiókról. *Tudományos Gyűjtemény* 2 (1818. június): 3–32.
- GERGYE LÁSZLÓ 1993. *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka*. MTA, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS 1956. A nyelvi törekvések irodalmi kitisztulása. Kazinczy Ferenc. In: HORVÁTH JÁNOS, *Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 119–136.
- KAZINCZY FERENC 1819a. Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél. *Tudományos Gyűjtemény* 3 (1819. november): 1–27.
- KAZINCZY FERENC 1819b. Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél. In: *Kazinczy Nyelvészeti tanulmányai*. Kézirat. MTA Könyvtár és Információs Központ, K631. 34–55.
- KAZINCZY FERENC 2013. In: CZIFRA MARIANN, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok. Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*. Ráció Kiadó, Budapest. 205–272.

- KazLev. 1907. *Kazinczy Ferencz levelezése. Tizenhetedik kötet. 1820. Január 1. – 1821. December 31.* Közzéteszi VÁCZY JÁNOS. MTA, Budapest.
- MNyD. 2015. *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830.* Kiad. CZIFRA MARIANN. Szerk. DEBRECZENI ATTILA. Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest. [http://deba.uni-\[-\]deb.hu/deba/nyelvujitas](http://deba.uni-[-]deb.hu/deba/nyelvujitas), ill. [http://dx.doi.org/10.5484/A_magyar_nyelvuujitas_do-\[-\]kumentumai](http://dx.doi.org/10.5484/A_magyar_nyelvuujitas_do-[-]kumentumai)
- NAGY ÁGOTA szerk. 2009. *Járomfa, mozcvány, nőtövény... A nyelvújítás során született szaknyelvünk „szokott és szokatlan” szavai. Konferencia a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója tiszteletére.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.
- [NÉV NÉLKÜL] 1813. *Mondolat. Sok bővitményekkel és egy kiegészített ujj-szótárral egygyütt.* Angyalbőrbe kötve. Eggy Tünet-forint. Kiadó nélkül, Dicsalóm.
- RUZSICZKY ÉVA 1963. *Irodalmi nyelv szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájshasználata alapján.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [SÍPOS JÓZSEF] 1816. *Ó és új magyar, vagy: rövid értekezés, miképpen kelljen az ó magyarsággal az újat egyesíteni? az az: Miképpen kelljen a régi magyar nyelvet, új szavak, szöllások és formák által gazdagítani, tsinosítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyük? mint némeljek.* Trattner János Tamás, Pest.
- SZAUDER JÓZSEF 1965. A nyelvújítási harc fordulatai (1811–1819). Kazinczy versei és tanulmányai. In: PÁNDI PÁL szerk., *A magyar irodalom története III. 1772-től 1849-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 275–281.
- SZEMERE GYULA 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954).* Nyelvészeti tanulmányok 17. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. *A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza.* In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY – VERES ANDRÁS szerk., *A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig.* Gondolat Kiadó, Budapest. 40–56.
- TOLNAI VILMOS 1929. *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története.* MTA, Budapest.
- [VERSEGHY FERENC] 1816. *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae, Par I. Etymologia Linguae Hungaricae, Sectio I. Etymologia Nominum, ac Pronomium.* Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. A magyar nyelvújítás. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek.* Tinta Kiadó, Budapest. 94–101.

The Hungarian language reform and Kazinczy's second *Orthologie and Neologue*

The essay *Orthologus és Neologus*; nálunk és más Nemzeteknél (*Orthologie and Neologue* with us and with other nations) is taken to be a major landmark in the history of the Hungarian language reform. This in spite of the fact that Kazinczy had withdrawn it from publication: he wrote a new, extended version instead. This paper investigates (i) why Kazinczy wrote a new essay; (ii) how the two texts differ from one another; and (iii) in what ways the revised version would have influenced the course of the language reform.

Keywords: language reform, 19th century, orthology, neology.

CZIFRA MARIANN
MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adatok a *Dáró* vagy *Daruvár* és a *Tinód* helynevek magyarázatához és lokalizálásához

HEGEDŰS ATTILA az Ismeretlen asszony levele 1515-ből című közleményében (MNy. 1986: 255–256) az értékes nyelvemlék keletkezési helyére utaló nevet (*daro* = *Dáró*) nem tudta megnyugtatóan lokalizálni. Szerinte az egykori település helyét a történeti földrajz egyik klasszikus forrása (Cs. 3: 403) alapján Tamásitól keletre, esetleg Regöly vidékén, vagyis Tolna megyében kell keresnünk. A Magyar Nyelvben közzétett levelet megtaláljuk kritikai kiadásban a HEGEDŰS–PAPP-féle misszilisgyűjteményben is (HEGEDŰS–PAPP szerk. 1991: 55–56), ahol a *daro* helynévhez a közzétevők a következő (11. számú) lábjegyzetet fűzik: „Dáró vára Tolna megyében Dombóvár mellett, a mai Kaposszekcső külterületén (Baranya megye) állott valaha.” (i. m. 55).

A Tolna megyei helynévkötetben (TMFN.) nem találjuk a *Daro* ~ *Dáró* és a *Daruvár* neveket. Ellenben a baranyai helynévadattárban (BMFN.) Kaposszekcső és Jágónak község nevei között élő dülönévként szerepel a *Dáró* vagy *Daruvár*. Az egykori kis település, majd pusztulása után csupán promontórium (= szőlőhegy) helyét a mai Jágónak és Kaposszekcső határának találkozási pontján kell keresnünk, és ezekkel a nevekkkel lehet lokalizálni: 5/94. *Jágónaki út, Dárói út*; 5/95. *Dáró, Daruvári-erdő*; 9/29. *Daruvár*; 9/30. *Dáró [Darú, Daru úti dülő]* (BMFN. 1: 72, 93). Az egykori vár Jágónak határában áll. A hozzá tartozó szőlőhegy viszont már távolabb, a mai Kaposszekcső területére esik. Hasonló volt a kapcsolat Magyareregry és Márévár, valamint Vékény és Miklósvár között. Azaz: a falutól távolabbi magaslatra épült a vár mindkét helyen (BMFN. 1: 31/249., ill. 25/97., 98.). – PESTY adatközlője szerint a jágónaki Daruvár helye: „a mohácsi csatavesztés után a községtől északra eső *Szőlőhegy*, mely az időben *Daruvárnak*, jelenleg pedig *Darovárnak* mondatik török vár volt [= a török időkben még állt!] és romjai még jelenleg is láthatók, s igen nagy magaslaton áll körül övezve éjszak és keletről a Kaposberke által”. Néhány évtizede a falai még álltak; alaprajza még ma is kivehető. A környékén sok csontot és vasszerszámot találtak. A 19. század második felében főleg magyarok kezdtek a Szőlőhegyre kiköltözni Jágónakról. 1930-ban még 108 magyar anyanyelvű lakta; 1971-ben 18 lakosa volt.

A *Dáró* ~ *Daruvár* helynevünk a köznévi *daru* madárnévvel lehet kapcsolatban. Ebből a köznévből keletkezhetett a *Daró* ~ *Daru* családnevünk is. Az első megkülönböztető névi (családnévi?) adat 1298/1365(?)-ből: Magister Salomon filius Nicolai de *Darow* (‘Darow-i Miklós fia Salamon mester’ TESz. 1: 596). Idővel az *ou* diftongus monoftongizálódásával jött létre a *Daró*, illetve a (*Darú* >) *Daru* névalak. A középkori családneveink között szintén megtaláljuk a *Daró* és a *Daru* neveket (CsnSz. 283, 284).

A *Dáró* ~ *Daruvár* helynevünkhöz még más fontos helytörténeti esemény is kapcsolódik. 1543-ban Daruvárban Werbőczy Imre vendége volt Tinódi Lantos Sebestyén, aki a magyar–török csatározások friss hírei iránt érdeklődött. Ott jegyezhetette fel a csata főhősétől (közvetlen forrásból) az 1543. évi kozári csata eseményeit; és ott írta meg a Werbőczy Imrének Káson hadával, kozári mezőn viadalja című históriás énekét (KOLTA szerk. 1958: 250;

KLANICZAY szerk. 1964: 389; BMFN. 1: 72). A kozári csata színhelyére utaló dülőneveket lásd Egyházaskozár nevei között: 7/13. *Tinódi u.*; 7/104. *Nagy Jauka*; 7/117. *Válssgrub* = *Walssgrube* 'Csatagödör' (BMFN. 1: 82, 86). A *Jauka* név a szl. *jauka* 'jajgatás' szó átvételével magyarázható. Az 1855-ből származó kéziratos térkép *Válssgrub* névadata feltehetően az 1543. évi csatatér (*Walstatt*) temetőjére utaló helynév (BMFN. 1: 7/117.). Megemlítem még, hogy a mai Egyházaskozárnak korábbi neve *Ráckozár* volt. A település 1680 körül csaknem teljesen elnéptelenedett, majd 1696-ban újra benépesült: rác (szerb) családok telepedtek le a faluban.

Tinódi Lantos Sebestyén, a tudósító énekek első és legjelentősebb képviselője 1505–1510 között született a Baranya megyei Tinód községben. A törökdúlás idején elpusztult falu a mai *Rózsafa* (korábban: *Büdösfa*) határában fekhetett. A hely névemlékei: 93/97. *Alsó Tinód*, *Alsó tinódi dülő*, *Alsó tinódi lénia*. A dülő dombosabb részén három ház nyomai vehetők ki. Az adatközlők szerint itt állt egy nagy fazsindelyes ház, ahol Tinódi Lantos Sebestyén lakott. A nagy ház lámpája este az úton levőknek tájékoztató pontként szolgált. A lakóház 1830 körül pusztult el. – 93/98. *Tinódi*; 93/98. *Alsó-felső Tinód* és *Tinódi dülő* (BMFN. 1: 493).

Hivatkozott irodalom

- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei* 1–2. Szerk. PESTI JÁNOS. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink [1541-ig]*. Régi Magyar Levéltár 1. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KLANICZAY TIBOR szerk. 1964. *A magyar irodalom története 1600-ig*. MTA, Budapest.
- KOLTA JÁNOS szerk. 1958. *Baranya*. Baranya Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Pécs.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

PESTI JÁNOS

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Valójában ki a szerzője a Demonstrációnak?*

1. Bevezetés. Sajnovics János (1733–1785) 1770-es Demonstrációja (Bizonyítás: A magyar és a lapp nyelv azonos) az általános és a magyar nyelvtudomány-történet valamint a finnugrisztika alapmunkája, amely először igazolta tudományos eszközökkel a magyar nyelv rokonságát egy finnugor nyelvvel. Közismerten a mű egy csillagászati expedíció

* Köszönettel tartozom névtelen lektoromnak a tanulmány első változatához fűzött észrevételeiért és tanácsaiért. Köszönöm ÉDER ZOLTÁN és ifj. BARTHA LAJOS segítő megjegyzéseit is.

keretében született. Hell Miksát (1720–1792), Mária Terézia udvari csillagászt VII. Keresztély dán király hívta meg az 1768-as napfogyatkozás megfigyelésére az északi Vardö szigetére, Hell pedig tanítványát, Sajnovicsot vitte magával. A csillagászat mellett a szigeten élő lappok nyelvével is foglalkoztak, és ezeknek a megfigyelések alapján, szótárak és grammatikák felhasználásával született a magyar és a lapp nyelv azonosságát igazoló mű.

A kutatási eredményeket Sajnovics Koppenhágában a dán akadémia három ülésén felolvasta 1770 januárjában (SZIJ 1994: 146), majd ugyanott 1770-ben ki is nyomtatták, ahogy a címlapon olvasható: Ioannis Sajnovics S. J. Ungari Tordasiensis e comitatu Albarregalensi Regiae Scientiarum Societatis Hafniensis et Nidrosiensis Socii Demonstratio Idioma Hungarorum et Lapponum idem esse. Regiae Scientiarum Societati Danicae praelecta Hafniae mense Ianuario anno MDCCLXX. (Sajnovics János Fejér vármegyei tordasi magyarnak, a Koppenhágai és a Trondheimi Tudós Társaság Tagjának bizonyítása. A magyar és a lapp nyelv azonos. Felolvasatott Koppenhágában a Dán Királyi Tudós Társaságban, 1770 januárjában.) Egy évvel később Nagyszombatban megjelent a második, bővített kiadás, amely már többek közt a Halotti Beszéd első közlését is tartalmazta. A címlapján csak a kiadás helye változott, de valójában 1771-es, lásd ÉDER 1996. (A továbbiakban az első kiadásra 1770-es, a másodikra 1771-es évszámmal utalok.)

A két kiadás terjedelmét illetően a számozatlan ajánlás és bevezetés után az első kiadás 83 oldalas, a második pedig 132. Az 50 oldalnyi különbség azonban csalóka, a valóságos bővülés ennél jóval kevesebb, hiszen az első kiadás sokkal sűrűbb nyomású. Hangsúlyozni kell, hogy bővítésekről van szó, az első kiadás szövegéből nem töröltek sehol, legfeljebb kicsit változtattak. A változtatások egy része egyszerűen a bővítések zökkenőmentes szövegbe illesztését szolgálja. Másik részük viszont fontos szerepet játszik, ahogy arról alább lesz szó.

A bővítések is kétfélék: vagy csak egy-egy szó vagy mondat kerül az eredeti szövegbe, vagy terjedelmesebbek, akár 10 oldalt is kitevő betoldások. (Megjegyzendő, hogy a betoldások sokat rontottak az első kiadás feszes és arányos, klasszikus retorikai szerkezetén, amely a szóbeli előadást tükrözte.)

A két kiadás közti eltéréseket tartalmilag röviden összefoglalta Sajnovics-életrajzában HÁM SÁNDOR (1889: 13–14), ám azóta az összehasonlítás feledésbe merült, a kutatások a nagyszombati kiadást vették alapul.

Nemrég két történész, KONTLER LÁSZLÓ, illetve a norvég PER PIPPIN ASPAAS foglalkozott a két kiadás közti eltérésekkel, Hell Miksa korát és tevékenységét kutatva. Tanulmányaikban (ASPAAS 2011; KONTLER 2012) rámutattak az eltérések egy igen fontos típusára és annak feltételezhető magyarázatára. Gondolatmenetük lényege röviden a következő: a nagyszombati kiadás bővítéseinek egy részét valójában Hell írta, ezt ASPAAS a bécsi levéltárban őrzött eredeti Hell-levelekkel igazolja, amelyek szó szerint előírják Sajnovics számára a második kiadásba betoldandó részeket. Ezek a betoldások mind Hellt szándékoznak előtérbe helyezni: hangsúlyozzák magyar identitását, nyelvészeti tudását a Demonstratio értelmi szerzőjeként, magyar őstörténeti kutatásait és a tervezett nagy munkáját, az Expedítio Litterariát. Az Expedítio foglalta volna össze Hell északi útjának néprajzi, nyelvészeti tapasztalatait, illetve a magyarság őstörténetének megfejtését, ebben az első kötet második részének egyik fejezete lett volna a Demonstratio. A munkának végül csak a vázlata maradt fenn: Expedítio Litteraria ad polum arcticum (Tudományos expedíció az Északi-sarkra). Hell ezt a vázlatot az Expedítio Litteraria előfizetési felhívásában tette

közé, több nyelven is: 1770 szeptemberében latinul egy lipcsei újságban, 1771 tavaszán Bécsben latinul, németül és franciául, 1771 júliusában franciául egy párizsi újságban. Latin nyelvű kéziratos változata feltehetően 1770 nyaráról való. Kritikai kiadása angol fordítással: ASPAAS 2011. Magyar fordításban Holovics nyomán újra közzétette SZÍJ ENIKŐ (1994).

Mindez azért volt szükséges, mert a jezsuita rend várható feloszlata miatt Hell veszélyben érezte csillagászati pozícióját, és másik tudományos területet is keresett: a magyarság történetének kutatását. Hellnek azonban több nehézséggel is szembe kellett néznie: bár *hungarus*-nak vallotta magát, de magyar nyelvtudás nélkül nehézségekbe ütközött *magyar*-ként elfogadtatnia magát a bécsi udvar magyar ifjai körében. Ők a lapp rokonítás elméletét is sértőnek találták, ugyanis a magyar rendi értelmiség identitásában fontos szerepe volt a szkíta eredetudatnak és a magyar nyelv keleti származásának. Így a jezsuita Hellt akár az akkor már ellenségnek tekintett bécsi udvar ügynökének is vélhették, aki épp a magyar nyelv és népnek a nemesi tudatban élő, keleti, szkíta eredetét kívánja megkérdőjelezni, együttműködve az udvar német és szláv jelentős tisztségviselőivel. Ehhez újabb adalékot tehetünk hozzá: a Benczúr József által írt válaszlevelet Kollár Ádámhoz, Mária Terézia könyvtárához a *Demonstratio* első kiadásának hazai kedvezőtlen visszhangjáról némelyek körében. (Benczúr levelét közölte SALÁNKI ISTVÁN [MNy. 1964: 250–252], sajnos a Kollár-féle levelet nem ismerjük.)

ASPAAS a szerzőség kérdését új megvilágításba helyezte. Megállapításait a bécsi levéltárban talált anyagra alapította. Azonban az Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratos források (lásd lentebb), elsősorban a Pray-gyűjtemény anyaga, újabb adatokkal szolgálnak. Megtalálható bennük a *Demonstratio* megírásához gyűjtött cédulaanyag egy része, a mű fogalmazványának részletei, Hellnek Prayhoz írt levelei, amelyekben a szerzőséggel foglalkozik, vagy éppen saját nyelvészeti ötleteit indokolja stb.

Ideje tehát egyrészt tételelesen összevetni a két kiadás eltéréseit, és levonni a belőlük adódó következtetéseket, másrészt megvizsgálni Hellnek, Sajnovics főnökének a szerzőségről később tett kijelentéseit.

Az alábbi dolgozatban a bevezetés után a második részben összevetem a két kiadást, és megkísérlem csoportosítani a bővítéseket. A harmadik részben megvizsgálom, az idők során hogyan követelte Hell mindinkább magáénak a nyelvészeti mű szerzőségét. A negyedik részben ennek valószínűségéről lesz szó, míg az ötödik összefoglalja az eredményeket.

A két kiadás szövegén kívül felhasználtam PRAY GYÖRGYnek (1723–1801) az Egyetemi Levéltárban őrzött kéziratos hagyatékából (*Collectio Prayana*) a XVIII., *Miscellanea* kötetet is. Ebben több, a *Demonstratio*hoz kapcsolódó, Hell és Sajnovics írt által feljegyzés található, köztük a *Demonstratio* kéziratának részletei és a megírásához használt jegyzetek. A *Demonstratio* nagyszombati és koppenhágai kiadása valamint a második kiadás magyar fordítása is (SAJNOVICS 1994) is könnyen hozzáférhető az interneten a Google könyvek közt. A *Collectio Prayana* is digitalizálva van és szabadon elérhető: [https://edit.elte.hu/\[-\]xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#drop](https://edit.elte.hu/[-]xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#drop). A latin szövegek tehát a fenti címeken érhetőek el, itt hely hiányában a latin nélkül, saját fordításomban hivatkozom rájuk.

2. A két kiadás különbségei.¹ A bővítések típusai. A bővítések három típusba sorolhatók:

¹A két kiadás eltéréseiről részletes táblázat található a következő címen: [http://www.academia.edu/12134145/Mivel_b%C5%91v%C3%BClt_Sajnovics_Demonstratio%C3%B3j%C3%A1nak_\[-\]m%C3%A1sodik_kiad%C3%A1sa_%C3%A9s_mi%C3%A9rt](http://www.academia.edu/12134145/Mivel_b%C5%91v%C3%BClt_Sajnovics_Demonstratio%C3%B3j%C3%A1nak_[-]m%C3%A1sodik_kiad%C3%A1sa_%C3%A9s_mi%C3%A9rt) (2016. 05. 10.)

2.1. Nyelvészeti bővítések. Az egyetlen tényleges nyelvészeti újdonság a magyar–lapp nyelvrokonság beágyazása a kínai ősnyelv keretébe, erről alább lesz szó.

A többi nyelvészeti jellegű bővítés a megkezdett kutatás folytatását jelenti: újabb elemzések, példák, illusztráló betétek. Ilyen: 1. A Halotti Beszéd közlése, latin fordítása, modernizált változata, szómagyarázata és elemzése – egyben a magyar nyelvemlék-filológia alapvetése is (1771: 3–8); 2. A magyar helyesírás bevezetésének terve a lapp könyvekbe, így a Leem-szótárba is (1771: 33–37, 39); 3. A magyar nyelvjárások gyűjtésének terve a lapp nyelvjárásokkal való összevetés céljából (1771: 55–56); 4. A lapp és a magyar rokonságnevek egyeztetése, a lapp szókincs szerkezetének elemzése (1771: 79, 80–83); 5. Három lapp töszóból származó szócsalád bemutatása (1771: 107–109).

2.2. A magyar–lapp nyelvrokonság elfogadtatása. Ennek egyik eszköze a szakirodalmi hivatkozások és az elméletet támogató neves személyek felsorolása: 1. külföldi szaktekintélyek, mint SCHEFFER, BÜSCHING (1771: 20), KIRCHER, BAYER (1771: 47); 2. a renden belül az elméletet támogató tudósok: KAPRINAI ISTVÁN (1771: 128), OROSZ LÁSZLÓ (1771: 50), FALUDI (1771: 5, 45, 80), PRAY (1771: 4, 129) – ők mind úgy jelennek meg, mint akik tevékenyen és lelkesen támogatják Sajnovicsék munkáját, közreműködnek és hasznosítják eredményeiket; 3. A császárnő, Mária Terézia, aki „igen megtisztelőnek nevezte ezt a dolgot Magyarországra nézve, és megbízta a magyar szerzőket, hogy szorgalmasan kutassák ki mindazt, ami akár nyelvbéli, akár eredetbeli rokonságunkra vonatkozik” (1771: 127); 4. A másik eszköz a lapp nép és nyelv dicsérete, az ellenszenv csökkentése céljából: a) A lappok vitézségének emlegetése, ami a címerükben is megjelenik (119–129), a lapp népnév dicstelen etimológiájának cáfolata, a *karjel* népnév *kar-jel* etimológiája, mint jeles karú nép. (Az átalakítások gondosságára jellemző, hogy az első kiadásban még *j* nélküli *Carelia*, *Carelii* formákat a második kiadásban mindenhol gondosan az etimológiának megfelelő *Carjelia*, *Carjelii*, sőt *Karjelia* formára javították.) Leem pozitív véleménye a lappokról. b) A lapp nyelv dicsérete: a szókincs árnyaltsága (1771: 82–83), a képzési lehetőségek gazdagsága (1771: 107–109), a lapp nyelv mint a magyar nyelv eredeti szavainak megőrzője, gazdagításának lehetséges forrása. Ez abba a vonalba illett, amely már az első kiadásban megjelent: ha a magyar nyelv valami sorscsapás folytán Magyarországon kihalna, fennmarad a lappoknál, ami célzás lehetett HERDER akkor már ismert jóslatára (ÉDER 1996).

2.3. Hell és a tervezett Expeditio Litteraria előtérbe állítása. Hell mint magyar és mint a kutatás gigondolója és irányítója jelenik meg számos helyen az új változatban. Néhány példa Hell megjelenítésének módosítására: 1. Hell magyar voltának kiemelése. Az első kiadásban: „Így hát magyar járhatott a lappok között”, a másodikban: „Így hát magyarok járhattak a lapok között”. 2. Hell a koncepció gigondolója. Hell az első kiadásban Sajnovicsot még csak útitársul választotta, a másodikban egy előre eltervezett nyelvészeti kutatáshoz: „hogy társa legyen a munkában, főképp, ami a lapp nyelv vizsgálatát illeti” (1771: 2), „próbára lehetett tenni T. Hell atya feltételezését ... amelyet gyakorta említett nekem az úton”. 3. Hell sürgeti a vizsgálat megkezdését, Sajnovicsot bátorítja: „elcsüggedtem és ... T. Hell atya ismétlődő kérdéseire azt feleltem, nem látok hasonlóságot” (1771: 19). 4. Hell maga kérdez ki egy halaszt: az első kiadás csak annyit mond, hogy Daas misszionárius elimádkoztatja egy halással a lapp miatyánkot, Hellről nem esik szó. A második kiadásban belép a jelenetbe Hell is, és átveszi a kezdeményezést: „T. Hell atya [a misszionáriusnak] sok kérdést tett fel a lappokról, és hosszas beszélgetést folytatott a misszionáriussal nyelvükről, szokásaikról stb. Eközben véletlenül betért épp a házba egy karjeliai ember is, és T. Hell atya kérésére a misz-

szionárius elimádkoztatta vele a Miatyánkot.” 5. Hell személyesen mutatja meg Sajnovicsnak a szóhasonlítás módját. Az első kiadásban Hell csak sürgeti Sajnovicsot, a másodikban: „szabad óráiban maga is mellém ült, velem együtt forgatta a [Leem-féle] Nomenclator, kereste a szavakat, értelmezte őket” (1771: 23). A vizsgálatot Sajnovics az első kiadásban maga végzi: „a Nomenclator a lapp szavak jelentését a számomra ismeretlen dán nyelven adta meg”, „végre eldönthettem”, „[ha a szót] kicsit elváltoztattam” stb. A másodikban mindez többes számba kerül: „végre eldönthettük” stb. 6. Hell személyesen irányítja a gyűjtést. Az első kiadásban Sajnovics egyedül gyűjti az anyagot: „Ekkor, hogy T. Hell atya kívánságának eleget tegyek ... tolmács útján ... a lappoktól különböző dolgok neveit kérdezgettem” (1770: 16). A másodikban Hell állítja össze a kérdéseket, és maga is jelen van: „az ő jelenlétében, tolmács útján... kérdezgettem. Ezeknek a jegyzékét T. Hell atya állította össze...” (1771: 24). 7. Hell az, aki javasolja a magyar helyesírás bevezetését a lapp könyvekbe (1771. 33). 8. Végül Hell volt, aki a megírást sürgette: Az első kiadásban: „Számos tudós ember buzdítására efféle művet kívántam írni”, a másodikban nyomatékosan szerepel Hell is: „T. Hell atya kezdeményezésére és számos tudós ember buzdítására efféle művet kívántam írni”.

HELL tervezett *Expeditio Litterariáját* már az első kiadás is megemlíti, de az új kiadás sokkal többször, és az *Expeditio*-ban tervezett témákat is részletezi: a kínai eredet kérdése (1771: 51), a karjeliai őshaza (1771: 120), a lapp nép leírása (1771: 126), ANONYMUS munkájának kiadása (1771: 130). Különösen árulkodó megfogalmazást találunk az 55. oldalon: „T. Hell atya e munkáscskámát [ti. a *Demonstratiót*] teljes jóindulattal és akárha sajátját kezeli (*prope ut suum complectatur*) és az *Expeditio Litteraria* című könyvében harmadszor is kiadatja majd”. Az első pillantásra udvarias szövirágot (*akárha sajátját*) azonban Hell teljesen komolyan gondolta, mint látni fogjuk.

3. Hogyan módosította Hell a maga szerepét a *Demonstratio létrejöttében*? Láttuk, hogy a második kiadásba Hell már bőségesen beírta saját magát és a tervezett *Expeditio Litterariát*, és alaposan ábrázolta a magáról mutatott képet az első kiadáshoz képest.

Az *Expeditio Litteraria* előfizetési felhívásának módosulása szintén árulkodó. ASPAAS (2012: 124) rámutat, hogy 1770 nyarán az *Expeditio* vázlatának kéziratos fogalmazványában Hell még az adott fejezet szerzőként szerepeltette Sajnovicsot, de 1770 szeptemberében, a vázlat első nyomtatott kiadásában már törölte a nevét, és a későbbi felhívásokban (lásd 4. lábjegyzet) sem szerepeltette.

A *Demonstratio* szerzőségének kérdésében aztán Hell még tovább ment. Egy Prayhoz intézett, Bécsben írt, de datálatlan kéziratos feljegyzésében (EL. Coll. Pray. XVIII. 24.) teljesen új megvilágításba helyezte Sajnovics szerepét. (E dokumentumból korábban idézett A. JÁSZÓ 1983.) Ez a feljegyzés PRAY *Dissertationes historico-criticae in annaleséhez* fűz megjegyzéseket. PRAY korábban az *Annales* című történeti munkájában (1761) DEGUIGNES francia történész nyomán a kínaira visszamenő magyar–hun rokonságot feltételezett. A *Demonstratio* megjelenése után nézetét egyszerűen úgy módosította, hogy finneket, avarokat, hunokat és magyarokat közös eredetűnek vélte, a kínaiából eredeztetve. A *Dissertationes* első oldalán Pray azt írja, hogy nézetének megváltozásában Hellnek és az úti és munkatársul választott Sajnovicsnak volt döntő szerepe, valamint annak, hogy a kétszer is kiadott *Demonstratio*-ban Sajnovics kétségen kívül bebizonyította a magyar és a lapp nyelv hasonlóságát, és ezáltal a két nép közös eredetét. Hell *Expeditio*-jának tervezetét is megemlíti, jelezve, hogy nem minden részletkérdésben fognak egyetérteni.

Erre a részre írta válaszul Hell a feljegyzést. Érdekes megfigyelni, hogy a Hell által szó szerint idézett és kifogásolt részek nem egyeznek pontosan a Dissertationes nyomtatott kiadásában (1774, változatlan szöveggel 1775) található megfogalmazásokkal, és az oldalszámok is eltérnek. Feltehetően Pray munkájának korábbi (kéziratos?) változatára reagált, és Pray a végleges szövegben már részben teret adott Hell kifogásainak.

A Dissertationes megírásáról Hellék a Demonstratio első kiadása után, de a második előtt szerezhettek tudomást: az elsőben ugyanis ez áll: „hogy átvett-e valamit állításaikból Pray György atya, az Annales Hungariae kiváló szerzője, most még nem tudom megmondani” (1770: 82). A második kiadásban már ez áll: „... hogy átvett-e valamit állításaikból Pray György atya, az Annales Hungariae kiváló szerzője? Mindezt maga mutatja majd meg a művelt világnak kiválóan megírt és hamarosan megjelenő Dissertationesében (1771: 129).

Hell feljegyzésének célja tisztázni Sajnovics szerepét és a Demonstratio valódi szerzőségét. Leszögezi, hogy Pray téves állításával szemben az 1768-as csillagászati expedícióra a dán király felkérése csakis személyesen Hellnek szólt (*mihi soli privatisssime*), Sajnovicsot viszont már Hell maga választotta ki segédül és útítársul (*in laborum amanuensem et itineris socium*). (Hell itt azt sérelmezi, hogy Pray már 1768-ban, egy BENEDETTO CETTO-értekezésre írt válaszában azt állította, hogy Sajnovicsot is a dán király hívta meg.)

A Demonstratio szerzőségéről pedig Hell azt állítja, hogy a koncepció, a módszer, a kivitelezés és az eredmények mind csakis hozzá tartoznak, Sajnovics részfeladatokat oldott csak meg, azt is vonakodva, hiszen az egész elképzelésben kételkedett: „Semmi sem illeti mindezekből Sajnovics atyát, semmi nem az övé az Expedícióban felvállalt munkákból, legfeljebb annyi, hogy az én irányításommal, az én elképzelésem szerint segédkezett nekem némely dologban, tehát mindenféle felfedezés, eredmény, kutatás az enyém, és teljesen hozzám tartozik, és maga a magyar és a lapp nyelv azonos voltáról szóló Demonstratio is, ami rendszerét, bizonyítékait, elrendezését illeti, teljesen az én elképzelésem szerint és irányításom alatt íródott, sőt, ha én személyesen nem segítettem volna, Magyarország ma sem ismerné ezt a nyelvi azonosságot, Sajnovics ugyanis a maga akaratából sosem csinálta volna meg ezt a munkát, véleményemmel mindig szemben állt, nekem magamnak kellett a munkát elkezdennem, és láttam, mennyire rosszul esik nekem a velem és a munkával szembeni ellenkezése.”

A Demonstratio első, koppenhágai kiadásából szerinte ez azért nem derülhetett ki, mert Hell maga nem akarta, jóindulatúan támogatva Sajnovicsot, és átengedve neki a nyelvészeti felfedezés dicsőségét: „... ez pedig azért nem volt még világos a koppenhágai kiadásból, mert magam nem engedtem, azért, hogy az ő megbecsülését, amíg Koppenhágában tartózkodtunk, a lehető legjobban előmozdítsam, és őt mások előtt ne segédként vagy tanítványként, hanem kedves társamként kezeljék, és ezért intéztem el, hogy az én felvételem után őt is tagjává válassza mind a nidrosiai, mind a koppenhágai akadémia; s neki is el kell ismernie, hogy ezt egyedül nekem köszönheti.”

Hell Praynak megírja azt is, hogy később meggondolta magát, és ki akarta domborítani a saját szerepét, ezért a második kiadás bővítéseiben már szerepeltette magát és tervezett munkát, a megjelenendő Expeditio Litterariában (aminek az első fejezete lesz a Demonstratio) pedig már nem is fogja szerzőként feltüntetni Sajnovicsot. (Láttuk, ez már az előfizetési felhívásokban így volt.) Addig is, amíg az Expeditio megjelenik, a rá való utalásokban is ezt a képet kell közvetíteni. Ezért Praynak módosítania kell a munkáján, és a Demonstratióról szólva Sajnovicsot törölni kell: „Ezért tehát mindazt, ami az 1. és a 2. oldalon többes számban áll, el kell választani, és vagy kizárólag az én személyemhez kell

kötni, vagy törölni, Sajnovics atyáról pedig úgy kell beszélni, hogy a publikum megértse (amint az én *Expositio Litterariámban* is olvasni fogja), hogy nem a dán király, hanem én választottam a saját akaratomból társnak, és a munkából is csak annyit végzett, amennyit én jónak láttam rábízni, azt is az én elképzelésem szerint és irányításom alatt.”

Ennek a kérésnek PRAY részben tett eleget. A nyomtatott kiadásban ugyanis már ilyen megfogalmazások olvashatók: „Hell, akit VII. Keresztély dán király hívatott... Sajnovicsot munka- és útítársul választotta”, igaz, itt a nyelvészetről nem esik szó, és a következő sorok is egyedül Sajnovicsnak tulajdonítják a szerzőséget. „Sajnovicsunk Demonstratiója a magyar és a lapp nyelv összezsengését ... bizonyította” (1774: 2).

Hell tehát egyértelműen arra törekedett, hogy kisajátítsa a Demonstratiót. Az idők során egyre inkább saját személyét állította előtérbe, fokozatosan eljutva a koppenhágai kiadásban megjelenített mentor szerepétől odáig, hogy az *Expositio Litterariámban* hallgatólagosan, a Prayhoz írt feljegyzésben pedig expliciten kizárólagos szerzőséget tulajdonítson magának.

Hellt illetően a kérdés inkább ez: ha ilyen fontosnak tartotta a szerzőség kérdését, ha már 1770 szeptemberében lejegyeztette SAJNOVICS nevét a tudós világ elé tárt *Expositio*-tervezetből, akkor miért nem tüntette fel magát (legalább társ)szerzőként 1771 áprilisában a második kiadás címlapján, miért elégedett meg a szövegben elhelyezett utalásokkal?² A neki alárendelt Sajnovics, aki amúgy is csillagászati és nem nyelvészeti vagy történész karriert remélt, bizonyára nem tiltakozott volna.

SAJNOVICS egyébként a maga részéről naplója tanúsága szerint a munkát sajátjának tartotta, sajátjaként emlegeti: „dissertációm felolvasásáról” (1770. 01. 19., 01. 26., 02. 09.) ír, majd „Demonstratio című könyvem bekötött példányairól” (1770. 04. 03.), és a Demonstratio második kiadásából úgy tűnik, még akkor sem érzékelte Hell szándékát a teljes kisajátításra, hiszen úgy fogalmaz, hogy „T. Hell atya e munkácskám az *Expositio Litteraria* című könyvében harmadszor is kiadhatja majd”. (A szándék meg is volt, csak épp Hell a maga neve alatt tervezte e kiadást.)

4. A szerzőség kérdése. A Demonstratio bővítéseinek és HELL megnyilatkozásainak ismeretében felmerül a kérdés: kit kell valójában a mű szerzőjének tartanunk? A válasz attól függ, mit értünk szerzőségen.

Hell azon állítását, hogy a nyelvhasználat módszertanát ő írta volna elő Sajnovicsnak, vagy személyesen működött volna közre a grammatikai vagy szóhasználatokban, bátran elvethetjük. Először is ehhez valószínűleg nem tudott volna eléggé magyarul. Másodszor ismerünk néhány olyan esetet, amikor maga bocsátkozott nyelvészkedésbe. Ilyenek a mai szemmel teljesen komolytalan kínai szóhasználatok, vagy amikor egy későbbi, Prayhoz címzett írásában az ANONYMUSnál talált *Dentu-magyar* szót *Dám-vad-magyar*-ként magyarázta (Coll. Pray. XVIII. 23.).

Harmadszor, Hell a nyelvhasználatról vallott elméletét és módszertanát tételesen is összefoglalta egy Praynak írt feljegyzésében, ahol a *Kar-jelia* szó etimológiáját fejtegette (Coll. Pray. XVIII. 25.). (A címernek, a hozzá tartozó verseknek és Hell feljegyzésének részletes elemzéséről más alkalommal.) Ebből biztosan megállapítható, hogy HELL nyelvészeti szemlélete éles ellentétben áll mindazzal, amit a Demonstratió a korabeli szakirodalmat összefoglaló elvi része tükröz az első fejezetekben, HELLnél nyoma sincs a szabályos hangmegfelelés gondolatának vagy a grammatikai hasonlításoknak. Módszertana pedig

² A szempontra SZÍJ ENIKŐ hívta fel a figyelmemet, köszönöm neki.

matematikus szemléletű, szigorú definíciókat, vagy-vagylagos szemléletet, kivételmentességet, linearitást követel, feltűnő rugalmatlanságot és érzéketlenséget mutatva a nyelvi változatok és változás iránt. A kérdés további kutatásához érdemes lenne Hell nyelvészeti munkásságával részletesen foglalkozni és mai szempontból értékelni.

A nyelvészeti kidolgozás, a lapp–magyar nyelvrokonság ötletének a tudományos igazolása tehát Sajnovics érdeme. A konkrét szóhasonlításokat is ő végezte, a Demonstratio szójegyzékében van nyoma annak, hogy ezt Sajnovics állította össze. Például a második kiadásban egy lábjegyzetben ez áll: „Vajon az *Utza* (platea) szláv eredetű? én, mivel nem ismerem e nyelvet, nem tudom.” Ezt a megjegyzést nyilván nem Hell tette, aki a kollégiumi anyakönyv bejegyzése szerint már trencsényi novícius korában tudott szlovákul.

A lapp–magyar nyelvrokonság munkáját tehát Sajnovics végezte, Hell pedig a terepen és könyvek segítségével végzendő feladatot adta neki. Kérdés, hogy a feladat ötlete kitől származott. Az biztos, hogy finnugor nyelvek és a magyar nyelv közti rokonság lehetőségére már korábban is felmerült (összefoglalóan: BEREZCKI 2003), Hell maga is utal egyik levelében (ASPAAS 2012: 120) arra, hogy a kutatást mások javasolták neki.

5. Összefoglalás. A vardői csillagászati expedíció kapcsán született nyelvészeti munkának, a magyar és a lapp nyelv rokonságát először igazoló műnek, a SAJNOVICS JÁNOS jezsuita szerzetes neve alatt megjelent Demonstratióának a második kiadása (1771) számos ponton eltér az elsőől. E bővítések érdekesen tükrözik a korszellemet és Sajnovics rendbéli felettesének, HELL MIKSA udvari csillagásznak a magyar őstörténet kutatására irányuló terveit. A bővítések három típusba sorolhatók: a nyelvészeti vizsgálatok folytatása (benn a Hell-féle kínai rokonítás), érvek az elmélet elfogadtatása mellett, Hell szerepének nyomtatékosítása. A későbbiekben HELL az nyomtatott tervezetében már teljesen sajátjaként tüntette fel a munkát, illetve a Praynak írt magánlevelekben expliciten magának követelte a dicsőséget, Sajnovicsot részfeladatok önállótlan végrehajtójának nevezve. Joggal tehet-e? Aligha. Az adatok Sajnovics tényleges munkáját mutatják, és ha Hell etimologizált is olykor, ezek az elemzések igen messze állnak a Demonstratio egészének nyelvészeti szemléletétől és színvonalától. Így az eddigi szakirodalommal egyetértve a nyelvészeti terepmunka és a lapp–magyar nyelvhasználat szorgalmazását Hellnek, de az elvi és gyakorlati igazolást, a tudományos bizonyítás érdemét Sajnovicsnak lehet tulajdonítani.

Kulcsszók: Demonstratio, Hell Miksa, Sajnovics János.

Hivatkozott irodalom

- ASPAAS, PER PIPPIN 2012. *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus – A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*. PhD Dissertation, University of Tromsø, munin.uit.no. https://www.academia.edu/9936518/Maximilianus_-Hell_1720-1792_and_the_eighteenth-century_transits_of_Venus_a_study_of_jesuit_science_in_Nordic_and_Central_European_contexts (2016. 05. 30.)
- BERECZKI GÁBOR 2003³: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó, Budapest.
- ÉDER ZOLTÁN 1996. Sajnovics és Demonstratiója új megvilágításban. In: V. RAISZ RÓZSA szerk., *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 77–82.
- HÁM SÁNDOR 1889. *Sajnovics János élete és Demonstratiója*. Buzárovits Gusztáv könyvnyomdája, Esztergom.

- HELL, MAXIMILIANUS C. 1775. *Animadversiones Patris Hell in Dissertationem Historico-criticam de Finnorum Laponum etc. origine – R. P. G[eorg.] P[ray] e S. J.* Kézirat: Coll. Pray. XVIII. 24. Egytemi Levéltár, Budapest. [https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadColl\[-\]Pray018#329](https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadColl[-]Pray018#329) (2016. 05. 30.)
- HELL, MAXIMILIANUS C. 1775. *Responsum Patris Hell ad ea, quae R. P. Pray disserit contra scutum Carjelii.* Kézirat: Coll. Pray. XVIII. 25. Egytemi Levéltár, Budapest. <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#333> (2016. 05. 30.)
- A. JÁSZÓ ANNA 1983. Deux études sur János Sajnovics. *Études Finno-Ougriennes* 16: 255–261.
- KONTLER, LÁSZLÓ 2011. The Lapon, the Scythian and the Hungarian, or our (former) selves as ‘others’. Philosophical history in eighteenth-century Hungary. In: GUIDO ABBATTISTA ed., *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture.* Edizioni Università di Trieste, Trieste. 131–146.
- PRAY GYÖRGY 1761. *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentique rerum scriptoribus congesti.* Bécs.
- PRAY GYÖRGY 1774. *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum.* Bécs.
- PRAY GYÖRGY 1775. *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum.* Pozsony.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770. *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse.* Typis Orphanotrophii Regii, excud. G. G. Salicath., Hafniae.
- SAJNOVICS JÁNOS 1771. *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse.* Typis Academicis, Tyrnaviae. [1770-es évszámmal.]
- SZÍJ ENIKŐ szerk. 1990. *Sajnovics János, Napló 1768–1769–1770.* Ford. DEÁK ANDRÁS. ELTE, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ szerk. 1994. *Sajnovics János, Demonstratio. Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos.* Ford. C. VLADÁR ZSUZSA. ELTE, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ 1994. A Demonstratio és a két tudós jezsuita tudományos tervei. In: Uő szerk. 1994. 138–147.

Who was the real author of Demonstratio?

The second edition (1771) of *Demonstratio* (Joannis Sajnovics, *Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse*) is different from the first edition, published a year earlier, in several respects. The additions are an intriguing reflection of the spirit of the age and of the plans of Sajnovics’ boss, Miksa Hell. They can be sorted into three types: quantitative enlargement of the explorations under way; arguments to support the acceptability of the theory; and emphasis on Hell’s role. Later on, Hell claimed full authorship, and identified Sajnovics as a non-independent contributor with limited tasks. Was he entitled to do so? Hardly. Hell as a linguist was insignificant, his declarations were far removed from the linguistic views of *Demonstratio*, and other data also point towards Sajnovics’ actual authorship. In sum, our contention is that it was Hell who insisted on carrying out linguistic fieldwork in order to confirm the idea of the affinity of Hungarian with Lapp, an idea that had been around for some time then – but the proofs, both theoretical and empirical (the aspects that proved to be subsistent in the long run) can be attributed to Sajnovics.

Keywords: *Demonstratio*, János Sajnovics, Miksa Hell.

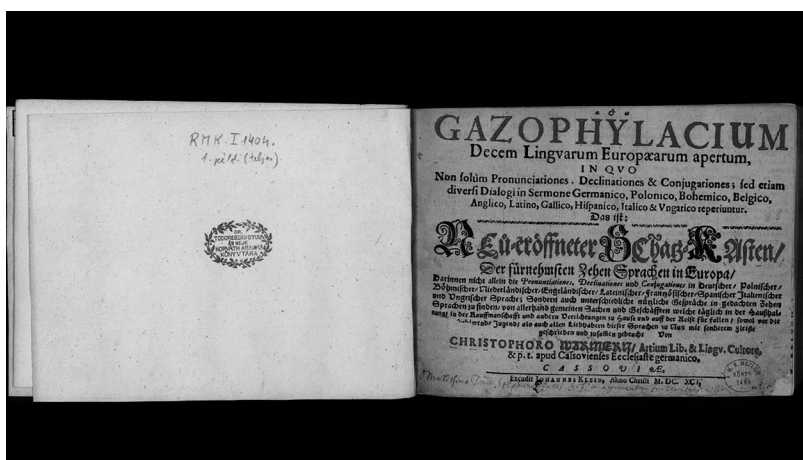
C. VLADÁR ZSUZSA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szívderítő utazás a 17. század végi beszélgetések világába (Warmer Kristóf tíznyelvű Gazophylacium-áról)

Rövid ismertetőm tárgya WARMER KRISTÓF 1691-ben Kassán megjelent, az akkori barokkos ízlésnek megfelelően hosszú című műve, a *Gazophylacium Decem Lingvarum Europaearum apertum, In Quo non solum Pronunciationes, Declinationes & Conjugationes sed etiam diversi Dialogi in Sermone Germanico, Polonico, Bohemico, Belgico, Anglico, Latino, Gallico, Hispanico, Italico & Vngarico reperiuntur...* (ugyanaz németül is megismétlődik némi kiegészítésekkel). A továbbiakban a 'kincstár' jelentésű *Gazophylacium* szóval említem.

1. ábra

A *Gazophylacium* címlapja

A szerzőről, WARMER KRISTÓFról SZINNYEITől nyert adatok alapján azt tudhatjuk, hogy evangélikus vallású volt (apja lelkészként tevékenykedett), 1644-ben látta meg a napvilágot Bulkolukán, Sziléziában. Tanult Boroszlóban és Lipcsében, majd Tökésen lett lelkész. 1691 körül a kassai evangélikus község fődiakónusává avatta. 1693-ban halhatott meg (SZINNYEI 1914: 1433). Kora többnyelvű, több kultúrában jártas, a klasszikus nyelvek mellett számos élő nyelvet beszélő egyházi embere volt: bizonyára német volt az anyanyelve, a magyar mellett tudhatott szlovákul, csehül (lásd boroszlói iskolaévek), iskolázottságából adódóan pedig bírta a franciát, angolt.

A cím latin változata szerint tíz európai nyelv kiejtését, ragozásait és különféle dialógusokat tartalmazó munkát a magyar mint idegen nyelv oktatás története számon tartja. Jelen írással célom az, hogy – bepillantást nyújtva a könyvben megelevenedő 17. század végi világba – felhívjam a történeti pragmatika és a kultúrtörténet művelőinek a figyelmét az általa képviselt műfajban rejlő mind ez idáig kiaknázatlan lehetőségekre.

SZABÓ DÉNES a magyarnyelvkönyv-írásunk kezdeteiről szóló tanulmányában nagy jelentőséget tulajdonít a megjelenésének „Megszületik nálunk is a tankönyvirodalom egyik világszerte elterjedt fontos könyvtípusa, a nyelvkönyv, régebbi nyelvén »nyelvmes-

ter«, Sprachmeister” (SZABÓ 1980: 708, 1991: 629). A Gazophylaciumot a nyelvvoktatás tananyagainak történeti folyamatába belehelyező cikkem (SZILI 2014) megírásának indítéka többek között az előbbi idézettől eredeztethető félreértések eloszlatása volt. Egyrészt amellet érvelek, hogy klasszikus értelemben vett *nyelvkönyv*-nek (grammatika + szövegek + gyakorlatok) még korai lenne nevezni, hiszen tartalmában nem felel meg a műfaj követelményeinek. *Sprachmeister* szóval pedig azért nem illethetjük, mert az még a 17. században valószínűsíthetően elő sem fordult. MÁRTON JÓZSEF 1803-as Magyar–német és Német–magyar lexiconjában (Bécs) szerepel ugyan, de az értelmezése azt sejteti, hogy abban az időben sem pontosan a mai jelentésében használták: ő a megfelelőjének a ’nyelvtanító, nyelvmester’ (i. m. 495) szavakat adja meg. A pontosság kedvéért hozzá kell tennem, hogy a *Grammatik* szó magyar fordításai között találunk olyat, ami valamelyest rokonítható a *Sprachmeister*-rel: az 1. jelentésénél a *nyelvtudomány*, *grammatika*, *nyelvmesterség* szavakat találjuk, a 2.-nál pedig a *nyelvtudománykönyv*-et (i. m. 822). Ez olvasatomban a két fogalom (a nyelvtanítás és a nyelv grammatikájának leírása) közelségét jelzi az adott korban. Nem kisebbítve WARMER jelentőségét, korábbi dolgozatomban azt is egyértelművé tettem, hogy a Gazophylacium a 16. század óta létező beszélgetésgyűjtemények fontos, de a magyar nyelvet nem először szerepeltető darabja. Jelen tudásunk szerint a tananyagtípus őse HEYDEN SEBALD nürnbergi iskolamester *Colloquiorum Puerilium Formulae...* című, 1524–25 táján megjelent, latin–német nyelvű munkája volt, amit (a címben foglaltaknak megfelelően) gyermekeknek írt. Hogy a latin formákat könnyebben megjegyezhesék, a tanulók anyanyelvére, németre is lefordította a két diák (Balthasar és Andreas) dialógusait. A pedagógiai indíttatású gondolat népszerűségét bizonyítja, hogy hamarosan számos változata látott napvilágot, sokszor egy kötetbe sűrítve a különféle nemzeti nyelveket: latin–cseh–német, *Leutschoviae* (Löcse, 1635); latin–cseh–német (*Leutschoviae*, 1655). Kiadásai évszázadokat is átíveltek, és áldásában a magyar nebulók is részesültek, miképpen az a magyar nyelvet is párba állító változatokból nyomon követhető: latin–német–lengyel–magyar (Krakkó, 1527); latin–német–lengyel–magyar (Krakkó, 1531); latin–magyar, Debrecen (1591); latin–magyar, Debrecen (1596); latin–magyar–német (Nürnberg, 1638); latin–német–magyar *Leutschoviae* (1653). A felsorolás tényei sokatmondóak: először is cáfolják a múlt lassúságáról, nehézségéről alkotott nézetünket: az 1527-es krakkói kiadás például mindössze két évvel követi az eredetét! Ami külön érdekesség: a magyar rész értelmezője nem más volt, mint az akkoriban Krakkóban tanuló Sylvester János (MELICH 1912). A református felvidéki, debreceni kiadások sem véletlenek. Ezeket a többnyelvű könyveket a magyarul tanuló felnőttek is forgathatták, mivel a 16. században és a 17. század elején a jól megírt tudományos nyelvtanokon kívül más nem állt a rendelkezésükre.

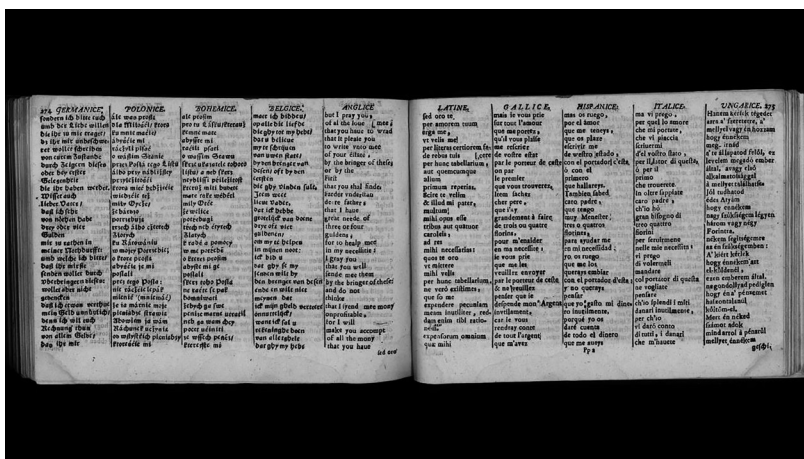
WARMER KRISTÓF szóban forgó beszélgetésgyűjteménye tehát az ő számukra jelenthetett segítséget a 17. század végétől, ami egyértelműen kiviláglik a hosszú latin cím német változatából. Hogy ebben és nem a latin nyelvben nevezi meg célközönségét, a kereskedőket, más foglalkozások művelőit, a tanulóifjúságot, beszédes jelzés: nem a latinórak virtuális dialógusaihoz kívánt anyagot szolgáltatni, hanem a mindennapi élet helyzeteihez. (A *tanulóifjúság* kifejezés szerintem csak megszokásból került a felsorolásba, a témái alapján ugyanis inkább felnőtteknek szól.) No de milyen anyanyelvű felnőtteknek állított össze tananyagot? Elsődlegesen a nem magyarul tanulóknak, ami az olvasóhoz intézett Előljáró beszédből is világosan kitűnik: „Kegyes olvasó ez könyvecske igen hasznos olvasásra, írásra, és szóllásra: Németül, Lengyelül, Belgaul, Angliaiul, Deákul,

Francziául, Spanyolul, Olaszul és Magyarul” (i. m. 5). (A *belga* a hollandot jelenti.) Ez természetesen nem zárja ki, hogy magyarul tanuló hungarusok is forgathatták, hisz a tíz nyelv egyike a magyar volt, de a tetszetős „első magyar nyelvkönyv” meghatározást el kell vetnünk. WARMER elképzelése szerint a latin és a használó anyanyelve nyújtott segítséget a többi megtanulásához, ami rokonítja a Colloquiorummal – de minő különbség! – a célnyelv már nem a latin volt, hanem a tíz nyelv valamelyike vagy akár több is közülük. A szövegek elolvasása után azt valószínűsítem, hogy a szerző a francia nyelvet részesítette előnyben (erre számos utalást találunk a dialógusokban). Az időszak tankönyvírási módszereit ismerve azt kell feltételeznünk, hogy mindenképpen volt előképe, mintája, amit szorosan követett. Akkoriban évtizedeken át bevált anyagokat másoltak, újítottak nagy körültekintéssel, amit tehettek, hiszen a szerzői jog a gyakorlatban nem létezett. Egészen biztosan alaposan ismerte (akár ő maga is tanulhatott belőle) a már említett Colloquiorum Puerilium Formulae-t, de közvetlen előzményeit az időszak franciákönyveiben kell keresnünk. SZABÓ DÉNES idézett cikkében ugyancsak jelzi, hogy „külföldi minta” alapján készült, de hibásan egy fél évszázaddal későbbi hasonló könyvvel, az 1749-es Recueil de dialogues royaux...-al hozza kapcsolatba, amit magyarul LISZKAI MIKLÓS állított össze.

De üssük fel e bájos, rendeltetésének megfelelően kis formátumú (zsebbe való) könyvecskét, amely joggal keltheti fel a művelődésünk történetével, de a nyelv történetével pragmatikai, szociológiai aspektusból foglalkozó szakemberek figyelmét. Lapozgathatjuk persze csupán önmagunk gyönyörűségére, mert így is érdekfeszítő, néha mulatságos időutazásban lehet részünk.

2. ábra

A Gazophylacium

Kultúrtörténeti szempontból azért bír értékkel, mert a valószínűsíthetően francia eredetijének betudhatóan mindenben új életmintákat közvetít a használójának: tanulságos lenne megvizsgálni, mennyire felel meg az általa mutatott kép az időszak szűkebb városi polgári rétegének vagy akár a nemességnek az életével Magyarországon. Ne feledjük, a 17. századot (főként az első felét) a megkésett polgárosodás, a városiasodás megrekedésével szokás jellemezni gazdasági-kulturális szempontból. A Gazophylacium megjelenése

idején viszont a török már több mint tíz éve kiűzetett az országból, az élet lassan megindult az általuk uralt területeken is, a kulturális élet színesebbé vált, a fő- és középnemesi udvarokban megélénkült a társasági élet (gondoljunk a familiárisok, a házitanítók, a gyónató papok tevékenységére az udvarházakban). A fizikai veszélyeztetettség csökkenése általában is mobilabbá tette az embereket, külhoni kereskedők jelentek meg az utakon, városokban, sőt a hosszabb-rövidebb utazások a magyar nemesség körében is gyakoribbá válhattak. A *Gazophylacium* ennek az életmódnak kiteljesedett változatát tárja az olvasója elé, egy olyan világot, amelynek gyökerei, legfőbb tanításai (a keresztény erények, a család szeretete, az azon belüli viszonyok tisztelete) azonosak a magyar olvasóéival, de amelyet már nem a feudális kötöttségek urálnak. A szereplők, akikkel megismerkedhetünk, „a harmadik rend tagjai”, öntudatos, szorgalmas, a világ dolgai iránt érdeklődő kereskedők, rátermett fogadósok, akik nem zárkóznak be a saját provinciális környezetükbe, utaznak, útközben ismerkednek, gátlások nélkül szóba elegyednek egymással. Emellett szükségét érzi, hogy megcsodálják az új városokat, a szép házakat, a templomokat, a nőket (az egyik utazó pár szabályos városnézést tart). Társadalmi-családi kapcsolataikat ápolják, amiről a gyakori kölcsönös invitálásokból, jó kívánságokból értesülünk. Ugyanakkor a saját érdekeiket keményen, minden körülmények között szem előtt tartják (gondolok a piaci kofák véget nem érő alkudozására vevőjükkal, akiben ugyancsak emberükre akadtak), tudják, hogyan kell beszélni a kinnlevőségeiket vagy éppen pénzfizetési haladékat kérni. Az ifjú világot látnak, más országokban tanulnak, s – nincs új a nap alatt – állandó pénzvárral küzdenek. A megoldást természetesen az atyjuktól várják. A Bécsben tanuló francia ifjú például így ír szívéhez szóló levelében a Párizsban élő szülőjének: „Jól tudhatod édes Atyám hogy ennékem nagy szükségem légyen három vagy négy forintra” (i. m. 275). Persze jó gyermekhez illően megígéri, hogy hasznos dolgokra költi, amit az atya el is vár tőle, mivel a pénzt „nagy fáradtsággal és testének verejtékével” szerezte (i. m. 281).

WARMER a nyelvtanulás fontossága mellett is racionális, gyakorlatias érveket fogalmaz meg: „Mert ha valaki Kereskedic, akar Udvarban forgolodic, akar hadba mennyen akar idegen Országra búdosik, annac Tolmatsa lenne ki csak valamelyeket ezekből a’ nyelvekből neki meg-magyaráz’na” (i. m. 9). Lényegében tehát arról győzi meg olvasóját, hogy a nyelvtudással megspórolhatja a tolmácsok fizetségét. (A *búdosik* szót a többi nyelv alapján ’utazik’ jelentésben kell értenünk.) Érveit tágabb összefüggésekbe is belehelyezi, hangsúlyozva, hogy a nemzetek közötti kapcsolatok alakításának elengedhetetlen eszköze a nyelv: „Valaha csak egy nyelvnec tudásával baráságot kit oda szerezhetet Idegen Nemzeteckel?... Mennyin gazdagultac pedig ezeknec a nyelvecnek tudása nélkül? Kitsoda igazgathat jól vagy Városokat vagy Tartományokat, a’ maga bé vött anya nyelvén kívül egyebet tudvan” (i. m. 11–12). A tanulás mikéntjéről szóló rövid tanácsa annak bizonyítéka, hogy a comeniusi pedagógiai elveket tette magáévá: az unalmas, kényszerű, keserves munka helyett a játékos, értelmes, a tanuló választásán is múló metódusokat tartja hatékonynak. Arra az esetre például, ha az olvasó nem akarja kívülről megtanulni a szövegeket, azt javasolja, hogy szedje ki, s tanulja meg a legszükségesebb formulákat, s így „mintegy játék által juttz értelmére” (i. m. 15).

A *Gazophylacium* a nyelvészeti kutatások számára is gazdag forrásul szolgálhat. Sietek hozzátenni, hogy ez a megállapításom nem a könyv első részére vonatkozik, ami a tíz nyelv grammatikáját mutatja be röviden, egy sémát alkalmazva mindegyikre. Őszintén szólva nem nagy gondot fordított erre a fejezetre. Az alapján, amit a magyarról mond, kevesebbet tud a korabeli nyelvtanoknál, így a hozzá időben legközelebbi PERESZLÉNYI-féle

Grammatica lingvae ungaricaenél (Tyrnavie, 1682). A magyar változatban (i. m. 43–91) előbb a többi nyelvhez hasonlóan az olvasás és kiejtés néhány szabályát írja le („Wie man die ungarische Sprache reht lesen und pronunciren sol” i. m. 43), majd a névszóragozásra ad mintákat, öt esetet, a nominativust, genitivust, dativust, accusativust, ablativust említve. A névszók kiválasztásából (ez’ a Tudomány, az Ur, a Fül, az Erzékség, A Nap, jo) látjuk, hogy a deklinációkban nem tesz különbséget a névelős és a mutató névmási szerkezetek között, ami hiba. A deklinációk után a „Következec a Conjugatiok” fordulattal (i. m. 59) három igét (*vagyok, szeret, lenni* ’habeo’ értelemben) ragoz el. A szerepeltetett igeidők, igemódok (plusquamperfect, optativus plusquamperfect, conjunctivus plusquamperfect, potentialis stb.), a passzívumi formák mind azt sejtetik, hogy a latin vagy a francia lehetett a kiinduló nyelv, amihez igazodva megalkotta a ragozási sorokat. A bonyolult sokidős, passzívumokkal teletűzdelt rendszer éles ellentétben áll a könyv életszerű párbeszédeknek nyelvével (amelyben ezek az alakok egyáltalán nem fordulnak elő).

Annál érdekesebb, több nézőpontot is megengedő vizsgálatok tárgya lehet a második, jóval terjedelmesebb, a 91-től a 315. oldalig tartó „Edgyütt valo Beszélgetés” címet viselő rész.

Így tanulságos (bár sziszifuszi) munka lehetne WARMER „fordítói” munkájának értékelése. Az eredeti szöveg (legyen az bármilyen nyelvű) magyarra ültetésekor bizonyára számos nyelvi kihívással kellett megküzdnie, például a magyar nyelvben még nem létező szavak visszaadásának nehézségével. Majdnem 100 évvel vagyunk a nyelvújítás előtt! Noha WARMER első nyelve nem a magyar lehetett (néha hibázik az alanyi-tárgyas ragozásban), a felületes szemlélő számára zömében sikerült elfogadható megoldásokat találnia. A szöveg helyesírásán látszik, hogy még az egységesítő törekvések legelején vagyunk: az *ö, ő, ü, ű* betűket nem különböztetik meg, mindegyiket a latin betű fölé írt *e*-vel jelzik, problematikus a palatális mássalhangzók megjelenítése, legtöbbször a kiejtés szerinti írásmódot követik. A szedő sem lehetett magyar anyanyelvű, mert előfordulnak betűhibák, bár a könyv közepétől valamivel jártasabb nyomdász vehette át a munkát, mert az írásmód biztosabbá válik.

Ismertetőm elején a történeti pragmatikai kutatások számára alkalmas korpuszként méltattam a könyv szövegét. Azt nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy metodikai megfontolások nem torzították a szereplők nyelvi viselkedését: a kor pedagógiájának eszköztárából ugyanis hiányzott a tanított nyelv egyszerűsítése, ilyen-olyan célú átírása, vagyis a dialógusok autentikusnak tekinthetők. (Arra, hogy nyelvet tanítanak, csupán az utal, hogy gyakran mind a kérdéseknél, mind a válaszoknál több lehetőséget is felsorol a szerző.) Ahogy az egyes részek címeiből kitűnik, a szereplőknek sokféle helyzetben kell megnyilatkozniuk, s a velük történtek szinte egybefüggő színelőadássá válnak, ahol a különálló beszélgetések egy-egy felvonást alkotnak megfelelő kezdettel, belső történésekkel és végkifejlettel, jellegzetes karakterekkel: Vendégség; Forma az adásról és vevésről; Az adosságoknak be’ szedéséről; Miképpen kellyen az utazásról tudakoznunk s’ ehhez illendo szollásokrol; Közönséges Beszélgetés midőn a’ Szálláson vagyunk; Beszélgetés a’ Felkelésről; Beszélgetés a’ Kereskedésről; Miképpen kell leveleket írni Jó-Akaronak. Nagy erényük tehát, hogy olyan helyzetekre is szolgálnak példákkal, amelyek az időszak hagyományos forrásaiból (levelek, periratok) hiányoznak.

Az első, Vendégség című történetben egy család életébe nyerünk bepillantást. A fő eseményt, a vacsorát egy előjáték, két iskolásnak (az egyik a család gyermeke) az iskoláról, és a hazafelé elcsavargott időről szóló beszélgetése előzi meg. Dialógusuk kísértetiesen

emlékeztet a *Colloquiorum Puerilium* Balthasarának és Andreasának ilyen témájú társalgására. A mi fiatalemberünk is elkésik, amiért édesanyja kérdőre vonja: „Honnan jöttél, hol voltál illy sokáig, miért jöttél oly későre, holott megparancsoltam, hogy vissza térnél négy órákor. mond meg azért hol voltál...” (i. m. 97). Természetesen a gyermek szemrebbenés nélkül lódít: „Becsületemre mondom hogy épp most jöttem ki az Iskolából nem tudva hogy ily késő volna sohol nem mulattam, meg kerddhedd az mi mesterünket” (i. h.). A vacsora, amelynek résztvevői a közben betoppanó nagybácsival, az ismerős szolgájával, az egyre érkező vendégekkel elérik a tízes számot, az akkori viselkedési szabályoknak, az asztali etikettnek, a családtagok egymással szembeni viselkedésének széles tablóját tárja elének. A gyermekeknek feltétlen engedelmességgel kellett viseltetniük a szüleik iránt (a fiút többször szalasztják ezért, azért, és minden kérést zokszó nélkül teljesít), a szülők minden alkalmat kihasználnak arra, hogy gyermekeiket illő viselkedésre okítsák. Amikor az apa megjön a vendéggel, az anya így szól a fiához: „Menny elejekbe, vedd le a’ süveget, hajts meg magadat szépen”, a lánygyermekkel viszont kézmosó vizet és fehér kendőt tétet ki nekik. (Évés előtt kezet kellett tehát mosniuk.) A nagybáty érdeklődik Péter, a fiú iskolai tanulmányairól, figyelmezteti a tanulás fontosságára, hasznosságára. Az atya büszkén újságolja, hogy Péter franciául tanul, amiért a nagybácsi megdicséri: „bezzeg azt jól tselekszi” (i. m. 104). A vacsora közbeni kedélyes beszélgetésből az is kiderül, hogy tulajdonképpen franciául társalognak: amikor Annát, a leánykát noszogatják, hogy kapcsolódjék be a beszélgetésbe, így válaszol: „Mit szollyac. Sokkal jobb hallgatni, hogy sem rosszul szollam,” En nem tudoc jól Francziaul szollani azért inkább hallgatok” (129–133). Persze ez csak álszerűség a részéről, mert jól beszél, sőt azt is megtudjuk, hogy nyelvórát is vett. A nagyjából négyórás, asztali áldással kezdődő vacsora bőséges (pástétom, béles, sült, sódar, retek, paszternák, nyúl, fogoly), közben sűrűn mondanak köszöntőt egymásra, fogy a ser, a bor. A férfiak mindenről beszélgetnek, így a háborúról, ugratják is egymást, a háziasszony tisztje szerint kínálgat. Mindeközben különféle szereplők, kisebb történetek szakítják meg a főeseményt, megfelelő nyelvi formát szolgáltatva a vendégmeghívásra, annak elfogadására, az új vendég marasztalására, kínálására stb. A jó hangulatú, kedélyes este 10 körül ér véget: a távozási szándék bejelentése után a vendégek marasztalása következik („Nincsen még illy későn”), majd kölcsönös jókívánságok után elválnak.

A könyvecske leghosszabb szcénája az ötödik, Közöséges Beszélgetés midőn a’ Szálláson vagyunk címet viselő. Az előző részben összetalálkozó, hűsvéti sokadalomra tartó Rupert és Simon lóháton érkeznek egy fogadóba. Ott a következő társalgásnak lehetünk tanúi a fogadós és köztük: „A Adgyon Isten jó szerencsét Gazda uram. / B Isten hozzott benneteket Uraim! / A Adsz-e szállást minékünk ez északára? / B Adok jó szível kegyelmednek. Hányan vagytok?” (i. m. 203). A szükséges információk után – „Adsz-e szállást minékünk az Északára? Vagyon-e jó istállód, Jó Szénád, jó Zabbod (abrakod) és jó szalmad? van-e serej jó borod... Vagyon-e valami ételed” stb. (i. h.) – a lovakkal kapcsolatos instrukciókat, a fogadóban való ismerkedés formuláit is megtalálhatta a tanuló.

A továbbiakban a rigolyásnak tűnő Rupert lefekvését követi végig a szerző: miután rosszullét miatt korábban nyugovóra tér, előbb szegény Johanna nevű szolgát egzecirozza (megmelegített a hálósüvegét, kendővel bekötötte a fejét, amikor szorosnak találja, kibontatja, dolgokat rakat vele innen oda): „Hozd ide a vánkösomat és takard be jól engem... vond egybe a fuhángot, és akasztald össze őket egy gombos tüvel” (i. m. 219). A szöveg minden lehetséges helyzetre felkészíti az utazót, köztük a szó szerint legszükségesebbre

is: „Hol a húgy fazék? hol az arnyek-szék” (i. m. 219) Az angyali türelmű Johanna pontos útbaigazítást ad, amit praktikus megjegyzéssel fűszerez: „Ha nem láthatod-is, de megérzed a’ Szagát” (i. m. 221). Innen aztán majdnem felnőtt műsorba illő fordulatot vesz a történet, a vendég ugyanis így fordul a lányhoz: „Én kedvesem, csokolly-meg egyszer, hogy annyival is jobban el aludgyam” (i. m. 221). Hogy ez mégsem így történik, az Johanna erényességének köszönhető: „héj nem vagy te beteg, ha még a’ csokról szollasz. En inkább meg hálnék, hogy sem mint egy férfiat az ő ágyában csokolnam, avagy másutt is” (i. m. 223). A hoppon maradt férfiú azért illedelmesen elköszön tőle („Köszönöm tenéked Szép Leányom”), sőt a másnapi távozásakor borraivalót neki.

A *Gazophylacium* jelentőségét összegezve elsőként azt kell hangsúlyoznom, hogy a könyvecske nem magyar konverzációk tanítására íródott, annál általánosabb célok megtestesülése: egymás nyelvére tanít európai népeket, cseheket, lengyeleket, hollandokat, franciákat, olaszokat, spanyolokat, angolokat, németeket, magyarokat. Mi ez, ha nem a többnyelvűség, egymás kulturális megértésének kölcsönösségen alapuló szép példája? A Széchényi Könyvtár-beli gyönyörű példányból, amely dr. Todoreshku Gyula és neje, Horváth Aranka könyvtárából került jelenlegi helyére, a Régi Nyomtatványok Tárába, az aláhúzások alapján a tíz nyelv közül legalább ötöt, a latint, a németet, a magyart, a hollandot és a franciát tanulmányozta a birtokosa. Azt viszont megelégedéssel vehetjük tudomásul, hogy a magyar kilenc másik európai nyelv társaságában kapott helyet, ami talán ellensúlyozza azt a veszteséget, hogy le kell mondanunk róla mint első magyar nyelvkönyvről. Művelődéstörténeti szempontból is értékkel bír: a belőle tanuló magyar ajkúak vagy hungarusok bepillantást nyerhettek egy nyitottabb, polgárabb életmódba, megismerkedhettek az új idők szabadabb eszméivel. A *Gazophylacium* szó szerint tárháza az akkori nyelvhasználattal összefüggő adatoknak: szereplőinek a legváltozatosabb élethelyzetekben kell megnyilvánulniuk, kérnek, elutasítanak, alkuszak, csodálatukat fejezik ki, meghívásokat fogadnak el, bókolnak, egymás szavába vágnak stb., következésképpen mind ez a munka, mind maga a műfaj megbecsülendő terepe lehetne az akkori nyelvhasználatbeli vizsgálatoknak.

Kulcsszók: beszélgetésgyűjtemény, nyelvtan, kulturális minta, nyelvhasználat, nyelvtanulás.

Hivatkozott irodalom

- MELICH JÁNOS 1912. *A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZABÓ DÉNES 1980. Betekintés a magyar nyelvkönyvek írásának történetébe. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv grammatikája*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 707–711.
- SZABÓ DÉNES 1991. A magyar nyelvkönyvek írásának kialakulása. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 626–630.
- SZILI KATALIN 2014. Az „első magyar” beszélgetéskönyvről. Hajdanvolt egyetemességünk nyomában. *Hungarológiai Évkönyv* 15: 120–126. <http://epa.oszk.hu/02200/02287> (2016. 10. 31.)
- SZINNYEI JÓZSEF 1914. *Magyar írók élete és munkái* 14. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

A heart-warming journey into the world of 17th-century conversations (On Kristóf Warmer's ten-language *Gazophylacium*)

The paper introduces Kristóf Warmer's ten-language *Gazophylacium* published in 1691 in Kassa (*Gazophylacium Decem Lingvarum Europaearum apertum*,...). Relying on a previous article of her own, the author situates this new type of language teaching books among collections of conversations having served foreign language teaching from the mid-sixteenth century and concludes that the book under review here must have been based on a similar French collection, hence – pace previous claims in the literature – it cannot be taken to be the first Hungarian language teaching book in the classical sense. The present paper focuses on its aspects that may be important for cultural-historical and historical-pragmatic investigations. The former type of studies may be interested as the book presents patterns of a different, freer, and more bourgeois way of life; and the latter because it gives us information on everyday language use and linguistic behaviour from a period from which few similar linguistic data are at our disposal.

Keywords: collection of conversations, grammar, cultural patterns, conversational turns, language teaching.

SZILI KATALIN

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kétszáz éve született Szvorényi József (1816–1892)

SZVORÉNYI JÓZSEF (1816. július 5. – 1892. december 11.), ciszterci szerzetestanár, nyelvész, irodalomtörténész, pedagógiai és vallási író; a székesfehérvári, majd az egri ciszterci gimnázium tanára, később igazgatója; 1846-tól az MTA levelező, majd 1886-tól tiszteleti tagja volt. Számos emlékbeszédet, értekezést, költeményt publikált. Főbb művei: *Magyar ékes szókötés* (Buda, 1846), *Ékesszólástan* (Heckenast, Pest, 1851), *Magyar irodalmi szemelvények* 1–2. (1866), *A magyar nemzeti irodalom rövid ismertetése* (1869), *Fejlődési tünetmények a nyelvben, fő vonatkozással a nyelvújításra* (1877). – A lexikonok ezeket az adatokat közlik, ezeket a műveket hangsúlyozzák. A hangsúlyok időnként változnak. Az *Új idők lexikona* fő munkájának a *Gyakorlati tanácsok a házi és nyilvános nevelés körében* címűt tekinti (1890), s csak utal kitűnő tankönyveire. Megemlíti továbbá, hogy sajtó alá rendezte Szemere Pál munkáit. Tudjuk, hogy az egri születésű Vitkovics Mihály munkáit is kiadta.

1. 2015-ben megjelent egy monográfia Szvorényiről a Tudós tanárok – tanár tudósok sorozatban: Szvorényi József. A kísérő tanulmányt írta, a szövegeket válogatta és a bibliográfiát összeállította: SZECSKÓ KÁROLY (Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Pedagógiai Könyvtár és Múzeum). Szeretném felhívni a figyelmet a JÁKI LÁSZLÓ által szerkesztett és kitartó munkával létrehozott, értékes sorozatra, melyből eddig 48 kötet jelent meg; olyan kiválóságoknak állít emléket, mint Németh László, Öveges József, Gyertyánffy István,

Kiss Áron, Schütz Antal, Fináczy Ernő, Fülep Lajos vagy az egri főiskolai nyelvtanos Chikán Zoltánné.

SZECSKÓ KÁROLY átfogó képet ad Szvorényi életútjáról és munkásságáról. Megtudjuk többek között, hogy szoros barátság fűzte Szemere Pálhoz, Czuczor Gergelyhez, Toldy Ferenchez, többször találkozott Vörösmartyval. Egerben az újjászervezett ciszterci gimnáziumban együtt tanított Ihász Gáborral, Szarvas Gáborral, Négyesy Lászlóval. 1866-tól a gimnázium igazgatója lett, folyamatosan törődött diákjai sokoldalú nevelésével. Részt vett a közéletben is, például 1878-ban megszervezte a Vitkovics-émlékünnepséget. „Zárkózott, igazi szerzetesi alkat volt, aki társaságba alig járt, a szórakozást szinte nem ismerte. Naponta sétálgatott a rendház árnyas kertjében. Ritka, szeretetre méltó egyéniségként ismerték, akinek lényéből sugárzott a nyájasság, a szívjóság, de barátságot csak kevesekkel kötött” (45). Munkásságát a monográfia a következő fejezetekben mutatja be: a tankönyvíró (irodalomkönyvei és olvasókönyvei, nyelvtankönyvei); a nyelvtudós; az irodalomtörténész; a pedagógiai szakíró; a történész, a szépíró és a természetrajzi szakíró. A korrekt és alapos bemutatásokat irodalomjegyzék zárja le.

A szemelvények között „értekező beszédeit” közli a testi nevelésről, a családról, a munkára nevelésről, az iskolázott gyermekek idegességéről, valamint a „Magyartalansági parányok” című tanulmányát. A kötet elején Szász Károly akadémiai emlékbeszédének részlete, a kötet végén néhány tanulmány és nekrológ olvasható (Benkő Loránd emléktábla-avató beszéde és Fekete Péter tanulmánya többek között). A monográfiát Szvorényi műveinek válogatott bibliográfiája és képmellékletek egészítik ki.

SZECSKÓ KÁROLY monográfiája alapos bemutatása Szvorényi munkásságának. Érdeme az is, hogy emberközelbe hozza a mai olvasó számára a 19. századi tudós-tanárt.

2. Szvorényiről a 20. század második felének nyelvészei is megemlékeznek, ők a hangsúlyokat nyelvészeti, nyelvtani, nyelvhelyességi megfigyeléseire helyezik.

BAKOS JÓZSEF Szvorényi nyelvtanait, nyelvhasználati elveit és megfigyeléseit értékeli elsősorban (pl. hanglejtés, jóhangzás, szórend, frazeológia), az Ékesszólástanból is a szóhasználati részeket emeli ki (BAKOS 1956, 1968, 1970). BENKŐ LORÁND polihisztor voltát hangsúlyozza: a költészet és a zene, az ókortudományok és a természettudományok, a gyakorlati nyelvművelés, a szótárszerkesztés, a műszók kérdése egyaránt érdekelte (BENKŐ 1993). Megemlítem, hogy ez a sokoldalúság onnan is adódott, hogy az Entwurf előtti gimnáziumban nem volt szaktanári rendszer, egy osztály tanára mindent tanított (az Entwurf vezette be a szakrendszert). FEKETE PÉTER a Magyar ékes szókötésről, majd ennek iskolai célra átdolgozott változatáról, az Ékesszólástanról ír, a nyelvhelyesség kérdéseit és a szépirodalom olvasásának fontosságát emeli ki, majd Magyar nyelvtan tanodai és magánhasználatra (1861) című tankönyvét elemzi (átdolgozott változatai: Kisebb magyar nyelvtan [1864], Elméleti és gyakorlati nyelvkönyv [1874]), hangsúlyozza, hogy mondattani alapra helyezte a nyelvi tények bemutatását. Sokat foglalkozott a nyelvjárásokkal, akadémiai székfoglalója: A magyar közmondások és példabeszédek szelleme, s vegyes elemei korszerű frazeológia (átdolgozott változata: A magyar nép eszejárása és eszmeköre közmondásaiban és egyéb elméműveiben elé tüntetve [1889]). Jelentősek a nyelvújítással és a nyelvműveléssel foglalkozó tanulmányai (FEKETE 1993).

SZATHMÁRI ISTVÁN A magyar stilsztika útja című könyvében részleteket közöl Szvorényi első jelentős művéből: Magyar ékes szókötés (Magyar Tudós Társaság, Budán,

1846). Szvorényi műve az 1843-ban kiírt pályázatra készült, Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály ajánlotta nyomtatásra. „Az academia által közre bocsátott kéziratoknak ez XCVI. kötete” – áll az előszó végén. Szerkezete a következő: Bevezetés. Ékes szókötés. Fogalma és alkotórészei: „Az egyes szókat hibátlan mondatokká, s ezeket értelmes beszéddé fűzni a *közzókötés* tiszte. – E nyelvtanilag hibátlan s értelmes mondatok a szók tiszta és választékos alkalmazása, kötése s rende által bizonyos csínt, finomságot és kellemet nyerhetnek; vagyis a hibátlanság- s értelmességen felül ékesek is lehetnek – s a szók és mondatok illetén *tiszta s választékos* alkalmazásának, fűzésének és rendének összes szabályai teszik az *ékes szókötést*. | Az ékes szókötés fő kellékei s alkotórészei: 1. a *tisztaság* és 2. a *választékosság*.”

Két nagy részre oszlik. Első rész: Tisztaság. Értelmezése és felosztása. Első fejezet: Magánszók' tisztasága. Származati tisztaság. Használati tisztaság. Értelmenytisztaság. Második fejezet: Szókötési tisztaság. Második rész. Választékosság. Fogalma és felosztása. Első fejezet: Választéki tisztaság. Második fejezet: Világosság. Harmadik fejezet: Választéki kellem. Szvorényi példái nyelvtörténeti és nyelv művelés-történeti szempontból érdekesek, részletes magyarázatokat fűz hozzájuk Szathmári István. Úgy tűnik, hogy Szvorényi a klasszikus retorika által meghatározott stílusere nyeket követi: nyelvhelyesség (tisztaság), világosság, illőség, ékesség (választéki kellem).

Ez a mű letisztultabb terminológiával és rendszerben beépült az Ékesszólástanba.

Az utókor részletes tájékoztatást ad SZVORÉNYI nyelvészeti, nyelvtanirói, nyelv művelő tevékenységéről, a retorikára azonban kevesebb figyelmet fordítottak, pedig SZVORÉNYI életművének nagy része retorikai. VÍGH ÁRPÁD retorikatörténetében tárgyalja Szvorényit, de meglehetősen negatív képet fest róla (VÍGH 1981: 255–267). Az Osiris Kiadó által közzétett Retorikában olvasható egy rövid áttekintés SZVORÉNYI retorikájáról (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2004: 217–221); a Retorikai lexikonban hosszú szócikket írtam róla, sokkal pozitívabban ítélem meg munkásságát, mint VÍGH ÁRPÁD. Alábbi ismertetésemben a hangsúlyt a retorikára helyezem. SZECSKÓ KÁROLY hivatkozik a Retorikai lexikon szócikkére, de Szvorényi munkásságának ismertetése során nem tér ki a retorikára, ezért szeretném a retorikai ismeretekkel kiegészíteni a Szvorényiról alkotott képet.

3. A retorika szempontjából tehát a következő műve jelentős: Ékesszólástan (1851, nyolcadik kiadása: 1877). Az alábbiakban ismertetett kiadás: Ékesszólástan, vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában. (Részben átdolgozott s példákkal bővített harmadik kiadás. Heckenast Gusztáv, Pest, 1858. 206 lap.)

Mindenekelőtt a cím jelentését kell tisztázni. ADAMIK TAMÁS így kezdi a Retorikát: „Mind a görög *rhétor*; mind a latin *orator*; *eloquens* és a magyar *szónok* főnév a *szólni*, *beszélni*, *kimondani* igére vezethető vissza (görög: *eiró*, latin: *oro*, *eloquor*). A retorika közkeletű, legáltalánosabban elterjedt elnevezései is a beszédre utalnak az említett nyelvekben: görög: *rekhné rhétoriké*, *rhétoriké*, latin: *ars rhetorica*, *ratio dicendi*, *eloquentia* – *szónoki mesterség*, *szónoki művészet*, az *ékesszólás művészete*, *szónoklattan*” (2004: 17). Szvorényi könyvének Ékesszólástan címe retorikát jelent: *eloquentia*.

Legalább három tényt kell még ismernünk. 1. A klasszikus retorika felépítése: invenció, diszpozíció, élokúció, memória, pronuciáció; az élokúció tkp. a stílus, a stilisztika tehát része volt a retorikának, természetesen Szvorényi is tárgyalja. 2. A poétika és a retorika összeolvadt, különösen a reneszánsztól kezdve, ezt a folyamatot alaposan elemzi

az amerikai retorikus, EDWARD CORBETT (1969, magyarul: 2012). A 18. század végének híres skót retorikusa, HUGH BLAIR is együtt tárgyalja ezeket a területeket fő művében: *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1783, magyarra KIS JÁNOS fordította le: Blair Hugo rhetorikai és aesthetikai leckéi, 1838). Hihetetlenül népszerű könyv volt külföldön és belföldön egyaránt, pl. Jókai szereplői is olvassák (ADAMIKNÉ 2016a: 61). Ennek a folyamatnak a következménye a retorika szűkebb és a tágabb meghatározása: „a jó beszéd tudománya” (QUINTILIANUS 2, 15, 34), illetőleg „a prózai műfajok elmélete” (ez ACSAY FERENC retorikájának a címe). Ez a szűkebb és tágabb meghatározás olvasható RICHARD WHATELY 1928-ban megjelent szintén nagyhatású retorikájában is: „In the present day, however, the province of Rhetoric, in the widest acception that would be reckoned admissible, comprehends all »Composition in Prose«; in the narrowest sense, it would be limited to »Persuasive Speaking«” (WHATELY 1872: 3). A tágabb felfogás elterjedt nálunk is a 19. század második felében, s ebben a szellemben ír Szvorényi is. 3. Mindebből következik az a tény, hogy a retorika kiterjed az írott művek elemzésére és alkotására is. Ne feledkezzünk meg a könyv alcíméről: Szvorényi az olvasás segédeszközéül szánta, mai szakszargonnal élve: a szövegértő olvasáshoz. (Ezt a gondolatot máig nem sikerült az oktatásirányítókkal megértetni, mármint azt, hogy a retorika ismerete segíti a szövegértő olvasást.)

Az előszóban azt fejtegeti, hogy a magasabb szellemi műveltséghez nem elegendő a grammatika (a nyolcosztályos gimnázium első három évében grammatika volt), szükség van stilisztikai és esztétikai műveltségre is. Könyvét gimnáziumi oktatásra szánta, előszavában tananyagbeosztási javaslatát is közli: az első, stilisztikai részt a 4. osztálynak, a második rész első felét, a kisebb írásművek bemutatását az 5.-nek, a szónoki beszédéről szóló fejezetet a 6.-nak, végül a többi, nagyobb írásművet tárgyaló részt a 7.-nek javasolja; tehát négy évre javasolja elosztani a könyv anyagát, a görög, latin, magyar és német művek olvasásával összhangban. Ne felejtjük el, hogy a könyv 14–17 éves gyerekeknek készült. Az Ékesszólástan 1877-ig összesen nyolc kiadást élt meg; a kiegészítést követő Eötvös József-féle tanügyi reform után felváltották az iskolai tantervekhez alkalmazott retorikák.

Az Ékesszólástan első része stilisztika és verstan, második része poétika, a kisebb és a nagyobb írásművek bemutatása. A kisebb írásművek között tárgyalja a mesét, az elbeszélést, a levelet, a tankölteményt, az epigrammát, a szatírárt, az idillt, az elégiát és a „lantos költeményeket”, vagyis a lírai költeményeket, melyeknek tárgyát „szívérzemények teszik” (132). A nagyobb írásművek között szerepel a szónoki beszéd, a színmű, a regény és a hősköltemény.

HUGH BLAIR szemléletét követi; ez abban is megnyilvánul, hogy esztétikai fogalmak fejtegetésével kezdi könyvét, mint BLAIR (széptudományok, ékesszólás, remekírók olvasása, ízlés). A széptudományok körébe sorolja a költészetet és a szónoklatot, „mint-hogy ezek földadata: főleg előadási szépség által hatni, vagyis a figyelők tetszését s hajlamát megnyerve célt érni”. Tágabb értelemben minden olyan írásmű a széptudományok körébe sorolható, melyekben az ékesszólásnak helye van, ti. az ékesszólás (*eloquentia*) „olyképp alkalmazott szó- vagy írásbeli előadás, miszerint az legcélszerűbb legyen bizonyos szándoknak elérhetőre”. Az ékesszólás tehát az illő és világos előadás (nem csak az ornátus, ékes előadás). Ennek alapján a széptudományok közé sorolja a történeti, bölcsészeti stb. írásokat is, s megállapítja, hogy az ékesszólás a széptudományok mindegyikének feladata. A remekírók olvasása hasznos az ékesszólás elsajátításában, a műremekek megítéléséhez művelt ízlésre van szükség. Az ízlés képesség, melyet örökölünk a természettől,

vagy a „műtani szabályok” által finomítunk. Az ékesszólásban ezen szabályok gyűjteménye, célja az ízlés formálása. Az ízlés tárgya az előadás, melynek négy összetevője van: 1. a gondolat, 2. a szavak és viszonyuk, 3. a stílus (irály), stíluson „a gondolatoknak s azok kifejezésének az írásmű tárgya- és céljához alkalmazottságát” érti, 4. az alaktökély, ezen „a műegész alkatrészeinek a mű neme-, tárgya- és céljához illőségét” érti. Az ékesszólásban a stílussal és az alaktökéllyel foglalkozik, eszerint két nagy része van: az irály és az írásmű-nemek, vagyis a stilisztika és a poétika.

Arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy követi QUINTILIANUS Szónoklattanának tárgyalásmódját, pontosabban a nyolcadik és a kilencedik könyvet. A nyolcadik könyv tartalma: a stílus fontossága, a világosság, a homályosság; az ékességről, az egyes szavak, a szókapcsolatok; a nagyítás és a kicsinyítés; a mondások; a szóképek. A kilencedik könyv tartalma: különbségek az alakzatok és a szóképek között; a gondolatalakzatok; a szóalakzatok; a szófűzés fontossága, a szórend, a kapcsolás, a ritmus. Sokszor idézi QUINTILIANUST, a latin eredetűt.

3.1. A stilisztikai fejezet sok szempontból ma is korszerű munka. A stílus meghatározásával kezdődik (még az *irály* terminust használja): „Az *irály* (*stylus*) azon sajátoságos mód, miszerint gondolatait e vagy amaz író tárgya-, célja- és saját jelleméhez képest, nyelv által előadni szokta. [...] Az irály, ha műtani szabályokhoz van idomítva, műveltnek mondatik” (7). A művelt stílus tehát SZVORÉNYI szerint a poétikai szabályokat követő stílus. Három „alapkelléke” van, ezek: az értelmesség, a szépség és a hatályosság. Ezek a klasszikus retorika stíluserényei vagy stíluskövetelményei: a világosság, az ékesség és a hatékonyság, amely – más terminussal – az illőség követelménye, az alap pedig a nyelvhelyesség.

A stílus értelmessége (érthetősége) a szavak és a mondatok értelmességétől függ, így ez a fejezet két részre oszlik: a szavakkal és a mondatokkal foglalkozókra. A szóhasználatlalt foglalkozó egység (7–25) gazdag példaanyaga mai szemmel nézve is érdekes, főleg a nyelvtörténet és a nyelvművelés-történet számára (vö. BAKOS, FEKETE tanulmányaival).

Az értelmesség a fogalmak és a gondolatok olyan kifejezése, hogy mindazok „tisztán, teljesen és könnyen megértsék, kiknek szánva volt” (7). Az értelmesség kellékei a világosság (*perspicuum*); a sajátosság (*proprium*), azaz pontosság, ne mást jelentsen a szó (példának a *tanúság* és a *tanulás* különbségét hozza); szabatoság (*praecisum*), azaz se többet, se kevesebbet ne jelentsen. A szó értelmességével ellenkezik a homályosság (*obscuritas*), a kétség (*ambiguitas*) és a határozatlanság. A továbbiakban ezekre ad sok példát.

Homályossá teszi a stílust a régi és elavult szók, az új szók, a tájszók, a szokatlan szók, az idegen szók használata. A régi és elavult szavak fajainak ismertetése után megjegyzi, hogy a régi és elavult szavakat feléleszteni nem tilos, hanem kívánatos; a régi szavak alkalmazása (*archaismus*) pedig a korfestést szolgálja. Az új, ismeretlen szavak is homályt okozhatnak, példái között vannak olyan szavak, amelyek később közismertté váltak: *keret*, *üde*, *ódon*, *zöme valaminek*. A jegyzetben kifejti, hogy új szók minden élő nyelvben folyvást keletkeznek, az írók is alkotnak új szavakat, részletezi a szóalkotási módokat. A tájszók fajait is ismerteti, a jegyzetben kifejti, hogy a tájszók a nyelvnek kincsei, figyelmet érdemelnek, s a köznyelvet gazdagíthatják. A szokatlan szavak vagy inkább szóalakok (*insolentia*) ellenkezik a nyelvszokással, bár közszókból származnak. Egyedi írói alkotások tartoznak ide (pl. *nyilamó* ’nyiladozó, megnyíló’ értelemben), de ide tartoznak a tudomány, a művészet, a mesterségek stb. műszavai is. Mesteri kézzel azonban – kivált a költők – alkalmazhatnak ilyeneket. Az idegen szók (*peregrina*) más nyelvekből vannak

átvéve, alakjuk is idegen, ezért homályban hagyják az olvasót. „Idegen szóval, menthetően, csak akkor élhetni, midőn azt helyes hazaival nem tudjuk pótolni, vagy csak mikor föltehetjük, hogy olvasónk által tévovázás nélkül megértetik” (13).

„A *kétésség* (*ambiguitas*) oly szók alkalmazásából keletkezik, melyek két vagy több jelentéssel bírván, ha kellő gonddal meg nem választatnak, az értelmességet könnyen megzavarják” (15). A többjelentésű szavakat tárgyalja itt SZVORÉNYI, fajtáik: a rokon alakú szók (*homonyma*), az ingatag értelmű szók (*ambigua, vaga*) és a rokon értelmű szók (*synonyma*). A rokon alakú szó vagy homonima fogalmát a mainál tágabban értelmezi: ide veszi a többjelentésű szavakat és a hasonló hangzású szavakat, a paronimákat. Az ingatag értelmű szavaknak megszokott jelentésükön kívül van tájszerű vagy elavult mellékjelentésük, ezért a gondatlan használatban homályt okozhatnak, viszont a tréfa és a gúny eszközei is lehetnek. Például a *természetes* jelentése pozitív, de van ’nyers, durva’ mellékjelentése is. A rokon értelmű szók „különböző gyökökből erednek, ugyanazon vagy csak rokon fogalmakra használatnak, pl. *bér, díj, jutalom* sat.” (18). Ide sorolja a rokon értelmű szóalakokat is, pl. *érzék, érzés, érzet, érzelem, érzemény, érzékenység, érzékiség* (22).

A szabályszerűtlenség helytelen szóalak, amely a kifejezni kívánt fogalomnál többet vagy kevesebbet jelent, így nem szabatos és nem értelmes. Ezek feleslegesen megnyújtott vagy megcsonkított szóalakok, pl. *alkalmatos – alkalmas*.

A mondatok értelmessége a mondatok világosságától, tisztaságától és határozottságától függ.

A mondatok világossága azt kívánja, hogy mindazok, kiknek előadásunkat szántuk, könnyen megértsék. Ellene van a régiesség, a szokatlanság és a vidékiesség: régies nyelvtani formák, szokatlan szófűzés, tájnyelvi szófűzés, pl. „*Nem-e viperákat neveltem keblemen.*”

A mondat tisztasága azt jelenti, hogy a mondat megegyezzen mind a műveltebb nyelvhasználattal, mind a nyelv saját szellemével. „A szókötési szabálytalanság (*soloecismus*) jobbára a hibás szóegyeztetésből és szóvonzatból keletkezik” (27). A mondat idegenszerűsége idegen nyelvtani szabályok alkalmazásából ered, latinizmusokat és germanizmusokat mutat be SZVORÉNYI. Vannak azonban olyan kifejezések, amelyek belesimultak nyelvünkbe, sőt hézagokat töltenek ki, ezeket természetesen elfogadjuk.

A mondat határozottsága a mondat pontosságát jelenti, „abban áll, hogy az a közölni szándékolt gondolatnál se többet, se kevesebbet, se mást ne fejezzon ki” (30). Ellenkezik a mondat határozottságával az önisméltés, a túlteljezés, a szóhiány és a kétésség.

Az önisméltés (*szószaporítás, tautologia*) úgy keletkezik, „ha a beszédben valamely fogalmat két hasonjelentésű szóval azaz kétszer is kiteszünk” (30). Például: „*Ez csak-ugyan kellemetlen rossz hír*”; „*Kétségkívül bizonyos az, hogy szerencsés ember, kinek egészsége szolgál és nem beteg.*” A túlteljezés (*pleonasmus*) a felesleges, magától értetődő beszédrészlet, pl. „*Egy kiállott nagy betegség után ismét itt vagyok.*” Pleonazmusnak tekinti a henye jelzőket, a létige felesleges használatát, némi ragok, kötőszók és névmások szükségtelen alkalmazását, valamint ha olyan tulajdonságot kifejező fogalmakat alkalmazunk felsőfokban, amelyeknek jelentése ezt a felsőfokot nem tűri meg, pl. *legüresebb, legszörnyűbb*. A szóhiány (*ellyphis*) csorbítja vagy kétségessé teszi a mondat értelmét, pl. „*Jó lenni* mindig dicséretes”, helyett: *jónak lenni*. A kétésség (*ambiguitas*) is ellenkezik a mondat határozottságával, mivel a mondat kétféleképpen vagy többféleképpen is értelmezhető. A kétésség származhat össze nem illő vagy egymást nem tüdő fogalmak összeállításából, pl. „elveszi a gonosz vétkének *jutalmát*”, helyesen: *büntetését*.

Származhat a mondat szavainak hibás alakjából vagy helytelen viszonyításából és rendjéből (szórendjéből), pl. „A magyarok *hét első* vezére”, helyesebben: első hét vezére, mert az „első hétről” van szó, nem a „hét elsőről”, kik később is és folyvást léteztek. A költök élhetnek több szabadsággal, de ha sértik a mondat határozottságát, őket is megróhatjuk. A központozás (*interpunctio*) kihagyása vagy helytelen alkalmazása is zavart okozhat.

SZVORÉNYI a szó- és mondathasználat jellemzésében klasszikus hagyományokat követ. Egyrészt a barbarizmus és a szolecizmus eseteit sorolja fel, másrészt az értelmes, világos, vagyis az egyszerű stílus jellemzőit írja le. A következő fejezetben az ékességről ír, vagyis a középső stílusról, melynek célja a gyönyörködtetés.

3.2. Előadási szépség. „A szépség (*kellem, svavitas*) második alakelléke a művelt irálynak, és azon fordul meg, hogy az előadás, értelmessége mellett, gyönyörködtessen is” (33). Az előadási szépség célja a képzeletre és az érzelmekre gyakorolt hatás. Okai belső és külső lehetnek aszerint, hogy a gondolatra vagy a kifejezésre vonatkoznak, bár nehéz ezeket elkülöníteni.

A gondolati és kifejezési szépség eszközei: a kifejezési dísz, választéki tisztaság, választéki kellem, újság, változatosság, elmésség, élenkség.

„A kifejezési dísz oly gondolatok s kifejezések választékában áll, melyek a szebb érzés s magasabb műveltség kívánalmainak megfelelnek” (34). Kerülni kell a póriasságot (*barbarismus*), mind szavakban, mind szólásokban, pl. *riszál, pofa, röhög*; a kölcsön-szavak közül: *rittig (richtig); tátott száju*. Természetesen jellemzés végett lehet ezeket a szavakat használni, egyébként – mai kifejezéssel – stílustörésnek minősülnek. Kerülni kell az illem- és erkölcssértő szavakat is. SZVORÉNYI hosszas jegyzetben magyarázza, hogy a póriasságtól el kell különíteni a tősgyökeres magyar szólásokat és beszédfordulatokat, ezeket nemcsak lehet, hanem kell is használni.

A „választéki tisztaság” a magyarosságot jelenti, a nyelv szellemének megfelelő kifejezések, igék, igekötők, beszédrészek használatát, tulajdonképpen a grammatikai helyességről van itt szó (QUINTILIANUS is ír a helyes latinságról). PÁZMÁNY, FALUDI, CSOKONAI, ARANY, VAS GEREKEN nyelvhasználatára hívja fel – többek között – a figyelmet.

A „választéki kellem” lehetőségei között tárgyalja a gyöngédményt (*euphemismus*) és a széphanzátot (*euphonia*). A gyöngédmény a kellemetlen vagy éppen aljas kifejezések szelidebb, finomabb kifejezése, pl. a *halál* helyett *örök álm*. A széphanzátot sérti a hiátus, a keménység (*asperitas*), az egyhangúság (*monotonia*), az illőnél több rövid vagy hosszú szótag, csupa egytagú vagy hosszú szó. SZVORÉNYI sok irodalmi példával érvel amellyel, hogy mindegyik esetet lehet művészi céllal használni. „Egyik legkellemetlenebb faja az egyhangúságnak, ha folyóbeszédben a szók összerimelnek” (41).

Az újság tkp. újdonság: „Az újság kitűnő érdeket kölcsönöz az előadásnak, annyira, hogy az egyébként valódi szépség is elveszti ingerét, mihelyt szokottá lesz, azaz új lenni megszűnik” (41). Az újdonság megjelenhet új gondolatokban vagy a szokottól eltérő kifejezésekben, szokatlan szóösszetételekben. Arisztotelész az *idegenszerűség* kifejezést használta (*Rétorika*, 1404b). A változatosság és az újság különbözik egymástól: „az újság meglepő eredetiségével a figyelem fölébressztésére; a változatosság pedig folyvást érdeklő különféleségével a figyelem ébrentartására alkalmasabb” (42).

Az elmésség (*acute dicta*) rövid, éles ötletekben, mondatokban szokott megjelenni, értelmüket, célzásukat egy pillanatra nem értjük, „de rögtön belátva, váratlanul lepetünk meg és sajátságos gyönyörrel telünk el” (43). Ilyen a látszólagos ellentmondás, a játékos szöfűzés.

„Az élenkség azon sajátsága a művelt irálynak, miszerint a tárgyat oly elevenen írjuk vagy inkább festjük le, mintha az szem előtt állna” (44). A megszemélyesítést (nem nevezi meg) említi, a leírást részletesen tárgyalja. A személyek és a dolgok leírását tárgyfestésnek nevezi, a cselekmény vagy esemény rajzát szorosabban vett leírásnak. Kellékei a részletesség, a rövidség; élenkítését a jelzők, a rövid, élenk hasonlatok szolgálják. Az élenkítéshez tartozik a látás (*visio*) is, a múltból és a jövőből úgy szólunk, mintha a jelenben történné, mintha szemünk előtt folyna. Minderre PERELMAN a *jelenlévőség* (*presence*) terminust használta (1969: 115–120).

3.3. Az előadási hatályosság az érzelmekre való hatást jelenti: „hogy a figyelő teljes jelentőségében fogja fel az előadást, s attól egészen áthatva, öröm-, fájdalom-, remény-, félelem-, szeretet-, gyűlölet-, csodálat- vagy más hevesebb érzeményekre gerjedjen annak tárgya iránt” (46). Célja a megindítás. Ez inkább a tárgy természetéből következik, nem a kifejezéstől, bár a kifejezés elősegítheti a hatást.

A tárgyi hatályosság. Ki kell mutatnunk és éreztetnünk kell, hogy a tárgy valóban fontos és nagyszerű. A tárgy okára, eredményére, módjára, céljára, eszközeire, az időre és az alkalomra, helyére, a cselekvő személy helyzetére, állapotára, viszonyaira kell rámutatni. A túlzás és a körülírás is a hatékonyságot szolgálja. Hatásosak a bölcs, az életpaszatlatot sugalló, a bensőséges, a határozottságot érzékeltető szólások. A kifejezés hatékonyságát előmozdíthatja egyes szavak, mondatok, a szórend, a hangzatosság, a tárgyhűség (tkp. hangszimbolika) célszerű alkalmazása. Nyomósító hatása van a bővítésnek, a szókettőzésnek, az ellentételezésnek, a ránevezésnek (*annominatio*), pl. *világtalan-világig, futva-fut, éjek éje*. Hatékonyak a bővítve-nyomósító mondatok, a szórendi cserék. Végül megjegyzi, hogy a hatékonyságot szolgálják az alakzatok, de róluk a következő fejezetben fog szólni.

3.4. Az értelmesség, szépség s hatályosság vegyes forrásai olyan stíluseszközök, melyekben mindhárom tényező egyszerre hat: a beszéd értelmes, szép és hatékony egyszerre. Ide tartoznak a képletek (mai terminussal: szóképek), az alakzatok és a körmondatok. A klasszikus retorikák szerint ezek az ékesség eszközei. VÍGH ÁRPÁD célszerűtlennek tartja „most már” ismertetésüket, szerintem ez a fejezet nagyon is tanulságos, pontosan „most már” (VÍGH 1981: 258).

A trópus (szókép) meghatározása híven követi a quintilianusi hagyományt: „A képlet (*tropus*) a szók- vagy mondatoknak saját jelentésökről más jelentésre átvitele, úgy, hogy általa a beszéd mind értelmességben, mind szépségben nyerjen” (52). Lényeges, hogy mind szavak, mind mondatok jelentésátviteléről van szó, így érthető szónál nagyobb egységeknek, pl. az iróniának vagy a többszavas antonomaszának a trópusok közé sorolása; lényege továbbá az *átvitel* hangsúlyozása (tkp. az eredeti görög terminus, a *troposz* jelentése ’fordulat’, bevezetése Cicerótól származik; a szókép terminus nagyon félrevezető, mert egyrészt nemcsak szavakról van szó, másrészt nem mindegyik átvitel képszerű).

A retorikai hagyomány átvette a 16. században élt PETRUS RAMUS csoportosítását, mely szerint négy alaptípust emelnek ki, a többi ezekhez csatlakoztatják (A. JÁSZÓ 2014). Tehát SZVORÉNYI is ezt a hagyományt követi: „Ezen átvitel (*translatio*) négyképp történhetik, s a szerint ugyanannyi külön nevet is nyer. És ugyan, a) ha az átvitel a fogalmak hasonlóságánál fogva történik, a képlet *átmásításnak* (*metaphora*) mondatik, ilyen pl. az ártatlanság *liliom*; a föld *szomjazik*. b) Ha a fogalmaknak valamely külső összeköttetéséből keletkezik, *név másítás* (*metonymia*) a neve, ilyen: a *somszéd* ég (azaz

háza); *Kölcseyt* gyönyörrel olvasom (azaz munkáit). c) Ha az átvitel a fogalmaknak belső vagyis szoros összeköttetéséből származik, *tárgymásítás* (*synecdoche*) leszen, milyen: a gyilkos *fejével* lakol (azaz életével). Végre d) ha a fogalmat éppen ellenkezőre visszük át, *gúny* (*ironia*) nevét nyeri, pl. *gyönyörűen* tudsz hazudni (azaz rútul)” (52). Lényeges a metonímia és a szinekdoché világos elkülönítése: más-más gondolkodási műveleten alapulnak. A trópusok jelentőségét apró betűs jegyzetben magyarázza, pl. azt, hogy gazdagítják és bővítik a nyelvet, „egyszerre két tárgyat láttatnak”, a fogalmat élelkebben és világosabban tüntetik fel, mivel az élettelen tárgyat megelevenítik, a szellemet mintegy megtestesítik. (Az alaptrópusok kiemelése tovább él a 20. századi angolszász retorikákban, l. BURKE 1945/1969).

„Az *átmásítás* (*metaphora*) azon módja az átvitelnek, miszerint a szót saját értelményéről más hasonlatos tárgy vagy állapot jelölésére visszük át nagyobb elevenség és kellem kedvéért” (52). A jegyzetben magyarázza, hogy a metafora összevont hasonlat, de ez csak magyarázat, nem ezzel definiál, hanem az átvittel. Az átvitel lehetséges előről előre, élettelenről élettelenre, előről élettelenre, élettelenről előre; a megszemélyesítést tehát nem választja el a metaforától. Ez azért lényeges, mert újabban ismét a metafora alfajának tekintjük a megszemélyesítést. A metafora nyílt vagy értelmezett, ha az átvitel alapját megmondjuk: a szépség hervadékony virág; elfödött, ha az átvitel alapja el van hallgatva, pl. a nyomor örvényébe hullott. Hosszasan tárgyalja a metafora szépségét: új és meglepő legyen, tisztességes legyen (ne tartalmazzon rosszsejtetést – mai terminussal, vö. a Retorikai lexikon szócikkével), az átvitel könnyen felfogható legyen, azaz ne legyen erőltetett, legyen folytonos, következetes, történeti és érzéki igazsággal bírjon; idéz jó és rossz példákat egyaránt, rossz példái között sok a képzavar. Végezetül – logikusan – ide sorolja az allegóriát: „A *képbeszéd* (*allegoria*) nem egyéb, mint az átmásítás tovább folytatása, azaz több egymásból folyó gondolatoknak képletes szókba burkolása” (56).

„A *névmásítás* (*metonymia*) azon módja az átvitelnek, miszerint valamely tárgy neve helyett a vele külszókonságban levőnek neve illesztetik, úgy, hogy a bevett nyelvszokás szerint amannak képzetét ébressze fel bennünk. Ily külsz s inkább csak képzeleti rokonság létezik a) az ok és okozata között, b) az alany és járuléka között, c) az előzmény és következmény között” (56). (Az előzmény-következmény viszony cseréjét a retorikák eredetileg külön kezelték, és *metalepszis*-nek nevezték, de sok retorika a metonímia alá sorolja.)

„A *tárgymásítás* (*synecdoche*) oly módja az átvitelnek, miszerint bizonyos tárgy helyett a vele belrokonyságban lévő nevezetetik, úgy, hogy az a bevett szólásmódok szerint a kifejezni kívánt fogalmat jelentse. Ily belrokonyság van a) az egész és részei, b) a nem és fajai, c) a faj és egyedei között” (58–59). A metonímia és a szinekdoché más-más gondolkodási műveleten alapul: a metonímia szukcesszív, a szinekdoché hierarchikus gondolkodáson, ezért nem alfaja a szinekdoché a metonímiának.

„A *gúny* (*ironia* v. *illutio*) oly módja az átvitelnek, miszerint a kifejezni kívánt fogalmakra ellenkező- vagy kétértelmű szavakat illesztvén, egészen mást vagy éppen ellenkezőt mondunk, mint amit alatta értünk és értetni kívánunk” (60). A jegyzetben írja, hogy ide tartozik a nemleges (azaz tagadó) nagyítás vagy kicsinyítés (*litotes*), pl. „Az öntagadás *nem utolsó erény*, azaz: igen jeles.” (Retorikámban a litotészt az ironia alfajának vettem, az enyelgéssel együtt.)

Nagyon lényeges az alakzatok világos megfogalmazása és elkülönítése a trópusoktól: „Az *alakzatok* (*figurae*) több egymást követő gondolatoknak a mindennapiastól eltérő,

élénkebb s nyomósabb kifejezései. | Az alakzatok és képletek fő különbsége abban áll, hogy a képletek (*tropi*) a szók vagy mondatok különös (átvitt) jelentésén, azaz *tartalmán* alapulnak, az alakzatok (*figurae*) pedig a szók és mondatok különös elhelyezésén s alakulásán, vagyis *alakján* épülnek, tekintet nélkül jelentésükre. Innen a tropusok *tartalmi*, a figurák *alaki* képletek” (61). Ezt manapság úgy fogalmazzuk meg, hogy a trópusok esetén van jelentésátvitel (*translatio, fordulat*), az alakzatok esetében nincs. Az alakzatok felosztása is logikus, tkp. QUINTILIANUS felosztását követi: „Közelebbről pedig keletkezhetnek az alakzatok majd az egyes szók sajátoszerű illesztése- vagy elhagyásából; majd a gondolatok kifejezésének különös fordulataiból, s a szerint szó- és gondolatalakzatokra különíthetők” (61). A gondolatalakzatok és a szóalakzatok elkülönítése a retorika rendszerén alapul: invenció és diszpozíció, azaz gondolatok – élokúció, azaz szavak, a velük való műveletekről van szó.

A továbbiakban csak felsorolom a SZVORÉNYI által tárgyalt alakzatokat.

Szóalakzatok. Bővítő szóalakzatok: ismétlés (*ana- v. epifora*), szókettőzés (*epizeuxis*), szóhalmozás (*synonymia*), köthalmazás (*polysyntheton*), alakhajlás (*polyptoton*), vagyis azonos tövű szavaknak más-más alakú előfordulása, ide sorolja a ránevezést (*annominatio*), pl. *halállal halni, sírva sír*; fokozás (*klimax*), beleértve a lefelé fokozást is. Rövidítő szóalakzatok: elhallgatás (*elypsis*), rávitel (*adiunctio*), kötőszóahagyás (*asyntheton*), szójáték (*paronomasia*). A szórendi változtatásokat a mondathasználatban tárgyalja. A felosztási alap itt is QUINTILIANUSTól származik, a négyes műveleti eljárásról (*quadripartita ratio*) van szó: hozzáadás, elvétel, szórendi csere, valamint felcserélés (ezek a trópusok, ezért itt nem szerepelnek). Az viszont nagyon fontos, hogy ezek a műveletek a gondolatalakzatokra nem alkalmazhatók, SZVORÉNYI ezt nyilván tudta.

Gondalatalakzatok. Az érzelmekre hatók: felkiáltás (*exclamatio*), egyik faja a végfelkiáltás (*epiphonema*), esdeklés (*obsecratio*), fölkérdezés (*interrogatio*), kételkedés (*dubitatio*), átmellőzés (*praeteritio*), túlzás (*hyperbole*), kétféleképpen történhet: nagyítás (*auxesis*), kicsinyítés (*tapeinosis*). A képzeletre hatók: érzékités (*hypotyposis*), jellemrajz (*ethopoeia*), ide tartozik az alakrajz (*prosopographia*), megszólítás (*apostrophe*), személyköltés (*prosopopoeia*), legmerészebb foka a beszéltetés. Az értelemre hatók: szó-elentét (*antithesis*), paradoxon (nem különíti el az oximoront), hasonlatlanság (*antitheton*), megengedés (*concessio*), megelőzés (*praeocupatio*), visszavétel (*retractio v. correctio*), felfüggesztés (*sustentatio*). Tehát érzelmekre ható és értelemre ható gondolatalakzatokat különböztet meg, az *éthosz*, *pathosz* – *logosz* érvelési lehetőségeinek alapján (kevés retorika kísérletezik a gondolatalakzatok csoportosításával).

Hosszasan tárgyalja a körmondatot. Érdekes az a tanács, amelyet az alapmondat és a közvetett mondat viszonyának megállapításáról ír. Legcélszerűbb az alapmondatot bizonyos kérdések segítségével megvizsgálni. Ezeket a kérdéseket a retorika versebe foglalta: „Mit? ki? miképp? hol? mért? mikor? és mily eszközök által?” Célszerű tehát megadni az alapmondat okát, módját, idejét, helyét stb. (A kérdések alapján történő mondatelemzést a 19. század utolsó negyedében dolgozták ki, elsősorban SIMONYI ZSIGMOND. A kérdésekre épülő mondatelemzés emlékeztet a retorika kérdéssorára, joggal vetődik fel tehát az a kérdés, hogy ezt az elemzést a retorika ihlette. SZVORÉNYI sorai erre ékes bizonyítékot szolgáltatnak, vö. ADAMIKNÉ 2016b: 177).

A stilisztikai fejezet a költői „írállyal” folytatódik. Első része verstan, második része a költői nyelv sajátosságaival foglalkozik. A költői szóillesztés tartalma: jelzők (*epitheta*),

költői szólásmódok. Harmadik része „Az írásmód fajtái s a jó irály segédeszközei” címet viseli. Az írásmód fajtái: az író gondolkodásmódja és jelleme szerint lehet: tömött (*styl. contractus, praecisus*), terjedt (*styl. fusus*), egyszerű vagy mesterkéletlen (*styl. simplex*), erőltetett vagy keresett (*styl. contortus*); az előadás célja szerint: alsó (*tenuis*), alkalmas az oktatásra, felső (*sublimis*), alkalmas a képzeletre és a kedélyre hatni, közép (*medius*), feladata gyönyörködtetés által megadni. Ez tulajdonképpen a három stílusnem megkülönböztetése. Az előadási ékesség fokozata szerint: száraz írásmód, csinos írásmód, ékes írásmód, virágos írásmód. „A művelt irály segédeszközei” című fejezet a didaktikai tanácsokat tartalmazza. Ahhoz, hogy elsajátítsuk a művelt irályt, remekírókat kell olvasni, magyarázatokkal, szótárakkal, a görög–római régiség- és hitregetudomány segítségével; másik segítség az írás- és fogalmazásbeli gyakorlás, fordítással, feladatok eredeti kidolgozásával, utánzással. Ebben a korszakban az olvasás még a klasszikusok olvasását jelentette, a korabeli anyanyelvi irodalom még nemigen vonult be az iskolába. (WALTER ONG is hasonló helyzetet tár elénk Szóbeliség és írásbeliség című könyvében, 2010: 141.)

Szvorényi minden jelenségre ad példát, de nem közöl szövegeket. A szövegpéldák egy külön könyvben találhatók: Kürcz Antal, Olvasmányok műfajilag rendezve gymnasiumok és reáltanodák használatára, tekintettel Szvorényi József Ékesszólástanára, az V. és a VI. osztály számára. A poétikai fejezet a kisebb és a nagyobb írásművek bemutatását tartalmazza, az utóbbiak élén található a szónoki beszéd tárgyalása.

3.5. A szűkebb értelemben vett retorikai fejezet (140–178) egyik legalaposabb retorikánk, forrásait nem említi, de itt is felismerhetően támaszkodik az ókori retorikákra, elsősorban QUINTILIANUSra.

A Szónoki beszéd című fejezet két részre oszlik: 1. A szónoki beszéd megalkotása: tartalma (bizonyítékok, indulatgerjesztés), szerkezete (előgyakorlatok, a szónoki műbeszéd alkata); 2. A szónoki beszéd elszavalása; tkp. invenció, diszpozíció, pronuciáció/akció, a memóriával nem foglalkozik, az élokúcióval pedig már bőségesen foglalkozott. „Szónoki beszédnek (*oratio*) azon szóbeli előadást nevezzük, melynek főadata a hallgatóságot valamely személyes vagy közügy érdekében vagy ellenében meggyőzésre és cselekvésre bírni” (140). A meggyőzés a hallgatók értelmét, a rábeszélés pedig akaratát is célba veszi, de ezt írja: „A rábeszélés azonban meggyőzéssel mindig együtt járjon; mert semmi rábeszélés nem szül tartós sükert, hogyha meggyőzésen nem alapul” (140). A szónok ezen kettős feladatát okoskodással és megindítással érheti el, ezért a beszéd tartalma: az alapos okok vagy bizonyítékok (*argumenta*) és az indulatok (*affectus*).

Az argumentum meghatározása QUINTILIANUSon alapul, s belső és külső bizonyítékokat különböztet meg ARISZTOTELÉSZ Rétorikája alapján: „A bizonyíték (*argumentum*) bármily ok, mely érvénnyel s győzőrevel bírhat azon végre, hogy ami előbb kétes volt, elhiggyük. A bizonyítékok tehát a nem elég világos állítás támogatására szolgálnak, s vagy tárgyilagosaak, ha a kérdésben forgó tárgy természetéből merítvük; vagy tekintélyiek, ha valamely személyes tekintélyen alapulnak” (141).

A bizonyítékokat mindenki saját okoskodásából vagy ismereteiből, tapasztalataiból merítheti a legbiztosabban, „vannak mégis némely könnyítő módszerek, melyek mint megannyi forrásokul szolgálnak az egymást kölcsönösen támogató gondolatok feltalálása- és alkalmazásában, s azért szónoklati okforrásoknak is nevezethetnek” (141). Tehát az általános érvforrásokat (*loci rhetorici*) szónoklati okforrásoknak nevezi. Ezek tárgyilagosaak vagy belsők (*intrinseci*) és tekintélyi vagy külső (*extrinseci*) okforrások.

A tárgyilagos okforrásokat, azaz a belső érveket a következőképpen adja meg: 1. a határozás (*definitio*), 2. a fölrészelés (*enumeratio partium*), 3. a körületek (*circumstantiae v. adiuncta*), 4. a nem és faj (*genus et species*), 5. az ok és okozat (*causa et effectus*), 6. az előzők és következők (*antecedentia et consequentia*), 7. a hasonlítás (*similitudo*), 8. az ellenkezők (*contraria*), 9. az egybevetés (*comparatio*). (A mai retorikákban ugyanez olvasható, csak más csoportosításban: 1. definíció, felosztás, részekre osztás; 2. összehasonlítás: hasonlóság, különbség, fokozat; 3. viszonyok: ok-okozat, előzmény-következmény, ellentétek, ellentmondások; 4. körülmények: a lehetséges és a lehetetlen, a múltbeli és a jövőbeli tények, a személyekből és a dolgokból vett érvek.) WALTER ONG ezeket az argumentációs lehetőségeket toposz-logikának (*topical-logic*) nevezi Petrus Ramusról írt monográfiájában (ONG 1958: 105), ezeket tárgyalták a régi topikák.

Megkülönbözteti a bölcsészeti és a szónoklati (a logikai és a retorikai) lehetőségeket, pl. a retorikai meghatározás szabadabb, teljesebb és ékeesebb (142), ennek alapján mindegyik okforrást bölcsészeti és szónoklati lehetőségekre osztva részletesen, jó példákat bemutatva tárgyalja. A definíciótól jegyzetben elkülöníti a szavak definiálását. A „körületek” a körülményekből vett érvek, amelyeket QUINTILIANUS személyekből és dolgokból vett érveknek nevezett. A „hasonlításnál” tárgyalja a hasonlatot. Az „ellenkezők” gyűjtőfogalom, itt szerepelnek: az ellentétesek (*adversa*), pl. béke és háború; az ellentmondók (*negantia*), pl. erényes, nem-erényes; a létsemmítők (*privantia*), melyek közül az egyik valaminek a létét, másik pedig ugyanannak a hiányát jelenti, pl. világosság és sötétség, élet és halál; viszonyellenesek (*relata*), melyeknek az egyike a másik nélkül nem létezhetik, pl. atya és fiú, tanár és tanítvány; összeütközők (*repugnantia*), melyek noha gyöngébb ellentétben állnak, együtt mégis azonegy tárgyról nem igenelhetők, pl. szeretni valakit és megsérteni, gyűlölni és védelmezni.

A tekintélyérvek (*auctoritas*), azaz külső érvek közé sorolja a példát és az idézetet. Ez azért érdekes, mert a példát (*paradeigma*) a retorikák a belső érvek közé sorolják, tkp. az összehasonlítás érvforrásán alapul, Arisztotelész retorikai indukcióként definiálja.

Az indulatgerjesztésről szóló fejezetben ellentétpárokban tárgyalja az érzelmeket, mint ARISZTOTELÉSZ a Rétorika második könyvében: „az öröm és szomor, szeretet és gyűlölet, harag vagy bosszankodás és engesztelődés, remény és félelem, végül a könnyör, szemérem sat.” Az indulat forrásai a képzelem és a rokonszenv. Az indulatgerjesztés fő feltételei: az élénkség, a bensőség, vagyis a személyes meggyőződés, lelkesedés. Az élénkség tkp. a jelenlétvétség (PERELMAN 1969: 115–120): „Az élénkség miszerint a szónok a múltat, jövőt vagy távollevőket oly elevenen képzelje és fesse a hallgató elé, hogy azokat mintha jelen volnának, mintegy szemeikkel lássák” (155). Az indulatcsillapítás lehetőségei: a szónok a józan észre hivatkozik, egy ellenkező indulatot próbál gerjeszteni, egy hasonló, de hatékonyabb indulatot próbál gerjeszteni, egy méltóbb tárgyat idéz fel.

A szónoki beszéd szerkezete című fejezet első részében a szónoklattani előgyakorlatokat (*progymnasmata*) mutatja be, ezen belül három csoportot. A „nemi-tárgyalás” (*tractatio a genere*) a nemfogalomnak vagy az egyetemesnek a fejtegetése, hogy az egyedről – ami tulajdonképpen tárgya beszédünknek – rövidebben lehessen szólnunk; más néven köztárgyalás (*a loco communi*). Például általában magasztaljuk a jótékonytságot, s azután térünk rá egy bizonyos személy dicséretére; kibővíthetjük a dicséretet az ellenkezők – pl. a fukarság – rátságának a bemutatásával. Használhatjuk a nemi-tárgyalást a dicsőítő vagy kisebb ünnepélyi beszédekben, vagy pedig nagyobb beszédek részeként,

bővítéseként. A „dicsérő-tárgyalás” (*orat. laudatoria*) rövidebb, de teljes egészet alkotó beszéd faj, melyben felsoroljuk bizonyos személy jó tulajdonságait. Dicsérni lehet a személyt, a tetteit vagy olyan dolgokat, mint nemzet, család, mértékletesség, igazságszeretet stb. A dicsérő tárgyalás szabályait a becsmérő tárgyalásra is lehet alkalmazni, csak megfordítva. A mondat- vagy példatárgyalás (*chria*) egy tanulságos mondatnak vagy egy követésre méltó cselekedetnek vagy mindkettőnek együttes tárgyalása. Háromféle lehet: mondatárgyalás (*chria verbalis*), melynek alapjául egy jeles mondás szolgál; példatárgyalás (*chria activa*), mely bizonyos követésre méltó eseményt fejteget; vegyes ajánló tárgyalás (*chria mixta*). A chriának nyolc része van általában: bevezetés, magyarázat (*paraphrasis*), ok (*causa*), ellenkezők (*contraria*), hasonlók (*simile*), példa (*exemplum*), idézet (*testimonium*), befejezés (*epilogus*).

A szónoki beszéd szerkezetében bevezetést, tárgyalást és befejezést különböztet meg: „A szónoki műbeszéd három fő cselekvényen épül. Első: hogy a szónok a hallgatóságot tárgyra előkészítse és arról kellőképp fölvilágosítsa. Második: hogy saját nézetei helyességének okait előterjessze vagyis a hallgatókat főbb tételeinek igazságáról, úgyszinte kívánatainak méltányos, hasznos vagy jogszerű voltáról meggyőzze. Harmadik: hogy hallgatóit egyszersmind e meggyőződésből folyó cselekvésre indítsa” (163–164).

A bevezetéshez (*exordium*) csatolja a tételt (*propositio*) és felosztását (*partitio*). A klasszikusok közvetlen és közvetett bevezetést különböztetnek meg. Ezzel szemben SZVORÉNYI rendes (*e. legitimum v. temperatum*) és heves (*e. vehemens v. abruptum*) bevezetést különböztet meg. A rendes bevezetés összefügg a beszéd többi részével, és rövid. Hibája, ha általános, ha nagyon elhasznált, és ha messziről indít. El lehet kezdeni a körülmények ismertetésével; a fő tárgy egyszerű fejtegetésével (*narratio*); egy igazság, jeles mondat vagy történelmi esemény felidézésével; kérdéssel; az ellenvélemény cáfolásával; felfüggesztéssel, „a hallgatók egy kissé függőben tartatnak: vajon mi lesz végül, amiről sajátképp szólni akarunk?” A bevezetés feladata: a hallgatóság előkészítése és az előterjesztés. Az előkészítés célja a hallgatóság megnyerése, az, hogy a szónok figyelmet és tudásvágyat ébresszen benne. Az előterjesztés a tételt (*propositio*) és a tétel felosztását (*partitio*) tartalmazza. A felosztás kritériumai: a teljesség, rendezettség, ne legyen ismétlődő, és ne álljon kettőnél-háromnál több részből.

A tárgyalás (*tractatio*) feladata a hallgatóság meggyőzése, mégpedig kifejtés (*narratio*), illetve okoskodás (*argumentatio*) által.

A bizonyítékok/érvek elrendezését *okszerkezés*-nek nevezi, főbb fajai a szillogizmus (*okkötés*), az indukció (*okhalmazás*), a dilemma, az okfejlesztés (*sortes, polyszillogizmus*). A szillogizmus kapcsán tárgyalja a rövidült okkötés-t (*syllogismus imperfectus v. enthymema*), valamint a szónoklati szillogizmust (nem használja az *epikheiréma* terminust), itt utal a valószínűségi érvelésre, a nem szabályos elrendezésre és a díszítésre: „A szónoklati syllogismus kellékei a) hogy bizonyítékait, ha nem is kétségtelen okok, legalább valószínűk alkossák; b) hogy ne kösse magát az alkatrészek szabályos rendjéhez; hanem akkép intézze azokat, hogy a mesterkélt száraz alakot elrejtse; mely végre c) a bővítés s irányi szépségek alkalmas nemeit olyképp használja fel, hogy az okoskodási szabályszerűség belőle egészen eltűnjék” (170).

A szónoklati cáfolás lehetőségei: az egyenes tagadás; az érvénytelenítés (a részek tagadása); ha „az ellenvetést részleg sem támadhatjuk vissza, vizsgáljuk meg: vajon nem lehetne-e azt álokoskodásnak, nyomatékaltannak vagy végül a dologra éppen nem tar-

tozó- s cáfolásra nem is méltónak elétüntetnünk” (173); visszatorlás, ilyenkor az ellenvetést mellőzve egy nyomatékosabb ellenvetéssel némítjuk el az ellenfelet; megengedés, vagyis nem tagadjuk, hanem mentegetjük az ellenfél állítását; ténynek tényt, idézetnek idézetet stb. vetünk ellenébe.

A pronuciációt „a szónoki beszéd elszavalása”-nak nevezi, a *szavalás* itt még elmondást jelent: „Szavalásnak általában véve gondolataink s érzeményeink lehető legtökéletesebb élőszóbeli előadását nevezzük.” Fejezetei: szóejtés, hanglejtés, taglejtés (testtartás, kézlejtés, arckifejezés).

4. Összegezésül azt állapíthatjuk meg, hogy SZVORÉNYI retorikája tartalmában ma is korrektnek mondható, egy modern retorika is tartalmazza az invenció és a diszpozíció ezen ismereteit (a retorika tehát nem csupán beszédművelés, nem csupán manipuláció, nem csupán díszes stílus, ahogyan még ma is sokan félreértelmezik). Szerkezete eltér a maitól: ma az invencióban tárgyaljuk a formális logikai alapokat és a valószínűségi érvelést (a topikát), ő a beszéd tárgyalási részéhez, a bizonyításhoz csatolja, egyébként ez is lehetséges és gyakori megoldás; ma az érvforrásokat – mint fentebb említettem – erősségük szerint csoportosítjuk, ő felsorolja őket; a stílust nem a beszéd kapcsán tárgyalja, hanem előre veszi, ez is indokolt megoldás, hiszen tágabb értelemben kezeli a retorikát, így a stílus nemcsak a szónoki beszéd kidolgozására vonatkozik.

Két területtel foglalkozik behatóan, a stílussal és az argumentációval, ezzel szinte megelégedte a mai felfogást (vö. pl. ROBRIEUX könyvével). A retorikát a műelemzés és a fogalmazás szolgálatába állította, ezzel egyrészt hagyományt követ, másrészt beépíti a retorikát az iskolai gyakorlatba, úgy, mint a kortárs amerikai szerzők.

SZECSKÓ KÁROLY írja (2015: 30, 95), hogy Szvorényi Egerben tanára, majd kollégája volt Négyesy Lászlónak, Négyesy László stilisztikai kurzusain részt vett Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Csáth Géza, Karinthy Frigyes, műveiket ma is olvassuk, élvezzük. Úgyhogy Szvorényi közvetve ma is tanít.

Kulcsszók: tudománytörténet, retorika, stilisztika, poétika, trópusok, a négy alaptrópus, figurák, toposz-logika.

Hivatkozott irodalom

- ACSAY FERENC 1889. *A prózai műfajok elmélete*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2016a. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2016b. *A mondattani elv és a kisnyelvtanok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS főszerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- BAKOS JÓZSEF 1956. Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből (1849–1900). *Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve* 2: 7–63.
- BAKOS JÓZSEF 1968. Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetéből. 1850–1890. *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei* 6: 117–142.
- BAKOS JÓZSEF 1970. Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetéből. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből*. Tan-
könyvkiadó, Budapest. 111–130.

- BENKŐ LORÁND 1993. Emlékezés Szvorényi Józsefre. *Magyar Nyelv* 89: 243–244.
- BURKE, KENNETH 1945/1969. Four Master Tropes. In: BURKE, KENNETH, *A Grammar of Motives*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1969. 503–517.
- CORBETT, EDWARD ed. 1969. *Rhetorical Analyses of Literary Works*. Oxford University Press, New York etc. Magyarul: RAÁTZ–TÓTHFALUSSY szerk. 2012. 83–98.
- FEKETE PÉTER 1993. Szvorényi József. (1816–1892). *Magyar Nyelv* 89: 173–180.
- A. JÁSZÓ ANNA 2014. A négy mestertrópus – történeti és kognitív szempontból. In: VESZELSZKI ÁGNES – LENGYEL KLÁRA szerk., *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest. 213–229.
- ONG, WALTER J. 1958. *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- ONG, WALTER J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség*. AKTI–Gondolat, Budapest.
- PERELMAN, CHAIM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1969. *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA szerk. 2012. *A retorikai elemzés*. Trezor Kiadó, Budapest.
- ROBRIEUX, JEAN-JACQUES 2000. *Rhétorique et argumentation*. 2e édition. Nathan, Paris.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2008. *A magyar stilisztika útja*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- SZECSKÓ KÁROLY 2015. *Szvorényi József*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- VÍGH ÁRPÁD 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WHATELY, RICHARD 1872. *Rhetoric*. Tenth Edition. Charles Griffin and Company, London.

The bicentenary of József Szvorényi (1816–1892)

One of the most influential scholars and teachers of the nineteenth century, József Szvorényi was born two hundred years ago. On that occasion, Károly Szecskó published a monograph on Szvorényi. The paper reviews that monograph, as well as other commemorations discussing his work in linguistics and language book writing. But the main emphasis is on Szvorényi's hitherto little studied work in rhetoric. The chapters of his *Ékesszólástan* (Eloquence) on stylistics and argumentation are reviewed in detail, especially with respect to tropes and figures of speech, and topical-logic, that is, commonplaces of argumentation, and rhetoric argumentation in general. It is pointed out that *Ékesszólástan* is in fact a book on rhetoric in the wide sense that was the contemporary interpretation of the term as used by scholars like Hugh Blair and Richard Whately: "the theory of prose genres".

Keywords: history of scholarship, rhetoric, stylistics, poetics, tropes, the four master tropes, figures of speech, topical-logic.

A. JÁSZÓ ANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Érsekújvári Kódex. 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

Közzéteszi: HAADER LEA. Régi magyar kódexek 32. MTA Nyelvtudományi Intézete – MTA Könyvtára – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012. 1233 lap

1. Bevezetés. A Régi magyar kódexek 32. számú darabja az Érsekújvári Kódex, a sorozat elvárásainak megfelelően tartalmazza a kézirat betűhű átíratát (filológiai jegyzetekkel ellátva), a hasonmás kiadást, valamint egy részletes bevezető tanulmányt (5–60). A kiadássorozat történetében először a szöveg digitalizált változata is rendelkezésre áll (CD-melléklet formájában). A kézirat korábban a Nyelvemléktár 9–10. számú darabjaként volt hozzáférhető VOLF GYÖRGY átíratában. Az új kiadás „éppen zajló” munkálatairól már 2004-ben találunk utalást (a Nyulak szigeti másolóműhely történetével kapcsolatban, HAADER 2004: 204); a kötet 2012-es évszámmal jelent meg, s 2013 novemberében mutatták be a Nyelvtudományi Intézetben. A kiadás bevezető tanulmánya összegzi az előkészítő munkálatok során született új eredményeket (MADAS EDIT és HAADER LEA írása, WEHLI TÜNDE és ROZSONDAI MARIANNE közreműködésével), ezek közé tartozik a kódex helyhez kötése, későbbi története, a Nyulak szigeti műhelyhez való viszonyának feltárása, a kezek számának újabb meghatározása, az ívfüzetek sorrendjének helyreállítása, valamint a későbbi bejegyzések nyelvi változással kapcsolatos elemzése.

A nyelvemlék a nevét a felfedezőhelyéről kapta, az érsekújvári ferencesek könyvtárában talált rá Czech János (Győr város tanácsnoka) 1833-ban (egy másik kézirattal, a később róla elnevezett Czech-kódexszel együtt). A kódex anyaga itáliai papír, tizenkét vízjel tartalmaz (ezeket l. 9–11), 291 főlióból áll – ez 49 ívfüzetet, 582 számozott lapot jelent –, így a legterjedelmesebb kézírataink közé tartozik. Egyik különlegessége a passió- és halálszövegekhez tartozó, azzal szerves egységet alkotó miniatúraciklus. A kötést kétféle gótikus motívum díszíti, felépítését tekintve centrális elrendezésű reneszánsz típusú (könyvkötőműhelyhez nem kapcsolta a szakirodalom). Az ÉrsK.-t az Akadémiára kerülést követően köttették újra (1851 után). Az új egybefűzés után a körbevágott kódexnek márványozott, színes metszést csináltak. A kódexet restaurálták, ám sem magukat az ívfüzeteket, sem azok sorrendjét nem sikerült rekonstruálni (a helyreállított sorrendről részletesen l. 8).

2. A kódex történetéről. A kéziratot kezdetben ferences eredetűnek is tartották, azonban sem a lokalizálása, sem a rendhez tartozása nem volt egyértelmű, hiszen a külső tulajdonságok nem mindig kötik össze azokat a kéziratokat, amelyek ugyanabban a scriptoriumban keletkeztek (a szellemi műhelyjelleg szerepéről részletesen l. HAADER 2004: 196–198, 2008: 53–55). A belső érvek arra mutatnak, hogy a domonkos rendhez tartozó munkáról van szó: a rendalapító Szent Domonkos neve több mint húsz alkalommal fordul elő az egyes szövegekben, kivétel nélkül különleges keretek között említve (*atyánk*-ként szerepel, míg a ferences rendhez kapcsolódó fontos szentekre ez nem jellemző, l. VOLF 1888: IX). További meghatározó tartalmi érvnek tekintik Sziénai Szent Katalin legendájának szerepeltetését (20). A helyhez kötést tekintve az olyan tények, mint a kolostori hasz-

nálra szánt munka, valamint az, hogy apácák által készült, olyan magyarországi helyen, ahol a lehetőség is megvolt a díszes kivitelezésre – egyértelműen a Nyulak szigeti domonkos kolostor felé mutatnak. Az ottani scriptorium szellemi tekintetben is műhelye volt a kódexmásolásnak (a Ráskay-féle iskoláról részletesen l. HAADER 2004).

Az ÉrsK. keletkezési idejét Sövényházi Márta jóvoltából ismerjük: az első nagy szerkezeti egység lezárásaként a 310. lap végén szerepel tőle datálásként az „ezer öt zaz Harmyncz eztendewben”, az 544. lapon pedig egy évvel későbbi a dátum. 1541 után (Buda elestével) az apácák menekülni voltak kénytelenek, elsőként Váradra (1566-ig), majd Nagyszombatba (először a dominikánus kolostorba, majd a klarissza kolostorba 1618-ig). A következő nagyobb állomás Pozsony volt, ekkorra azonban – eddig pontosan nem ismert okokból – kettévált a könyvállomány, az ÉrsK. idáig nem jutott el (ahogyan a ThewrK., a CzechK és a JordK. sem; 18). 1619 után az apácáknak négy alkalommal is menekülni kellett a kolostorból akár évekre is – valószínűsíthető, hogy könyveik egy részét magukkal vitték (19). Annyi bizonyos, hogy a régi kötésből megőrzött és a jelenlegibe ragasztott előzéklapon található egy bejegyzés Mater Anna Franciska nevével, aki 1646 és 1652 között volt a nagyszombati kolostor apátnője. További bizonyosság, hogy Újfalusi Judit, nagyszombati klarissza apáca 1712 körüli munkájába, a „Makula nélkül való tükör”-be szövegrészleteket vett át többek között e kéziratból is (a műről és további forrásairól részletesen l. LAUF 2014).

Magából a kéziratból is dokumentálható, hogy az ÉrsK. olvasmányként használatos volt a 17. század alatt, eredetileg a domonkos rendiek között, majd a klarisszáknál is. A kiadáskor ugyanis a későbbi bejegyzésekről is számot kellett adni – lábjegyzetek formájában. A munkálatok során az utólagos kezek nyomaiból bizonyos vonulatok rajzolódtak ki (ezek részletes elemzését l. HAADER 2006, 2009a: 38–39). Legalább tíz későbbi kéz dolgozott a kódex bizonyos helyein. Az utólagos bejegyzők teljes pontossággal való elkülönítése nehézségekbe ütközik. Az íráskép és a hangjelölés különböző időszakokhoz köthető, s bár nem példátlanok a 18. századi kisebb bejegyzések sem, a legtöbb módosítás-igazítás a 17. században került a kéziratba. Egy-egy kéz általában egy-egy szöveghelyen dolgozott, ugyanakkor egy-egy szöveghelyen több kéz munkája is megfigyelhető – ebből következtethetünk a gyakrabban olvasott egységekre.

Legalább négy kéz módosításai találhatók a Sziénai Szent Katalin életéről szóló szövegben (382–430), s még több az Alexandriai Szent Katalinról szóló verses legendában (442–520). A változtatások egy része az eredeti szövegeket nem érintő betoldás (többek között a kódex használatára: „fordécs két levelet”, 424). Az igazítások más része az ómagyar szöveg tényleges hibáit korrigálja, törléssel, javítással, betoldással (pl. *wezedeem* > *wezedelem*, részletesen l. a típusokat és a szöveghelyeket HAADER 2006: 104).

A tényleges nyelvi változást is mutató esetek megtalálhatók a hangjelölésben, a szókinsben és a grammatikai jellemzőkben egyaránt. A hangjelölés tekintetében tanulságos, hogy az egy graféma – több fonéma gyakorlata a 17. század közepére már nem megfelelő (ebben a nyomtatott szövegeknek is szerepük lehet). Több kéz is egyértelműsége törekszik például az *é*, *ö/ő*, *ü/ű* és az *á* hosszúságának jelölésében. Az *e* > *ee* és ritkábban *a* > *aa* betoldások a hosszúság megkülönböztetése érdekében már Sövényházi saját javításaiban is megfigyelhetők (HAADER 2009b: 50, a scriptor további hibáiról és javításairól 50–59). Az ómagyarban több funkciót is betöltő betűkettőzés a magánhangzók hosszúságának jelölésére már nem tűnik alkalmasnak ebben az időszakban, a mellékjelek pedig kezdenek a mai ékezetekre hasonlítani. További változás a labialitás felé való elmozdulás, pl. *jet* > *jět*. Ezek

a változtatások vélhetően összefüggenek a felolvasás szándékával, ahogyan a tagolásra vonatkozó jelölések is (további példák HAADER 2006: 105–106).

A lexikai elemeket érintő módosítások részben a régiessé vált elemek kicserélését mutatják (*ydegokel* > *Széjakbul*; *allatok* > *Eszközok*), részben stílusbeli-emocionális motiváció lehet mögöttük (a finomítás szándéka: *faytalan* > *hamis*, az expresszivitás érdekében: *o* > *jaj* – l. még HAADER 2006: 107). A grammatikát érintő módosítások közül látunk példát az igeidők ingadozására, pl. *zéró + volt* > *zéró + vala* (az ismertebb forma); a *ki* használatának szűkülése *kj* > *mely*; a tárgyrag kiegészítése igeveves szerkezetben *csoda lathwan* > *csodat latwan* stb. Ezek az igazítások, változtatások a kézirat nyitott használatára utalnak.

A kézirat a klarisszáktól feltehetően 1782-ben, II. József feloszlató rendelete következményében került el, Czech János mindenesetre az érsekújvári mariánus ferences kolostorban fedezte fel 1833-ban, egy évvel azután, hogy a Magyar Tudományos Akadémia felhívást tett közzé „históriai kéziratok” felkutatására. A kézirat szövegét Szalay László másolta le, a másolatot Döbrentei Gábor vetette össze az eredetivel 1836-ban. Ez lett az alapja a későbbi kiadványoknak. Az ÉrsK. kölcsönként került az Akadémia levéltárába, Reguly Antal eszközölte ki a kódex tulajdonná válását (19). A kódex sorsát mutatják a széleken vízfoltos levelek, a hajtásokat és a levelek széleit gyakran ki kellett egészíteni. A teljes 69–70. lap későbbi, 17. századi kéz írása, az elveszett szöveg pótlására. A jelen kiadás a 259–261. lapot a Szalay-féle másolatból kipótólva közli, facsimile nélkül (VOLF GYÖRGY még valószínűleg látta az eredeti föliót is 1888 előtt; 19).

3. Szerkezet és tartalom. A kézirat egyértelműen kolostori használatra készült. A egyes tartalom talán a zűrzavar benyomását kelti, mindenesetre a terjedelem arra enged következtetni, hogy nagy mennyiségű olvasnivalót igyekeztek egyetlen kötetbe foglalni (összesen 68 tétel különíthető el). Ennek oka lehetett a töröktől való fenyegetettség, a készenlét a menekülésre, s ezzel összefüggésben akár az egyszerűbb szállíthatóság. A közösségi (fel)olvasás mellett a legtöbbet másoló és a kódexet egybeszerkesztő Sövényházi Márta számít magányos olvasóra is: „ha *kj* olwassa es rola gondolkodýk”. A válogatott szövegek általában latinból készült fordítások többedik másolatai, kivéve Szent Katalin verses legendáját, melynek „önállósága a többi szövegénél jóval nagyobb lehet” (20). A szerkesztés koncepcióját az ívfüzetek, vízjelek, a kezek, a tartalmi egységek, valamint az utólagos bejegyzések szerint lehetett rekonstruálni. Az első nagy szerkezeti egység teljes egészében Sövényházi Márta gondosan felépített műve (1–310), három fontos témakört jár körül. Egy változatos műfajú szövegegyüttes foglalkozik a hamvázószerdától pünkösdig tartó időszakkal (központjában Krisztus szenvedése, majd feltámadása áll); ezt követik az erényes és elmélyült szerzetesi életre nevelő példák és tanulságok (köztük a Szent Bernátnak tulajdonított tanítás), majd pedig a halállal kapcsolatos szövegek.

A második nagyobb szerkezeti egységben a szentek élete dominál (311–584), ez az első kézhez képest kevésbé szerves, Sövényházi mellett további négy kéz másol; a sietésre enged következtetni, hogy Sövényházi az 544. lapon meg is jegyzi: „byzony igen syttem wele”. Ebben az egységben is találhatók a jó szerzetesi életre nevelő szövegek, példák, az utolsó tételek pedig prédikációk; az 575. lap után a nagybőjti prédikációciklus eleje szerepel. Ez utóbbit azonban abbahagyták (mondat közepén megszakítva), Sövényházi pedig egy kötetbe kötötte a két részt, s gondosan korrigálta a szövegeket. A kész mű közösségi és magánhasználatra egyaránt alkalmas lehetett, kiegészítve a már meglévő

könyvtárat. A koncepciót mutatja, hogy több olyan szent legendája szerepel benne, amely a Cornides-kódexben nem fordul elő (21). A jelen kiadás tartalmazza a kéziratban szereplő 68 szövegegység rövid leírását, ezt pedig – a tájékozódást elősegítendő – egy részletes táblázatos összefoglaló követi, a tartalomjegyzék mellett a latin megfelelőikkel és a más magyar kódexekben található párhuzamos helyekkel is kiegészítve az egyes tételeket (21–29; táblázat: 30–44).

Ahogy arról volt szó, az ÉrsK. eddigi ismereteink szerint egyedülállóan miniatúrákat is tartalmaz az első egységben a passió- és halálszövegek illusztrálására, amelyek készítőjét Sövényházi Mártával azonosítja a szakirodalom. A korszak magyarországi kolostoraira jellemző kódexfestés és díszítés ismeretében az ÉrsK. „szerény” illusztrációinak is jelentősége van (WEHLI 2009: 159–160). A miniatúraciklus 16 (ma hozzáférhetően 14) *historiának* helyet adó képet jelent a passió ismertebb jeleneteiből, valamint négy imago figurás iniciálét. A képek szervesen illeszkednek a szövegbe, emellett egyszerű, mégis biztos kompozíciók. Ez arra engedhet következtetni, hogy volt valamiféle mintapéldány, amelyből Sövényházi dolgozhatott. A képek mintegy fele a Nonnbergi passió nürnbergi-bajor metszeteivel áll rokonságban (valószínűleg egy ma ismeretlen közös forrásuk lehetett). A kutatás azonban arra mutat, hogy a különböző korú szövegek és képek valószínűleg nem lehettek előzményként együtt (jó fél évszázaddal korábbi metszetek is lehettek közöttük), tehát nem kész kötetből másolták őket. Sövényházi különböző eredetű szöveg- és képanyagból dolgozott, válogatott, szerkesztett; a képek kifestésében is önálló volt a technikát és a színvilágot illetően egyaránt (16–17, a képek részletes elemzését l. WEHLI 2009). Noha nem volt hivatásos miniátor, a képek didaktikus funkcióját ismerhette. A további díszítést tekintve figurális és ornamentális motívumokkal festett és tollrajzos iniciálék, rubrikáták, díszítő és sorzáró lécek fordulnak elő, ugyanakkor több – iniciálék számára fenntartott ám végül üresen maradt – helyet is találunk a kéziratban.

4. A kezekről. A kódex másolóinak számát illetően új eredmény, hogy a paleográfiai és nyelvészeti jellemzők alapján öt kéz határozható meg (korábban VOLF GYÖRGY hármat különített el). Az első és egyben legtöbbet másoló kézről, Sövényházi Mártáról már esett szó. A többi másolót nem lehetett név szerint azonosítani, mindezt a harmadik kéz másol Sövényházi után a legtöbbet, az ő írása látható az utolsó lapon is. Mind az öt scriptor keverék írást használ, változatos hangjelöléssel. Van közöttük változékonyabb írás, ilyen például a harmadik kézé, amely egyre inkább a másodikéra hasonlít, míg a második kéz egyenletesen, kevésbé kerek bastardával ír, a negyediké szintén egyenletes, jól kiírt, az ötödiké viszont kevésbé egyenletes, szálkás betűszárak és néhány jellegzetesen széthúzott betűforma (*n, m*) jellemzi, ez Sövényházinál is megtalálható (a további elkülönítésükről és írásbeli jellegzetességeikről l. 15–16, a kódex hangjelöléséről és helyesírásáról részletesen l. 45–55). Sövényházi díszítő kedvű másolónak számít (HAADER 2008: 58, 2009c: 74), többször mentegetőzik az írás külseje miatt – számunkra talán különösnek hat a szabadkozás éppen az 526. lapon, melyet követően az addigi bastardáról a mai szemmel kevésbé tetszetős kurzíva kurrens írásra vált.

Ahogy arról már volt szó az ÉrsK. rendhez és helyhez kötése kapcsán, a Nyulak szigeti scriptorium kéziratai az 1520-as évek elején jellegzetes elvek alapján készültek. Szigorúan nyelvészeti kritériumok alapján – fonéma–graféma viszony, a szövegtagolás, az elválasztás, és amennyiben lehetséges, a nyelvjárási jellemzők szerint – kimutatható

egy iskola, mely Ráskay Leához köthető (scriptorainak részletes jellemzéséről l. HAADER 2004). Ez az iskola a maga korában is archaikusnak számító, kancelláriai alapú, többjegű, mellékjeltelen írással dolgozott, puritán, következetes, formánívóban és tudatosságban egyaránt igényes kivitelezéssel (HAADER 2004).

5. Nyulak szigeti scriptorium – az új nemzedék. A Ráskay-iskola és az ÉrsK. egymáshoz való viszonya igen sajátos (20; HAADER 2008: 55–59). Ha a legtöbb időszakot számítjuk is Ráskay Lea és Sövényházi Márta tevékenysége között, akkor is mindössze 7 év alatt szinte teljesen megváltozik a másolás szemlélete: korszakváltás következett be. A kéziratok külsőre nézve szélsőséesebbek (nagyalakú: ÉrsK., kislalakú imádságoskönyv: ThewrK.); az írástükör a végig egyhasábosról döntően kéthasábosra változik (a 26. lapon mindkettő megtalálható, előtte egyhasábos az írás). Az egységes, szép és jól olvasható bastarda mellett megjelenik a kurzív írás is, a bastarda pedig nagyobb presztízsű szövegnél nagyobb betűvel jelenik meg. Az ÉrsK.-t változatos betűformák jellemzik, Sövényházi időnként sűrűn alkalmaz egy-egy újabb megoldást (pl. a nagy *A* változata a 287–290. lapokon), amelyeket aztán nem folytat. Míg Ráskay időszakában az úgynevezett dominikánus helyesírási tradíció érvényesül (konzekvens, régies helyesírás az előzményszövegtől függetlenül), addig az ÉrsK. scriptorai inkább alkalmazkodnak az alapszöveghez, nincs igazán kialakult saját helyesírási rendszerük, hanem tarka fonéma–graféma megfelelések figyelhetők meg (l. táblázatos összefoglalásban: 45–50).

A korábbi időszakban – valószínűleg a felolvasás igényét is szem előtt tartva – grammatikai kategóriák szerint történt a tagolás a középhelyzetű pont alkalmazásával, nagyfokú nyelvi tudatosságot jelezve. Az ÉrsK. több tagoló jelet használ (rubrum, nagybetű, pipa alakú kérdőjel), azonban sokkal inkább a szemnek tetszetős kép kialakítása lehetett a cél. A szövegválogatás szintén különbségeket mutat: Ráskay választásait a regula illusztrációinak tekinti a szakirodalom (MargL., DomK., PéldK., CornK. egyházi beszédekkel és legendákkal, HorvK. Mária életéből). Ahogy arról volt szó, az ÉrsK. a vegyes tartalmú kéziratok közé tartozik. Ráskay jellemzően egymagában dolgozott; öt kódexből négynek egyedüli másolója, a Példák könyve esetében pedig független ívfüzeteken zajlik a közös tevékenység. Az ÉrsK. scriptorai – a második nagy szerkezeti egységben legalábbis – sűrűn változtatják egymást (csak egyetlen példa: a 445. lap első hasábját Sövényházi Márta másolta, a második hasáb a 4. kéz írása, az azt követő beíratlan lap után ismét Sövényházi írása látható). A személyes bejegyzések szintén eltérő hozzáállásról árulkodnak: Ráskay datálásai mellett országos jelentőségű ügyeket rögzít, míg Sövényházihoz a dátumokon kívül a már részben idézett szabadkozások kapcsolhatók.

Általában a Nyulak szigeti kéziratokra jellemző a kéziratok helyesírási jellegzetességeit tekintve a *h* javítóbetűként való alkalmazása, ez az ÉrsK.-re is jellemző (HAADER 2009a: 44, 2009b: 54). Közös jellemző továbbá az időnként a sorok végén található öröbűk (gyakran megismételt) használata. A két korszak feltűnő különbségei talán részben a könyv funkciójáról vallott felfogás változásával magyarázhatók. Ez a kérdéskör azonban további vizsgálatot igényel, méghozzá a bizonyos jellemzőkben (írástükör, írástípusok, intonációs jel) egyezést mutató ÉrdyK. és JordK. bevonásával (HAADER 2004: 204; 2008: 60).

Az új kiadást látva és a jövőre nézve az ÉrsK. 316. lapján található „Wege Wagion Amen legen” megjegyzést 21. századi kezünk ekképpen módosítaná: „Wege ne legen. Amen legen”.

Hivatkozott irodalom

- HAADER LEA 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128: 196–205.
- HAADER LEA 2006. A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári Kódexben. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest, 103–110.
- HAADER LEA 2008. A Nyulak szigeti kódexmásoló műhely két korszakáról. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* V. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 51–60.
- HAADER LEA 2009a. Én édes Istenem, segíts engemet erre az könyvre! A kódexek tanúságaiból. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ÉRIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet* I. Magyar Nyelvtudomány Társaság, Budapest, 35–47.
- HAADER LEA 2009b. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- HAADER LEA 2009c. Arcképtörédek ómagyar scriptorokról. In: MADAS EDIT szerk., *„Látjátok feleim ...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. OSZK, Budapest, 53–74.
- LAUF JUDIT 2014. Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükrök. A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130/2: 218–236. http://real.mtak.hu/21524/1/78_LaufMagyarKonyvszemle-2014-2-Imprimatura-1.pdf (2016. 09. 09.)
- VOLF GYÖRGY 1888. *Érsekújvári Codex*. Nyelvemléktár 9–10. Budapest.
- WEHLI TÜNDE 2009. Az Érsekújvári Kódex illusztrációi. In: MADAS EDIT szerk., *„Látjátok feleim ...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. OSZK, Budapest, 159–170.

VARGA MÓNKA

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

MTA Nyelvtudományi Intézet

Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei

Szerk. BÁBA BARBARA. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 35. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térkép

1. Ezt a könyvismertetést a szokásosnál kissé talán messzebből kezdem, amikor a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Tanszékének több évtizeddel ezelőtti múltjára, kutatási irányára is röviden visszatérek. A jelenlegi tanszék oktatóinak, kutatóinak nagy része ugyanis igen sokszínű szakképzésben részesült és vált fokról fokra ismert, jó nevű szakemberré. Ebben – természetesen tehetségük, szorgalmuk mellett – szerepe lehetett annak is, hogy az oktatásban és kutatásban a magyar nyelvészet és a finnugrisztika kapcsolódása régóta jellemző volt, és napjainkig az maradt. Erről az egyetem több tanárának finnországi megbízatásai, tapasztalatszerzése, továbbá a debreceni névtani iskola egyes vizsgálódásainak tárgya igen meggyőzően tanúskodik. Közöttük több olyan tanár, professzor is tevékenykedett, aki mind a két szakterületet jól ismerte és kisebb-nagyobb mértékben művelte is. Minden bizonnyal ez is valamelyest szerepet játszott abban, hogy a Debreceni

Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén kialakult egy olyan kutatói műhely, névtani iskola, amelynek létrejöttében Hoffmann István, továbbfejlesztésében pedig egyes tanszéki kollégái is kiemelkedő szerepet játszottak. Ennek eredményeként az utóbbi két évtizedben rendkívül értékes kiadványok egész sora láthatott napvilágot.

Az 1960-as évek közepén merült föl az a gondolat, hogy a földrajzi neveket országsszerte össze kellene gyűjteni. Ehhez a kezdeményezéshez a nyíregyházi főiskola és a debreceni egyetem oktatói is hamarosan csatlakoztak a helynévgyűjtésbe bevonva a hallgatókat, akiknek egy része a földrajzi nevek alapján különböző feldolgozásokat készített. Biztos vagyok abban, hogy mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a névtudomány iránti vonzódás a hallgatók között kialakuljon és a későbbiekben is folytatódjék.

2. Az itt ismertetett könyv A Magyar Névarchívum Kiadványai sorozat 35. számaként 2015-ben látott napvilágot. (Az eddigi, összesen 38 kötet felsorolását TÓTH VALÉRIÁNAK ugyanezen sorozatban megjelent Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban [Debrecen, 2016] című munkája foglalja magában, vö. 305–307.) Köztük található A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei című kiadvány, amellyel elkezdődött Hajdú-Bihar megye földrajzi neveinek közzététele. Ezzel összefüggésben a kiadvány szerkesztője, BABA BARBARA a következőket fogalmazta meg: „Jelen kötet, Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és Hajdúhadházi járás helynevei című munka mellett, hogy a helynévgyűjtés és -közzététel mintegy fél évszázados törekvéseibe szervesen betagozódik, egyúttal újításokat is alkalmazva készült el. A kötet a címben jelzett térség öt településének (Hajdúdorognak, Hajdúböszörménynek, Téglásnak, Hajdúhadháznak és Bocskai kertnek) a teljes történeti mélységben egybeállított helynévanyagát adjuk közre: a legkorábbi okleveles források adataitól kezdődően a 2010-es években végzett élőnyelvi gyűjtések anyagával bezárólag. [...] E kötetet a Hajdú-Bihar megye helyneveit közzétevő sorozat első darabjának szánjuk. A további kötetek az ittenihez hasonló módszerrel az egyes járások településeinek teljes helynévanyagát mutatják majd be. Ezek megjelenítését lehetőségeink függvényében folyamatosan tervezzük” (7).

A kiadvány célját megfogalmazó szerkesztői előszót követően a kötet felépítéséről, annak tudományos szempontú felhasználhatóságáról kapunk tájékoztatást (9–14), majd a közzétett adatokban található földrajzi köznevek értelmezését (15–18), továbbá az imponálóan nagyszámú, sokszínű forrás felsorolását tekinthetjük át (19–31). A könyv legterjedelmesebb részét az említett két járás helyneveinek települések szerinti közlése, bemutatása képezi (33–395), amelyet a különböző szaktudományi (pl. nyelvtörténeti, névtani, történettudományi, néprajzi) kutatásokban is föl lehet használni. A szöveges részt helynévmutató zárja (397–433), amelyet a Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás szép kivitelezésű, jól áttekinthető térképei követnek. Végül megemlítem, hogy mindegyik helység földrajzi neveinek – betűrendben közölt – bemutatása előtt egy-egy olyan légi fotó is található, amely a település szerkezetét ábrázolja. Azt sem hagyhatom említés nélkül, hogy a könyv sok szemléletes illusztrációt tartalmaz. Ezek is hozzájárulnak ahhoz, hogy Hajdú-Bihar megye helyneveinek elsőként megjelent kötetét tartalmi és formai szempontból egyaránt értékes kiadványnak tekintsük. A két járás helynévanyagát áttekintve ízelítőül a történeti mondákra és a helynévmagyarázatokra hívom fel a figyelmet.

3. Helynevekhez fűződő népmondák

3.1. Történeti mondák. Itt jegyzem meg, hogy az itteni csoport esetében a néphagyományban megőrzött történeti eseményekre, az egyes helységek településtörténetére a Történeti háttér alfejezetben találunk magyarázatot. Ilyenek például a következők: **Hajdúdorog:** „A fennmaradt összeírások alapján közepes nagyságú falu volt, gazdasági ereje ennek megfelelően elmaradt a környék mezővárosaitól (például Böszörményétől, Újvárosától, Csegéétől). A 16. század végén a török állandósuló jelenlétének következtében Dorog lassú pusztulása is megfigyelhető, 1581 és 1598 között a lakott porták száma majdnem felére csökkent, 1600-ban a település teljesen elpusztult. Talán ez is közrejátszott abban, hogy Bocskai István 1605. évi korponai kiváltságlevelében a hajdúk letelepítésére kijelölt szabadalmas helyek egyikeként szerepel, Thurzó György nádor 1616-ban Deli Száva hajdúkapitánynak és rác katonáinak adományozta.” (33; BÁBA BARBARA). – **Hajdúböszörmény:** „Szabolcs vármegye 1523. évi dikális összeírásában 67, hat évvel később már 96 portával írták össze, fejlődését azonban megállította, hogy a környék a török hódoltság peremvidékévé vált, így 1555-ben a tatárok súlyos károkat okoztak a városnak. A század második felében a pusztítások és a kettős adózás következtében a népesség lassan csökkent. 1593-ban Böszörmény már lakatlan, öt évvel később is mindössze tizenkét házát írták össze. Korábbi rác lakóira utalva a települést egészen a 18. századig Rácböszörménynek is hívták, pedig gyorsan végbement e népcsoport asszimilációja.” (99; KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN).

A rácoknak Hajdúságba történt betelepülésére, a velük folytatott harcokra egy helynévhez kapcsolódó magyarázat utal. Ez a következő: „**Nyergesek** 2011: *Nyergesek ~ Nyerges-halom* [...] 1959: *Nyergesek, Nyerges-halom*. – A Kis-Nyerges-halom és a Nagy-Nyerges-halom összefoglaló elnevezése. *Nyerges-halom*-nak is mondják. A Hajdúdorog területére átnyúló részét *Nyerges*-nek nevezik. A név eredetéről az alábbi hagyomány él: a mai Hajdúvidtől jóval nyugatabbra fekvő egykori Vid falu lakói azt a tervet forralták, hogy lerohanják a hajdúkat, amiről azonban egy koldusasszony hírt vitt a hajdúknak. A böszörményi, a hadházi és a nánási hajdúk tudomást szerezvén erről, összefogtak, hogy elkergetésük a rácokat. A hagyomány úgy tartja, hogy ezeknél a halmoknál nyergeltek a hajdúk, és innen a *Nyerges* elnevezés. Valójában inkább a kiemelkedések nyereghez hasonló alakja szolgálhatott a névadás indítékául.” (205; KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN).

Az 1978-ban Hajdúböszörményhez csatolt **Hajdúvid** (vö. KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 1: 560) helységre utalva, ahol egykor rácok is laktak, Hajdúhadház egyik földrajzi nevéhez kapcsolódóan a következő adatot találtam: „**Apró-halmok** [...] 1870–1871: *Apró-halmok*, 1858: *Apróhalmi dűlő*, 1853: *Apróhalmok* környéke. – A település északnyugati határában, a Cégény úttól északra, a Téglási út és az Újfehértói út között húzódó nagy kiterjedésű terület. Az elnevezés a köztudatban ma már egyre kevésbé él. É. Kiss Sándor megjegyzi, hogy a népi hagyomány szerint Hajdúhadház, Hajdúböszörmény és Hajdúnánás elpusztítására készülő vidi rácok sírdombjainak tartja a halmokat. Történeti forrásokban a név *Apró-halmi-dűlő*, *Apró-halmi-járás* formában is szerepel. Tégláson a szomszédos területet ugyancsak *Apró-halmok* néven említik” (301; MOZGA EVELIN – TÓTH TEODÓRA). Itt említem meg, hogy É. KISS SÁNDORNAK a *Források* című alfejezetben felsorolt dolgozataiban – az itt idézettekhez hasonlóan – igen értékes adatokat, fejtegetéseket találunk.

3.2. A török mondakörbe tartozó példák. A törökök ellen folytatott harcokra Hajdúböszörmény és Téglás helynévanyagában találtam példákat. Ezek a következők: **Hajdúböszörmény: Test-halom** [...] 1786: az Ároktól kezdődően a *Test Halomnak* a Vidi Határig, 1776: *Test halom*, 1767–1779: *Test Halom*. – Domb Hajdúvid és a Telekföld határán. A hagyomány azt tartja róla, hogy a törökdúlás idején itt temették közös sírba a holttesteket. A másik monda szerint a hajdúk által elpusztított Vid falu rác lakosait temették el ezen a helyen. Ma már nem használatos elnevezés. **Törökmételő-halom** 1786: *Törökmételő halom*, 1783: *Török metelő [halom]*. – Egykori halom Vidtől délre, a Telekföldön. A nevét a hagyomány szerint onnan kapta, hogy ott metélkedtek a törökök. (235, 238–239; KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN). – **Téglás: Falu-szállás** 2011: *Falu-szállás*, 1985: *Falu-szállása*, *Móc-föld*, *Szállás*, 1964: *Falu szállása*, 1864: *Falu szállása*. – A település északnyugati határában, a Kaszáló dűlő melletti terület, a Pap-tanya és a Csécsi-tanya közelében. Korábban szántóföld, nádas és rétes kaszáló is volt. Az 1964-es forrás az elnevezés okáról így ír: „A tatár és török időkben hatalmas nádas volt itt. Ide menekültek a lakosok az ellenség elől. Később a csikósok és gulyások telelhelye volt. Erre utal a hely *Szállás*, *Falu szállása* névváltozata. Az 1985-ös forrás szerint román munkások szálláshelye volt a terület, amikor bér munkára jöttek az uradalomba. Ez magyarázza a *Móc-föld* elnevezést” (MOZGA EVELIN: 270).

4. Névmagyarázó mondák. Erre is találtam néhány adatot. Ilyenek például a következők: **Hajdúdorog: Nagy-árok** „2011: *Nagy-árok ~ Csörsz-árok*. [...] – A dorogi határ északi részén lévő árok, a Szállásföld és a Görögkút északi határszélén húzódik a kálmánházi határ mellett, majd dél felé kanyarodva a fehértói határ mentén fordul délkeleti irányba. [...] A *Nagy-árok* és a *Csőrsz-árok* kialakulása kapcsán hasonló monda él a nép ajkán: a *Csőrsz-árok* című népmonda szerint Csörsz királyfi, a *Nagy-árok* mondája szerint pedig egy kállai úr árkot építtetett, mivel menyasszonya csak azzal a feltétellel ment hozzá nőül, ha vízi úton, hajón jöhet a szárazföldön keresztül” (73; BÁBA BARBARA). – **Hajdúhadház:** „1313: *Hothaz*, 1312: *Hothaz*, 1312: *Hathaz*, v. – Az eredetileg *Hatház* nevet viselő település a 14. század elején tűnik fel az okiratokban, s egészen a 18. század végéig ebben az alakban említik a források. A *Hatház* elnevezés a *hat* számnévnek és a *ház* főnévnek az összetételéből keletkezett, s eredetileg bizonyára kicsi, mindössze néhány házból álló falura utalhatott. [...] Az újabb *Hadház* névalak, amely szórványosan ugyan már a 14. századtól kezdve jelentkezik, általánossá csupán a 18. század végén, 19. század elején vált.” (299–300; MOZGA EVELIN – TÓTH TEODÓRA).

5. Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei című kötetet tartalmi szempontból értékesnek, könyvészeti tekintetben pedig egyedülálló, páratlan nyelvészeti kiadványnak tartom. A könyv szerkesztője és a különböző fejezetek összeállítói egyaránt igen elismerésre méltó munkát végeztek. Biztos vagyok benne, hogy további kutatásaik még igen sok, értékes eredményt hoznak a magyar névtudomány számára.

SZABÓ JÓZSEF
Szegedi Tudományegyetem

Name and naming. Conventional / Unconventional in Onomastics. Proceedings of the Third International Conference on Onomastics

[Név és elnevezés. Konvencionális és nem konvencionális nevek. A 3. Nemzetközi Névtudományi Konferencia előadásai] Szerk. OLIVIU FELECAN. Editura Mega – Argonaut, Cluj-Napoca, 2015. 1010 lap

1. 2015-ben immár harmadik alkalommal rendezték meg Nagybányán (Románia) a Name and Naming című nemzetközi névtudományi konferenciát, amelynek 85 tanulmányból álló konferenciakötete nyomtatott formában és az interneten is elérhető ([http://\[-\]onomasticafelecan.ro/iconn3/iconn3_proceedings.php](http://[-]onomasticafelecan.ro/iconn3/iconn3_proceedings.php)). A megjelent kötet felépítése jól strukturált, megkönnyíti a benne való tájékozódást. A kötet elején található tartalomjegyzékben (5–8) az egyes szekciók címe angolul jelenik meg, míg a tanulmánycímek az előadások nyelvén vannak feltüntetve.

Az előszó három nyelven: angolul, románul és franciául is olvasható (9–14). Ebben a szerkesztő beszámol két olyan, román szerző tollából született, a közelmúltban megjelent szakirodalomról, melyek két tárgyalt terminusa (*konvencionális és nem konvencionális nevek*) a konferencia témájának az ötletét adta. A téma sokszínűségét és jelentőségét mutatja, hogy a világ minden részéről érkezett összesen 89 résztvevő a legváltozatosabban érintette e két terminus kérdését az előadásában.

A tanulmányok öt tematikus egységbe rendezve kapnak helyet a kötetben (17–998): 1. névelmélet, 2. személynevek, 3. helynevek, 4. tulajdonnevek a közösségi térben, 5. írói névadás. A kötetet egy angol, egy román és egy francia nyelvű tartalomjegyzék zárja (999–1010).

Az interneten elérhető konferenciaanyagot szintén a jól tagoltság és a világos kereshetőség jellemzi: a több nyelven is megjelenő előszó és a tartalomjegyzék külön fájlokban tölthető le. Némileg szokatlan eljárás, hogy a plenáris előadások sem a nyomtatott, sem a digitális változatban nincsenek önálló egységbe rendezve.

Az írások a konferencia hat hivatalos nyelvén születtek: angol, román, francia, olasz, német és spanyol. A rendkívül gazdag anyag teljes és részletező bemutatására nem vállalkozhatom, ám néhány tanulmány ismertetésével igyekszem képet adni az elhangzott előadások témáinak és kutatási módszereinek sokszínűségéről, eredményeinek fontosságáról.

2. Az első szekcióban négy névelméleti témájú tanulmány olvasható. DAIANA FELECAN román márkanéveket és reklámszövegeket vizsgál írásában (17–25). Interdiszciplináris megközelítésű munkájában a médiából vett példáit szemantikai szempontból rendezi, és azonosítja azokat a nyelvi és pszichoszociális folyamatokat, amelyek a márkanévek megalkotása mögött húzódnak. Célja, hogy a jövőben megvalósuljon egy szociológiai felmérés, amely a román márkanévek román és külföldi fogyasztókra kifejtett hatását mutatja be. IVETA VALENTOVÁ a nem hivatalos vagy félhivatalos kommunikációban használt szlovák személynevekkel foglalkozik (44–61). A szerző értelmezi a szlovák névtani szakirodalomban megtalálható *živé meno* ('élő név') terminust, amelyet élő személyt, családot vagy lakóközösséget jelölő névre alkalmaznak. Ezt követően történeti áttekintést ad

a szlovák élő nevek kutatásáról 1893-tól napjainkig, s felveti egy szociolingvisztikai módszereket alkalmazó, digitális adatbázison alapuló jövőbeli kutatás lehetőségét is. ARTUR GALKOWSKI a gazdasági, kereskedelmi és kulturális intézmények elnevezésének kérdéseit elemzi olasz és lengyel példák alapján (25–36), MILAN HARVALÍK pedig a tulajdonnevek szóképzési sajátosságaival foglalkozik írásában (37–43).

3. A második, a személynevek kérdéskörét tárgyaló szekció bizonyult a legnépesebbnek: 28 írás képviseli; közülük öt magyar szerző tollából született. FÁBIÁN ZSUZSANNA tanulmányának első felében a *konvencionalizálódott* (*convenzionale*) és a *nem konvencionalizálódott* (*non convenzionale*) terminusokat tisztázza (110–121). Írásának második felében az olasz és a magyar keresztnévállomány különbségeit elemzi, különös tekintettel az idegen eredetű és a származásra utaló nevekre (az utóbbira l. pl. *Tosca* ’toszkánai’, *Megyer* ’magyar’), a becenevekből keletkezettekre, illetve a valamely ideológiát tükröző névadásra. FARKAS TAMÁS a kontrasztív családnév-tipológia módszertanát mutatja be a magyar családnévanyag vizsgálatán keresztül (122–136). A magyar családnévállomány főbb jellegzetességeinek és az adatfeldolgozás módszertani kérdéseinek szemléltetése után napjaink száz leggyakoribb magyar családnévét tipologizálja, összevetve más európai országok családnévanyagával. Tanulmányának második felében az összehasonlító névföldrajzi vizsgálatok jelentőségét és folytatásának szükségességét hangsúlyozza. OLIVIU FELECAN Romániában eddig nem kutatott témával, a román uniszex keresztnévek elterjedésével és típusaival foglalkozik etnolingvisztikai szempontú, összehasonlító vizsgálatában (149–162). Tanulmányában az ilyen keresztnévek (pl. *Andrea*, *George*) megjelenésének és gyakorivá válásának lehetséges okait mutatja be. A román nyelvben csupán elszórtan előforduló képviselőikkel kapcsolatban arra a következtetésre jut, hogy ezek többnyire becenevi vagy ragadványnévi eredetűek, és külföldi mintázatokat követnek (pl. *Pat* < *Patrick/Patricia*). N. FODOR JÁNOS a magyar és a román történeti személynévállományban fellelhető nyelvi kontaktushatásokra mutat rá tanulmányában (163–173). Forrásként a Történeti magyar családnév-atlasz alapjául szolgáló 1715-ös és 1720-as országos összeírásokat használta, melyek az egész Kárpát-medence korabeli személynévállományáról képet adnak. FIDAN GURBANOVA azerbajdzsáni személynevekkel foglalkozik írásában (185–189). A vizsgált adatok alapján kiemeli, hogy a női és férfinevek egy jó része elavult, illetve régi rangra utal, például *Pasha* ’pasa’, *Knyaz* ’fejedelem’. Megállapítja, hogy az azerbajdzsáni családnévek kilencven százaléka egyénnevekből ered, és hivatalos használatuk a 19. századtól kezdődött. MAITE MOLLÁ, MIREIA MORA és EMILI CASANOVA írásának témája az Academia Valenciana de la Llengua (Valenciai Nyelvtudományi Akadémia) tevékenysége a becenevek és az idegen eredetű keresztnévek anyakönyvi bejegyzése ügyében (230–237). Kifejtik, hogy az intézmény ma már támogatja a valenciai irodalmi karakterek neveinek (pl. *Carmesina*), a növényneveknek (pl. *Rosella* ’hibiszkusz’) és a beceneveknek (pl. *Felo* < *Rafel*) a keresztnévként való bejegyzését is. TAMÁS ÁGNES az 1860–1890 között megjelent magyar és osztrák élc lapokban szereplő zsidó figurák család- és egyénneveit elemzi (365–375). Kiemeli, hogy mindkét nyelvű lapokban találunk számos olyan beszélő nevet, mely a szereplő külső vagy belső tulajdonságait, illetve gazdasági tevékenységét hangsúlyozva utal annak zsidó származására. A hasonlóságok mellett azonban szerkezeti és mennyiségi eltérések is felfedezhetők, melyeket a szerző történeti-ideológiai szempontból értelmez. SLÍZ MARIANN a foglalkozásnévi

eredetű magyar családnevek típusát és annak történeti változását mutatja be (328–338). A történeti névtipológiai tanulmány első felében kiemeli, hogy a ma meglévő húsz leggyakoribb magyar családnév közül tíz e névfajtába sorolható. Megállapítja továbbá, hogy a tíz leggyakoribb foglalkozásnévi eredetű családnév megterheltsége közel azonos a többi 225, e típusba tartozó családnévvel. A szekcióba tartozó írások néhány további témája: ragadványnevek az iskolában; a *Mária* keresztnév és alakváltozatai a 19. századi német és holland névanyagban; a családnevek gyakoriságának genetikai háttere.

4. A harmadik szekcióban 17, helynévadással foglalkozó tanulmány kapott helyet. MARIT ALAS két, Észtszországban fekvő partvidéki terület, Kőrkvére és a Vergi-félsziget helyneveit elemzi történeti keretben (415–427). Az 1933–2013 közötti időszakból származó adatokat táblázatokban szemlélteti, öt típust megállapítva. Munkájából kiderül, hogy a vizsgált időszakokban mindkét terület helynévrendszerében a földműves tevékenységre és a természeti környezetre utaló helynevek uralkodóak. A legnagyobb különbség a farmnevekben mutatkozik meg a két területen. BÖLCSKEI ANDREA tanulmányának témája az egyházi birtoklásra utaló helynevek a késő középkori Magyarországon (428–438). A szerző arra a következtetésre jut, hogy e nevek szemantikailag és grammatikailag is sok esetben hasonlítanak a többi magyar helynévfajtára. Ezt követően azokra a sajátosságokra is rávilágít, amelyek kifejezetten e helynévtípust jellemzik: a birtokviszonyra utaló többes számú alakok (pl. *Barathokfalwa*), a fosztóképzős névformák (pl. *Apathlan*) vagy a régi magyar megszólításformák megjelenésére (pl. *Baratur*). ALINA BUGHESIU interdiszciplináris megközelítésű írásában román idiomatikus kifejezésekben, illetve angol nyelvű reklámszlogenekben előforduló romániai helynevekkel foglalkozik (439–447). Megállapítja, hogy a vizsgált helynevek egyik esetben sem viselkednek prototipikusan, mivel földrajzi helymegjelölő funkciójuk és az általuk közvetített nyelvi humor csak sajátos olvasattal értelmezhető: pl. *Go ABRUD* (vö. ang. *Go abroad* 'Menj külföldre!' és *Abrud* 'Abrudbánya' városnév). SIMONA GOICU-CEALMOF tanulmányában (488–494) a mai romániai helynévrendszer idegen nyelvi elemeiből mutat be három típust: a Traianus császárnak emléket állító, a remete életformára utaló és a magyarok által lakott erdélyi területeken a Mária-kultuszt idéző, patrocíniumi helyneveket. E csoportok felállításában elsősorban történeti és vallási szempontokat vesz figyelembe. GYÖRFFY ERZSÉBET az interjú módszerével egy magyar település, Tépe lakóinak mentális térképét szemlélteti tanulmányában (504–511). Célja a névhasználók névismeretének feltérképezése. Megállapítja, hogy a tépei lakosok nyelvhasználatában számos helynév több alakban is él egymás mellett. A szerző hangsúlyozza, hogy a mentális térképek segítségével a tér- és idődimenzió, valamint a helynevekhez kapcsolódó stilisztikai tartalom és attitűd is átfogóan vizsgálható. ADELINA EMILIA MIHALI munkájának témája a hivatalos helynevek és népi helynevek közötti kapcsolat (522–532). Korpuszát három, a Felső-Visó völgyében található település helynevei alkotják. Írásának első felében olyan példákat hoz hivatalos helynevekről, amelyek alakjukban őrzik az adott területre jellemző nyelvjárási sajátosságokat. Ezt követően azokat a népi helyneveket mutatja be, amelyek a dialektális különbségek miatt eltérő írásmóddal szerepelnek a térképeken (pl. *Sescina*, *Sestina*). A tanulmány további témája a népi helynevekből kialakult utcanévek vizsgálata. NOBUHLE NDIMANDE-HLONGWA a Dél-afrikai Köztársaság egyik tartományának belső helyneveivel foglalkozik (533–539). Kiemeli, hogy a zulu helynevek – a szóbeli hagyományok mellett – az őslakos nép kulturális

örökségének fontos részét képezik. A szerző több, a zulu helynevekről írott szakmunkát és törvénykezési dokumentumot használ fel forrásként kutatásához, amelyben három bennszülött helynevet elemez, névtani és etnobotanikai szempontokat ötvözve. RÁCZ ANITA francia nyelvű írásában a törzsnevekből, népnivekből és foglalkozásnevekből kialakult régi magyar településneveket mutatja be (540–550). E vizsgált helynévtípusok grammatikai szerkezetét, illetve kronológiai és szemantikai sajátosságait hasonlítja össze. Megállapítja, hogy a három lexématípus meglehetősen különböző módon jelenik meg a magyar helységnevekben. A jelentéstani-szerkezeti tipológiának köszönhetően a magyar helynévállomány összevethetővé válik más nyelvekével.

5. A negyedik szekció a közösségi térben előforduló tulajdonnevek kérdéskörét mutatja be. EMILI CASANOVA például olyan galambok neveit vizsgálja, amelyeket Valenciában egy kedvelt sportra képeznek ki (638–650). A különböző időszakokból összegyűjtött közel 5000 adat alapján megállapítja, hogy a galambok elnevezésében meghatározó például a valenciai nyelvvaltozat helyett a sztenderd (kasztíliai) formák választása és a rövidség. SILVIA DIMĂNESCU romániai webáruházak és városi üzletek neveit veti össze tanulmányában (662–671). Interdiszciplináris megközelítésű munkájában azokat a pszichológiai, kulturális és szociális okokat vizsgálja, amelyek a vásárlókat befolyásolják az adott webáruház kiválasztásában. Írása további részében az újabb online üzletek neveiben erősen megjelenő angol nyelvi hatásokat elemzi. SILVIA PITIRICIU márkaneveket vizsgál, a mosószermárkákra fókuszálva (800–805). Ezek egy része jelentését tekintve átlátszó, mivel a termék kiszereelésére (pl. *Somat All in 1*), illatára (pl. *Fairy Apple* 'tündéri alma') vagy a kiváltott hatásra közvetlenül utal (pl. *Hygienex*). Ugyanakkor vannak kevésbé átlátszó eredetű márkanevek is, mint a *Persil*, a *Perwoll* vagy a *Dero*. SVJETLLANA TITINI albán márkanevekkel foglalkozik (848–855). Morfológiai, lexikológiai és szemantikai szempontú elemzése során arra a következtetésre jut, hogy az újonnan megalkotott márkaneveket egyrészt az albán társadalmi és kulturális közegből merítik, másrészt számos idegen eredetű nevet is alkotnak. LUMINIȚA TODEA (856–867) olyan termékneveket vizsgál, amelyek a természet valamely jelenségéről kapták a nevüket (pl. *Apple* 'alma'). A szerző hangsúlyozza, hogy a jól megválasztott kereskedelmi nevek ugyanúgy beépülnek tudatunkba, mint bármely más szó, és szemantikai-pragmatikai tudásunknak jelentős területét alkotják. A szekció írásainak további témái között szerepel a dél-olaszországi forrásvizek elnevezése; a tévéshow-k címei a román médiában; olajipari terminusok névtani vizsgálata.

6. A tanulmányok sorát záró, 10 írást tartalmazó ötödik szekció témája az írói névadás volt. DENISA-ALEXANDRA IONESCU a gyermekirodalom fordításának főbb kérdéseit vizsgálja Carlo Collodi Pinocchio című művének névanyagán keresztül (933–942). Összehasonlítva elemzésében a román változatban szereplő beszélő neveket veti össze az olasz eredetivel, és megállapítja, hogy a fordítói stratégiák közül a legtöbbször modifikációval élt a román fordító. A szerző ennek okát abban látja, hogy a gyermekek nem tudnak a sorok között olvasni, ezért könnyen befogadhatóvá kell tenni számukra a szöveget. TENDAI MANGENA a történelmi személyek neveit elemzi két, 2009-ben megjelent, a történelmi fikció műfajába tartozó zimbabwei műben (943–952). Az első szöveg megfosztja a közszereplőket saját nevüktől, és csak társadalmi-politikai rangjukkal utal rájuk, hogy kevésbé legyenek felismerhetőek a fiktív karakterek mögötti valós személyek. A második

mű kapcsán a *Robert Mugabe* példán keresztül a nevek szimbolikus tartalmát és identifikáló szerepét hangsúlyozza a szerző. GRANT SMITH a nevek szimbolikus és leíró jellegét mutatja be Shakespeare A velencei kalmár című komédiájának két alakján keresztül (989–998). Kiemeli, hogy a keresztény kultúrkörből vett *Antonio* névhez hagyományosan a testvériség és a jóság konnotációja kapcsolódik, míg az uzorás *Shylock* neve a zsidó sztereotípiákat idézi fel. Elemzésében a két szereplő jellemét vizsgálva árnyalja a nevükhöz előzetesen társított pozitív vagy negatív előítéleteket.

7. Az 1010 oldalas, tematikájában és módszertanában is rendkívül változatos konferenciakötet, valamint az előadók nagy száma is azt mutatja, hogy a már harmadszor megrendezett nagybányai névtani konferencia jelentős helyet foglal el a nemzetközi tudományos rendezvények sorában.

HAJDÚ ANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 111. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2016. szeptember 21-én az ELTE BTK Kari Tanácstermében tartotta meg 111., tisztújító közgyűlését.

1. Kiss Jenő ügyvivő elnök üdvözölte a megjelenteket, és megnyitotta a Magyar Nyelvtudományi Társaság 111. közgyűlését. Tájékoztattott arról, hogy az új Polgári Törvénykönyv érvénybe lépése (2013. évi V. törvény) kötelezővé tette a mi Társaságunkéhoz hasonló valamennyi tudományos társaság alapszabályának az új törvényi rendelkezésekhez való igazítását. Ez azt is jelentette, hogy a módosított alapszabály-változatot jóváhagyásra be kellett nyújtatunk az illetékes bíróságnak. Ez a procedura két szakaszban zajlott, s a benyújtások, a bírósági észrevételezések, az emiatt összehívott rendkívüli közgyűlések szavazásai és a bírósági jóváhagyás egymást követő folyamata időben jelentősen elhúzódott. Ez a magyarázata annak, hogy a végleges bírósági jóváhagyást csak 2016 júniusában kaptuk meg. Minthogy pedig a tisztújító közgyűlést előkészítő választmány után a közgyűlés összehívása áttevődött volna júliusra, a szabadságok következtében várható távolmaradások miatt a Társaság ügyvivő vezetősége úgy döntött, hogy szeptemberben tartjuk meg a tisztújító közgyűlést (tehát a mostanit). Mivel azonban szabályaink szerint évenként egy közgyűlést kötelező tartanunk, a mostanit mint lényegében a 2015-ös év tisztújító közgyűlését tartjuk meg, s ezt követi majd idén decemberben 2016. évi rendes közgyűlésünk.

A tájékoztatást követően Kiss Jenő felkérte J u h á s z D e z s ő egyetemi tanárt, a Magyar Nyelvtudományi Társaság ügyvivő főtitkárát, hogy tartsa meg A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése című közgyűlési előadását.¹

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

2. Az előadás elhangzása után Farkas Tamás ügyvivő titkár terjesztette elő jelentését a Társaság 110. rendes közgyűlése óta eltelt időszakáról.

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 110. rendes közgyűlése óta eltelt időszakáról a következőkben számolhatok be.

1. A Társaság 2015-ben két választmányi ülést tartott, valamint két rendkívüli közgyűlést, melyeket a Társaság Alapszabályának a megváltozott jogszabályi környezethez való igazítása tett szükségessé. A rendes, egyúttal tisztújító közgyűlésre és az azt hagyományosan megelőző, soron következő választmányi ülésre azonban rendhagyó módon – az alapszabály-módosítás bírósági ügyintézésének elhúzódása miatt – csak 2016 őszén kerülhetett sor.

a) 2015. tavaszi választmányi ülésünket május 16-án tartottuk. Főbb napirendi pontjaink a tisztújítást előkészítő jelölőbizottság megválasztása, az őszi programok témája, valamint az alapszabály-módosítás feladatairól és a kiadványokról szóló tájékoztatások voltak. A Magyar Nyelvnek a szokott rend szerinti megjelenéséről, a következő számok tartalmáról Juhász Dezső felelős szerkesztő számolt be. Elmondta, hogy a folyóirat tanulmányai immár nemzetközi azonosító (ún. DOI-)számot kapnak, melyek az interneten megjelenő, elektronikus változatok egyértelmű elérhetőségét és jobb láthatóságát szolgálják. A szerkesztőség által választott, ún. CrossRef. típusú megoldás esetén a folyóiratban hivatkozott, DOI-számmal rendelkező közleményeket a bibliográfiákban ezzel az azonosítószámmal együtt kell megadni, s ezt várhatjuk el kölcsönös alapon más kiadványoktól is. Az erről szóló információk a folyóirat szerzőinek szóló tájékoztatóban is olvashatók. A Névtani Értesítőről Farkas Tamás felelős szerkesztő adott tájékoztatást. A folyóiratnak megújult a szerkesztőbizottsága, a szerkesztési gyakorlata, s immár számos korábbi évfolyama elérhető elektronikus formában az ELTE repozitóriumában. A 2014-ben megjelent szám ad helyet a folyóirat-alapító Hajdú Mihályra való megemlékezéseknek is. Az Anyanyelv-pedagógia folyóiratról Antalné Szabó Ágnes főszerkesztő tájékoztatót. Az online folyóirat továbbra is rendszeresen, évi négy számmal jelentkezik, olvasottsága folyamatosan és dinamikusan nő. A folyóirat szintén tervez technikai újításokat. Kiss Jenő elnök a Magyar Nyelvtudományi Társaság történetét bemutató, Szathmári István által írt kötet megjelenéséről számolt be. A választmányi ülés tagfelvétellel zárult.

b) A Társaság rendkívüli közgyűlést tartott 2015. június 16-án. A közgyűlés, megismételt összehívással, határozatképes volt. A közgyűlés elsőként elfogadta az előterjesztett napirendet. Ezt követően a 2013. évi társasági beszámolót – egy adat kimaradása miatt – kiegészítéssel módosította, majd – szintén egyhangúlag – elfogadta a 2014. évi beszámolót és közhasznúsági jelentést. Ezt követően Kiss Jenő tájékoztatót arról, hogy a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvénnyel összhangban módosítani kell a társadalmi szervezetek működésének alapszabályait. Ismertette a tervezett változásokat, melyeket a közgyűlés ellenszavazat nélkül elfogadott. Kiss Jenő a változásokat tartalmazó, egységes szerkezetbe foglalt Alapszabályt is szavazásra bocsátotta, amit a közgyűlés egyhangúlag megszavazott. Kiss Jenő ezt követően, a megjelentek részvételét megköszönve, bezárta a rendkívüli közgyűlést.

c) 2015. őszi választmányi ülésünkre október 20-án került sor. Főbb napirendi pontjaink az emlékérmekre és díjakra javaslatot tevő bizottságok kiküldése, valamint a tisztújító közgyűlés előkészületeiről és a társasági kiadványokról szóló beszámolók voltak. A választmány a Csúry- és a Kosztolányi-díjak odaítélésére javaslatot tevő bi-

zottságokat küldte ki. A tisztújító közgyűlés előkészületeiről Kiss Jenő adott tájékoztatást. A Társaság folyóiratainak – a Magyar Nyelv, a Névtani Értesítő és az Anyanyelv-pedagógia – aktuális munkálatairól Juhász Dezső, illetve Antalné Szabó Ágnes számoltak be. Juhász Dezső elmondta, hogy az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetével közös kiadványként jelenik meg a Magyar névkutatás a 21. század elején című, Hajdú Mihály emléke előtt is tisztelgő tematikus kötet. Az MNyTK. sorozatában azonban, forráshiány miatt, 2015-ben nem jelenik meg újabb kiadvány. A választmányi ülés végén Nagy L. János számolt be a Révai Miklósról emlékező nagyszentmiklósi ünnepségről a jelenlévőknek.

d) A Társaság 2015. december 7-én megismételt rendkívüli közgyűlést tartott. A napirend elfogadását követően Kiss Jenő tájékoztatta a közgyűlést, hogy az ismételt összehívást a Fővárosi Törvényszéknek a korábban benyújtott alapszabály-módosítással kapcsolatos, hiánypótlásra felszólító végzése tette szükségessé. A közgyűlés az Alapszabály ennek megfelelő módosítását, valamint a módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt Alapszabályt egyhangúlag elfogadta, ezt követően pedig Kiss Jenő bezárta a közgyűlést.

e) Következő választmányi ülésünket 2016. szeptember 6-án tartottuk. Főbb napirendi pontjaink a közelmúltról szóló beszámoló, a tisztújítással kapcsolatos kérdések tárgyalása és a társasági folyóiratok helyzetének ismertetése voltak. Az új alapszabály elfogadtatásának menetéről, további elhúzódásának okairól (a bírósági ügyintézés lassúsága) Kiss Jenő számolt be. Ő ismertette a soron következő tisztújítás alapelveit is. A választmánynak hivatalból tagjai a vezetőség képviselői és a szakosztályok elnökei, s a választmányi tagok közé javasoltak a vidéki csoportok elnökei, a társasági folyóiratok felelős szerkesztői, a tagozati elnökök és további személyek is. A jelölőbizottságnak a tisztújításra tett javaslatait a bizottság elnöke, Szathmári István ismertette. A jelölőbizottság javaslatait a választmány egyhangúlag elfogadta. A Társaság folyóiratainak helyzetéről az illetékes szerkesztők számoltak be. Juhász Dezső elmondta, hogy a Magyar Nyelv kéziratokkal jól áll, a folyóiratszámok megjelenése folyamatos. A nyári szám nyelvföldrajzi tartalmú, tematikus számként látott napvilágot. A közgyűlési előadás és a társasági titkári beszámoló ezúttal – a közgyűlés kései megrendezése miatt – a harmadik (őszi) számban fog megjelenni. Farkas Tamás arról számolt be, hogy a Névtani Értesítő a korábban megszokott módon és tartalommal folytatja munkáját; meglehetősen jó hazai és nemzetközi kapcsolatrendszerrel és láthatósággal rendelkezik, évfolyamait több európai szakfolyóirat is rendszeresen szemlézi. Antalné Szabó Ágnes a jövőre 10. évfolyamába lépő Anyanyelv-pedagógia című folyóiratról adott tájékoztatást. Elmondta, hogy – egyéb fejlesztések mellett – a folyóirat cikkei immár DOI-azonosítóval jelennek meg, és oldalszámos pdf formátumban is elérhetők. A folyóiratok szerkesztőbizottságait érintően nagyobb változtatásokra egyik folyóiratnál sem mutatkozik szükség. A választmány új tagokat is felvett. Végezetül Kiss Jenő szólt a közeljövő feladatairól, megköszönte a választmány tagjainak az elmúlt időszakban végzett munkáját, majd berekesztette az ülést.

2. A Társaság szakosztályainak és tagozatainak munkájáról az alábbiakban számolok be.

a) A 2015. tavaszi és őszi félév során a Társaság 21 felolvasó ülést tartott Budapesten. Az előadások közül 10 a Magyar nyelvi szakosztály, 6 az Általános nyelvészeti szakosztály, 3 az Idegen nyelvi szakosztály, 1 a Finnugor szakosztály szervezésében, további 1 előadás pedig az Idegen nyelvi és a Magyar nyelvi szakosztály közös szervezésben valósult meg. A szervezőmunkába a Magyar nyelvi szakosztály Névtani tagozata,

illetve az Általános nyelvészeti szakosztály Pragmatikai tagozata is bekapcsolódott. A felolvasó ülések előadói időrendben a következők voltak: a tavaszi félévben Petykó Márton, Dudás Előd, Németh Luca, Mohay Zsuzsanna, Kiss Gábor, Szijj Ildikó, Györffy Erzsébet, Haader Lea, F. Gulyás Nikolett, Kiss Jenő, Kocsis Zsuzsanna; az őszi félévben Kontra Miklós és Oszkó Beatrix, Nádasdy Ádám, Horváth Péter, Fábián Zsuzsanna, Czifra Mariann, Bába Barbara, Vaskó Ildikó, Farkas Tamás, Klaudy Kinga, Laczkó Krisztina. A tavaszi felolvasó ülések programját egy pragmatikai tárgyú kerekasztal-beszélgetés egészítette ki. A 2016. év tavaszi félévében 7 további felolvasó ülésre került sor Budapesten. Közülük 2-2 a Magyar nyelvi, illetve az Általános nyelvészeti szakosztály szervezésében, 1 közös szervezésükben, 1-1 ülés pedig az Idegen nyelvi, illetve a Finnugor szakosztály programjaként valósult meg. Az előadók (szintén időrendben) a következők voltak: Uzonyi Pál, Tolcsvai Nagy Gábor, Dömötör Adrienne, Dér Csilla Ilona, Németh Szilvia, Rebrus Péter, Horváth Katalin. A programot e félévben is egy pragmatikai témájú kerekasztal gazdagította.

b) A Társaság t a g o z a t a i ugyancsak aktívan tevékenykedtek az elmúlt időszakban.

A Magyar tanári tagozat 2015-ben tizennyolcadik alkalommal szervezte meg az általános iskolák felső tagozatos diákjainak szóló Simonyi Zsigmond helyesírási verseny regionális válogatóit és Kárpát-medencei döntőjét, az utóbbi alkalomhoz egy tanártovábbképzési programot is kapcsolva. Ismételten a tagozat szervezte meg az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny helyi és regionális fordulóját, illetve országos döntőjét, utóbbit egy szakmai konferenciával és műhelytalálkozóval együtt. A tagozat gondoskodott a május 9-én Egerben megrendezett, négy szekcióban folyó munkát kínáló IV. Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferencia lebonyolításáról, a VIII. Tudatosság a kommunikációban című konferenciával együttműködve. Több programjának megvalósítását egy TÁMOP-pályázat is segítette. A Magyar tanári tagozat a korábbiakhoz hasonlóan 2016 tavaszán is gondoskodott a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny, illetve az Eötvös József szónokverseny – a regionális versenyek, a döntő, illetve a kapcsolódó szakmai és kulturális programok – megrendezéséről. A tagozat tevékenységének része az Anyanyelv-pedagógia című online folyóirat megjelentetése. Emellett a tagozat gondozza saját honlapját, illetve az általa szervezett versenyek önálló weboldalait is.

A Névtani tagozat szintén több, különböző profilú névtani tanácskozásnak volt szervezője. A X., illetve a XI. helynévtörténeti szeminárium, valamint a Nyelvföldrajztól a névföldrajzig VI. konferencia megrendezésére a vidéki csoportok beszámolóit kapsán térek ki bővebben. A Névtani tagozat társszervezésében valósult meg az említettekén túl a Névtan és terminológia 4. Személynevek és államigazgatás című, 2015. június 17-én az ELTE-n megrendezett konferencia is; itt 10 előadás hangzott el több diszciplína, illetve az államigazgatás képviselőinek részéről. A tagozat a konferenciákon túl 4 budapesti és 10 debreceni felolvasó ülés megszervezésében vett részt az elmúlt időszakban. Tevékenységéhez kapcsolódnak a Társaság onomasztikai szakfolyóiratának, a Névtani Értesítőnek a kiadási munkálatai is.

A Pragmatikai tagozat Szegeden, 2015. április 17-én, illetve 2016. április 22-én társzervezőként működött közre az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban című konferenciamentorozat tárgyú rendezvényének lebonyolításában. A tagozat mindkét év tavaszán egy-egy pragmatikai kerekasztal megszervezésével, s összesen további 3 felolvasó ülés (társ)szervezésével gazdagította Társaságunk budapesti programját.

3. A Társaság vidéki csoportjai a tőlük kapott beszámolók szerint szintén számos szakmai programot szerveztek az elmúlt másfél év folyamán.

A debreceni csoport 2015-ben 8 felolvasó ülést tartott a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán; az előadók (időrendben) Gyórfy Erzsébet, A. Molnár Ferenc, Kazamér Éva, Reszegi Katalin, Tóth Valéria, Hoffmann István, E. Nagy Katalin és Bátorfi István voltak. 2016 tavaszán ehhez további 6 előadás csatlakozott; ezek előadói (szintén időrendben) Kovács Helga, Katona Csilla, Nagy Máté, Szilágyi-Varga Zsuzsa, Tóth Valéria és Fehér Krisztina voltak. A debreceni kollégák a Névtani tagozattal, illetve a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékével közösen szervezték meg a Debreceni Egyetem kutatóházában, Síkfőkúton, 2015. május 20–23. között a X., illetve 2016. május 25–28. közt a XI. helynévtörténeti szemináriumot. Ezek előadásai, mint a korábbiakban is, a Helynévtörténeti Tanulmányok következő számában láttak, illetve látnak majd napvilágot.

Az egri csoport 2015-ben egy kettős könyvbemutatót szervezett november 10-én az Eszterházy Károly Főiskolán, ahol Budai László újonnan megjelent magyar mint idegen nyelv tankönyvét, valamint a róla készült életrajzi kötetet mutatták be. Az egri kollégák gondoskodtak továbbá az ugyanezen évben jubiláló Bíró Ferenc méltó köszöntéséről is.

A nyíregyházi csoport a 2015. november 26–27-én a Nyíregyházi Főiskolán rendezett, Az empiriától az elméletig című nyelv- és irodalomtudományi konferencia szervezésében vállalt szerepet, az intézmény Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetével együttműködésben. A konferencia első napján 8 plenáris előadás hangzott el, a második napon pedig 3 szekcióban folytatódtak az előadások. A nyíregyházi csoport tagjai a magyar nyelv hete során elhangzott előadásaikkal is kapcsolódtak a Társaság programjához.

A pécsi csoport beszámolója szerint részt vett Szépe György szellemi hagyatékának feldolgozásában, s folytatta a regionális nyelvi tanácsadó közönségszolgálat működtetését. 2016 tavaszán emellett bekapcsolódtak a Szépe György emlékére rendezett konferencia, illetve a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus lebonyolításába.

A szegedi csoport a Gyulán megrendezett Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny szakmai felügyeletét, hagyományaihoz híven, az elmúlt években is biztosította, s gondoskodott a kapcsolódó szakmai előadások megtartásáról. A szegedi csoport képviselői 2015-ben több könyvbemutatót, illetőleg a Révai Miklós nagyszentmiklósi szobrának felavatása alkalmából szervezett ünnepi ülés megvalósításában vettek részt. A csoport Szegeden az elmúlt másfél évben részese volt több kollégánk (Tóth Szergej, Péter László, B. Fejes Katalin, Békési Imre, Nagy L. János) méltó köszöntésének is.

A szombathelyi csoport beszámolója szerint további tudományos rendezvények megvalósításával, más szervezetekkel együttműködve kapcsolódott a Társaság tevékenységéhez. A burgenlandi Alsóőrben, 2015. május 28–30-án társszervezésével rendezték meg a Nyelvföldrajztól a névföldrajzig VI. konferenciát, Határtalan névföldrajz alcímmel. A konferencián 9 szakmai előadás hangzott el, s az ezeket tartalmazó kötet időközben meg is jelent. 2015. szeptember 2–4. közt Szombathelyen szervezték meg a VI. Dialektológiai Szimpoziumot, Dialektológiai kutatások az ezredforduló után címmel. A rendezvény a Nyugat-magyarországi Egyetem Esztétikai, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetével és a Vas Megyei Tudományos Ismeretterjesztő Egyesülettel együttműködve valósult meg. A konferencián közel hetven előadás hangzott el, sokszínű képet nyújtva a kutatási terület mai vitalitásáról. A szombathelyi csoport 2016 tavaszán, a magyar nyelv hete alkalmából egy Kresznerics-emlékülés társszervezőjeként bővítette a Társaság szakmai programjainak sorát.

4. Saját kiadványaink sorában mindenekelőtt a Társaság folyóiratairól kell számot adnunk. A Magyar Nyelv 2016-ban immár 112. évfolyamát jelenteti meg, az akadémiai támogatás és a pályázatok megszabta keretek közt, a megszokott rendben és terjedelemben, évi négy számmal. Az elmúlt másfél évben három folyóiratszám is tematikus jellegű volt: a történeti szociopragmatika, a magyarországi retorikai kutatások, illetve a magyar nyelvöldrajz területéről vette anyagát. A folyóirat számai nyomtatásban és elektronikus formában egyaránt elérhetők, s a bennük megjelenő tanulmányok 2015-től DOI-számmal jelennek meg. A Névtani Értesítőnek jelenleg a 38. évfolyamát szerkesztjük, a szűkös anyagi lehetőségek mellett is a korábbiakhoz hasonló terjedelemben és változatos tartalommal. A folyóirat legtöbb évfolyama az interneten is elérhető, a <http://nevtart.elte.hu> oldalról. Az Anyanyelv-pedagógia jelenleg 9. évfolyamánál tart, továbbra is évi négy folyóiratszámmal és sokszínű tartalommal jelentkezve a világhálón. A szak módszertani és -pedagógiai folyóirat olvasottsága öröndetes módon továbbra is növekszik.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat – megfelelő források hiányában – újabb kötettel nem gyarapodott az elmúlt időszakban. A Társasággal közös kiadásban látott napvilágot ugyanakkor – nyomtatásban és elektronikus formában egyaránt – a Magyar névkutatás a 21. század elején című kötet, mely 16 szerző közreműködésével e szakterület eddigi eredményeiről, jelenlegi helyzetéről és jövőbeli feladatairól ad áttekintést az olvasónak.

A kiadványok kérdéséhez kapcsolódik, hogy a Társaság rendszeresen támogatja kiadványaival a határon túli, illetve hazai kutatóhelyeket, valamint különböző szakmai rendezvények és versenyek megszervezését.

Itt említem meg, hogy társaságunk honlapja változatlanul működik (<http://mnyt.hu>); innen folyóirataink elektronikus változatai, illetve egyes tagozataink honlapjai is elérhetők.

5. Az idő múlása társaságunk tag s á g á t is érintette. Jubiláló tagtársaink közül budapesti felolvasó ülésen köszöntöttük 2015-ben Zelliger Erzsébetet, Zsilinszky Évát, Fodor Katalint, Bíró Ferencet és Hőnyi Edét; 2016-ban pedig Békési Imrét, Haader Leát, Simoncsics Pétert, Komlósy Andrást és Korompay Klárát. Tagjaink közül Elekfi László 2015-ben töltötte be 95. életévét. Neki és a 90 éves Péter Lászlónak levélben gratulált a Társaság elnöksége. Több tagtársunk számára a vidéki csoportok is szerveztek köszöntést. Jó egészséget és töretlen munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

Elhunyt tagjaink közül név szerint is meg kell említenünk Farkas Ferencet, a Társaság jászszági csoportjának egykori vezetőjét; Dénes Györgyöt, több tudományterület elkötelezett művelőjét; Ördög Ferencet, hosszú évtizedeken át választmányunk tagját, a Paisdíjat gondozó bizottság elnökét; Zsiray Jolánt, volt elnökünk leányát, a Zsirai Miklós-díj megalapítóját. Emléküket tisztelettel és kegyelettel őrizzük tovább.

6. A legutóbbi társasági rendes közgyűlés óta eltelt – a szokottnál hosszabb, másfél éves – időszak alatt társaságunk tehát tovább folytatta sokszínű, gazdag szakmai, tudományos és ismeretterjesztő tevékenységét. Bízunk benne, hogy ez a munka a jövőben is hasonlóképpen folytatódhat.

Kérem a tisztelt tagságot a jelentés elfogadására.

3. A közgyűlés a titkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezt követően Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság pénzügyei a 2015. évben a következőképpen alakultak:

Bevételek:	8.352.600 Ft
2014. évi maradvány:	23.000 Ft
MTA-támogatás:	745.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	280.500 Ft
Tagdíj:	481.000 Ft
Kiadványértékesítés:	147.100 Ft
Pártolói tagdíj:	30.000 Ft
Egyéb (pályázatok, képzések stb.):	6.646.000 Ft
Kiadások:	8.288.000 Ft
Személyi kiadások:	3.790.000 Ft
Főfoglalkozású bére	840.000 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak:	2.318.200 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	631.800 Ft
Készletbeszerzés:	656.320 Ft
Dologi kiadás:	3.904.000 Ft
Bérleti díj:	138.000 Ft
Postaköltség:	70.000 Ft
Banki költség:	128.000 Ft
Egyéb (tárhely, versenyek stb.):	3.568.500 Ft
Időben elhatárolt fizetési kötelezettség:	510.000 Ft

A Társaság bevételei a 2015. év során tehát kis mértékben meghaladták a kiadásokat. A pénzügyi jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadta. A számvizsgáló bizottság jelentését A. Molnár Ferenc ismertette. A bizottság ellenőrizte a Társaság nyilvántartását, iratait, elszámolásait, bevallásait, és azokat rendben találta. A jelentést a közgyűlés ugyancsak egyhangúlag elfogadta.

4. Kiss Jenő megköszönte a beszámolókat, s felkérte Szathmári Istvánt, a tisztújítás előkészítésére felkért bizottság elnökét a tisztújítás levezénylésére.

Szathmári István tájékoztatót róla, hogy a jelölőbizottság tagjai Haader Lea és Hoffmann István voltak, s ezt követően ismertette a jelöltek listáját. Elmondta, hogy az ismertetett listát a Társaság választmánya szeptemberi ülésén jóváhagyta. A közgyűlés egyhangúlag elfogadta a jelölőlistát. Szathmári István ezután javaslatot tett a szavazatszámoló bizottság összetételére, elnöknek Zoltán Andrást, tagjainak Csepregi Mártát és Szentgyörgyi Rudolfot jelölve. Javaslatát a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

A szavazás lezajlását követően Zoltán András, a szavazatszámoló bizottság elnöke ismertette az eredményt. A listára huszonnyolc szavazat érkezett, mind érvényes, egyhangúlag támogatva a jelöltek megválasztását. A szavazás eredményeként a Társaság tisztségviselői a következők lettek.

A vezetőség: elnök: Kiss Jenő; főtitkár: Juhász Dezső; titkár: Farkas Tamás; alelnökök: Honti László, Nyomárkay István, Szathmári István; jegyző: Kugler Nóra; pénztáros: Gerstner Károly; ellenőr: Szij Enikő.

A szakosztályok elnökei: Magyar nyelvi szakosztály: Keszler Borbála, Általános nyelvészeti szakosztály: Ladányi Mária, Finnugor szakosztály: Csepregi Márta, Idegen nyelvi szakosztály: Bárdosi Vilmos.

A vidéki csoportok elnökei: Debrecen: Rácz Anita, Eger: Domonkosi Ágnes, Nyíregyháza: P. Lakatos Ilona, Pécs: Szűcs Tibor, Szeged: Nagy L. János, Szombathely: Czetter Ibolya.

A tagozatok elnökei: Magyartanári tagozat: Antalné Szabó Ágnes, Névtani tagozat: Hoffmann István, Pragmatikai tagozat: Németh T. Enikő.

A szakosztályok titkárai: Magyar nyelvi szakosztály: Veszelszki Ágnes, Általános nyelvészeti szakosztály: Dér Csilla, Finnugor szakosztály: Gugán Katalin, Idegen nyelvi szakosztály: Kukorelli Eszter.

A vidéki csoportok titkárai: Debrecen: Györffy Erzsébet, Eger: Kalcsó Gyula, Nyíregyháza: Sebestyén Zsolt, Pécs: Gúti Erika, Szeged: Németh Miklós, Szombathely: Hajba Renáta.

A tagozatok titkárai: Magyartanári: Bóna Judit, Névtani: Slíz Mariann, Pragmatikai: Tátrai Szilárd.

A társasági folyóiratok felelős szerkesztői: Magyar Nyelv: Juhász Dezső, Névtani Értesítő: Farkas Tamás, Anyanyelv-pedagógia: Antalné Szabó Ágnes.

A felügyelő bizottság: elnök: Bölcskei Andrea; tagok: Németh Miklós, Tóth Valéria.

A választmány tagjai: Antalné Szabó Ágnes, Bárdosi Vilmos, Bene Annamária (Szerbia), Czetter Ibolya, Csepregi Márta, Csernicskó István (Ukrajna), Domonkosi Ágnes, Fábián Zsuzsanna, Farkas Tamás, Gerstner Károly, Gósy Mária, Haader Lea, Hoffmann István, Honti László, Juhász Dezső, Keszler Borbála, Kiefer Ferenc, Kiss Jenő, É. Kiss Katalin, Kugler Nóra, Ladányi Mária, P. Lakatos Ilona, Misad Katalin (Szlovákia), Nagy L. János, Németh T. Enikő, Nyomárkay István, Péntek János (Románia), Rácz Anita, Szathmári István, Szij Enikő, Szűcs Tibor, Tolcsvai Nagy Gábor, Zoltán András.

5. Kiss Jenő megköszönte a bizottságok munkáját és a közgyűlésen megjelentek részvételét. A Társaság újraválasztott elnökeként, minden megválasztott nevében megköszönve a bizalmat, berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: FARKAS TAMÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Péter László 90 éves*

A magyar irodalomtörténész, folklorista, nyelvész Péter László, az MTA doktora, nyugalmazott egyetemi tanár 1926. január 21-én született Jánoshalmán, 2016 januárjában betöltötte 90. évét. Szerteágazó tevékenysége révén születésnapjára Szegeden csak két alkalom programjában fért el. A Közéleti Kávéház a születésnapon, január 21-én ünne-

* Elhangzott Szegeden, 2016. január 21-én.

pelte a SZAB nagytermében. Az ünnepelttel volt tanítványa, Csapody Miklós irodalomtörténész beszélgetett, s a résztvevők Gyimesi Kálmán operaénekes előadásában népdalokat, magyar nótákat, operaáriákat hallgathattak meg.

A második köszöntést Szeged Város Polgármesteri Hivatalának dísztermében rendezték, a szervezői között szerepelt a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja is.

A rendezvényt Pajor László orvosprofesszor, a Dugonics Társaság elnöke nyitotta meg. Köszöntő szavai után Solymos László alpolgármester méltatta „a város cselédje” érdemeit, s ebből az alkalomból a Város Közgyűlésének emléklapját nyújtotta át Péter Lászlónak.

Ezt követően Gyuris György, a Városi Somogyi Könyvtár nyugalmazott igazgatója tekintette át az Ünnepelt helytörténeti és irodalomtörténeti tevékenységét. Jellemző, hogy Péter László publikációinak jegyzéke 2900 és 3000 között regisztrálhatta a címeket. A Könyvtárban mindmáig fenntartott szobája tanúskodik arról, hogyan vált a Hálózati Híradó (1990-től Szegedi Műhely) előbb ismertté, majd tekintélyes orgánumává olyan adalékoknak, nevezetességeknek, szervezeti és módszertani eljárásoknak, amelyek meszse a könyvtári szervezet körein túl is hozzájárultak a kultúra intézményeit és a személyes ambíciókat egyaránt segítő és működtető szerves működéshez.

A bölcsészkar nevében Szajbély Mihály dékán mondta el ünnepi gondolatait, emlékezve és emlékeztetve Péter Lászlóra mint hatásos és hatékony kutatóra és oktatóra.

Fábiánné Szenczi Ibolya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság országos választmánya alelnökeként köszöntötte a Jubilánst, hozzá kapcsolódva Góg János, a Társaság Csongrád megyei alelnöke is jókívánságait fejezte ki. Nem véletlenül: a jubiláns életművében kiemelkedő munkák József Attilához, Juhász Gyulához kapcsolódnak; nemkülönben az Új magyar irodalmi lexikon egyszemélyes és háromkötetes vállalkozása.

Szilasi László tanszékvezető docens az irodalomtörténész kutatót mint a bölcsészkar tanszéki alkotóműhely mentorát méltatta. Péter László a munkatársait és doktoranduszait a mindennapos részletekben ugyanúgy eligazította, mint az irodalomelméleti, szövegelméleti kérdésekben.

Tandi Lajos, a Szeged című folyóirat főszerkesztője a folyóiratnak az ünnepi alkalomból megjelent számát mutatta be és adta át Péter Lászlónak.

Nagy L. János adta át a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke, Kiss Jenő akadémikus köszöntését és jókívánságait. Péter László elsősorban irodalomtörténésznek, másodsorban helytörténésznek értékelte magát, s harmadsorban nyelvésznek (negyedsorban folkloristának). Itt természetesen a nyelvész tevékenységéről esik szó. Szeged utcaneveinek történetét feldolgozó írása hozta meg a számára a kandidátusi fokozatot. Máig az ő megfogalmazásában érvényes az irodalmi alkotások textológiai szabályzata (1988). Számos nyelvhasználati, nyelv művelő írása a mai napig a nyelvészeti témák iránt érdeklődő kutatót ismertet meg az érdeklődő közösséggel.

Az ünnepeltnek szinte megszámlálhatatlan mennyiségű rövid közleménye ismeretes, a legtöbb hús évben napi- és hetilapokban, folyóiratokban tette közzé megfigyeléseit, észrevételeit, apróbb és nagyobb tévedéseket kijavító cikkeit, a nyelvhasználat szóbeli és írásbeli fórumainak feltűnő és eltűnő (de az ő figyelmét el nem kerülő) esetlenségeit, pontatlanságait. Ha minősítenénk, a munkásságában az ötödik helyre a publicista kerülne.

Nem könnyű az elmúlt évtizedek sokszínű tevékenységében a jubiláns tevékenységi köreit elválasztani egymástól. Péter Lászlóban a nyelvész egyéniség és tevékenység az éle-

tének meghatározott helyszíneihez és korszakaihoz köthető. A jubiláns azt nyilatkozta a 80 éves ünneplésekor, hogy az első választott szakmájában, nyelvészként – ha végig ki tarthat mellette – bizonyára több és látványosabb eredményt érhetett volna el.

A szegedi egyetemen a kezdő Péter László 1945 februárjától 1950 februárjáig dolgozhatott. Doktori értekezése (Szőreg nyelvjárásának hangtana, 1947), majd alaptanulmánya a szegedi ő-zésről (Magyar Nyelvjárások, 1952) évtizedekkel 1952 után is alapműnek számított. Az 1950-es és a 2006-os év ő-zését vetette össze; meggyőződése szerint más azoknak a mai „szögedi” ejtése, akik egész életükben Szőregen laktak, mint az oda költözöttek.

A magyar nyelvtudományban Péter Lászlót gyakran idézik a Szeged utcanévei alapján (1974), s így sokan névtannal foglalkozó kutatónak tartják, hiszen a munka a feldolgozás metodikájával is kivívta a szakmai körök elismerését. Ugyancsak a névtudomány hozta össze Péter Lászlót Inczei Gézával, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanszékvezető tanárával. Péter László közölte Inczei néhány munkáját (Somogyi Könyvtári Híradó 1971: 2, 1974: 3; Móra Ferenc Múzeum, Évkönyv 1971. 1: 141–147).

A filológus szerző Péter László mint szerkesztő is rendkívül termékeny munkásságot fejtett ki, s ekként az írásbeli nyelvhasználat sajátosságai körében a nyelvművelő monitorszerepét is gyakorolta évtizedeken keresztül. Lásd például a 2006. évi könyvét (Nyelvápolási nézeteim, 373–392).

A 90-es évek közepén adta ki Péter László Magyar írók, költők textológiai nézetei című munkáját, elméleti általánosításként, továbbgondolásként és továbbírásként előző munkájához, a főszerkesztőként jegyzett Új magyar irodalmi lexikonhoz. Amikor ugyanis ezt a lexikont szerkesztette, számos olyan típusú rövidebb vagy hosszabb szerzői nyilatkozatot ismerhetett meg, amelyek a lexikon szócikkeinek terjedelmébe nem fértek (mert nem férhettek) bele. Ebből a szempontból tehát mintegy „mellékesen” született meg az összefoglaló, amely jelentős pontokon megvilágíthatta az irodalmi alkotások és alkotók tudatosságát és a megszületett szövegek sokféle gondolati hátterét, interdiszciplináris kapcsolataikat.

A Jubiláns ott állt helyt az életben, ahova sorsa vetette: ha múzeumot igazgatott, kiállítást szervezett, kritikai kiadást hozott létre, lexikont írt, doktoranduszokkal foglalkozott. Így tette a szegedi egyetemhez fűződő öt évtizedes kapcsolata vagy távolsága egymás után nyelvészé, helytörténésszé, folkloristává – és főként irodalomtörténésszé. Újabb munkáiban a folklorizálódás problematikája is foglalkoztatja. Újabb köteteiből: Népköltészet és irodalom (2006), Kálmány Lajos (2008), Csongrád megye irodalmi öröksége (2008), Radnóti Miklós (2009), Olvassuk Juhász Gyulát (2010), Löw Immanuel (2015).

Péter László a szegediségében tudatos értékutatóvá, értéknylvánítóvá és értékörzővé vált. Személyiségében a legméltóbbat kérték: foglalja össze a szegedi filológiai kutatásokat a millennium évében a magyar tudomány napján. Az irodalomtörténész, néprajzkutató, nyelvész és publicista kitartó buzgalommal, állandó tetterekészséggel alkot ma is.

Kitüntetéseiből: Kodály emlékérem (1983), Toldy emlékérem (1989), Szeged díszpolgára (1992), Szinnyi József-díj (1993), a Szegedért Alapítvány fődíja (1995), Tiszatáj-díj (1996), a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje (2001), Klebelsberg-díj (2001).

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

Békési Imre 80 éves*

1. Békési Imre magyar nyelvész, az MTA (a nyelvtudomány) doktora, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem díszdoktora, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának nyugalmazott egyetemi tanára, 2006-tól professzor emeritusa.

Kalocsán született 1936. április 3-án. Apja kötélgyártó mester volt, akinek sorsáról – egy 1944-ből származó hivatalos értesítésből – ma is csak annyit tud, hogy „az orosz hadszíntéren, ismeretlen helyen elhalt.” 1954-ben a helyi tanítóképző intézetben érettségizett, majd – gyakorló évének letöltése, valamint főiskolai tanulmányai után – 1958-tól 1963-ig kollégiumi nevelőtanárként és gimnáziumi óraadó tanárként szülővárosában dolgozott.

Szegedhez mintegy 60 éve kötődik: 1955-ben lett a Szegedi Tanárképző Főiskola hallgatója, ahol kiváló oktatói voltak: Inczei Géza, a magyar földrajzinév-tudomány mindmáig számon tartott kutatója és Benkő László, az első magyar költői szótárnak, a Juhász Gyula költői nyelve szótárának alkotója.

Az 1962-ben az ELTE-n szerzett magyar–történelem szakos középiskolai tanári diplomája s egy jutalmazott néprajzi-nyelvészeti országos pályázat birtokában 1963-ban a Szegedi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének tanársegédje lett. Onnan mindmáig csupán az időközben elnyert külföldi ösztöndíjak teljesítése érdekében mozdult ki hosszabb-rövidebb időre (Humboldt Egyetem, Moszkvai Állami Egyetem stb.). 1970-től 1980-ig – Deme László hívására – a JATE Általános Nyelvészeti Tanszékén mellékállásban dolgozott. A főiskolai tanszékén 1968-ban adjunktus, 1972-ben docens, 1976-ban főiskolai tanár, 1982-től 2000-ig tanszékvezető; 1987–1990 és 1995–1998 között a főiskola főigazgatói tisztségét töltötte be. Az 1987/1988-as tanévben a Szegedi Felsőoktatási Szövetség soros elnöke.

2. A kutatóról. A folyamatosan végzett szövegelméleti kutatásai eredményeként 1976-ban kandidátusi, 1993-ban MTA doktori fokozatot nyert el, 1995-ben a JATE-n habilitált: 1996-ban egyetemi tanári kinevezést vehetett át. 1990-től 2014-ig tagja volt az MTA Nyelvtudományi Bizottságának (s albizottságainak). Ma is tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaság Választmányának, 1990-től a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának. Az MTA közgyűlésének két ciklusában képviselte a tagságot, s ugyancsak két ciklusban – tanácskozási jogú tagként – részt vett az MTA I. osztályának munkájában. Szövegelméleti tárgykörben 4 monográfiát, tanulmánykötetet és több tanulmánykötet-fejezetet jelentetett meg (Szövegszerkezeti alapvizsgálatok 1982; A gondolkodás grammatikája, 1986.; Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése, 1993; Osztatlan filológia, 2001.; A kettős szillogizmus értelmezése és alkalmazásai, 2010; The interpretation and applications of the double syllogism. Semiotic Textology 19. 2010: 263–308).

Következetes kutatásainak problematikája két tudományterület részleges egybeeséseként alakult ki: a logika következtetés kategóriájának és a nyelvészet (mellérendelő) kötőszó-felfogásának együttes vizsgálataként. Ez a kapcsolat a nyelvhasználatban nem a kutatói elképzelés alakulataként működik, hanem a gondolatmenet természetes alkotórészeként. A szövegjelentés-kutatás gyakori viszonyfajtája, a következtetés ugyanis az érvelő

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 2016. április 26-án.

gondolatmenet felépítésében többnyire nem önállóan szereplő viszonyításként, hanem a következtetési alap konklúziójaként vesz részt. Ez a szemlélet a nyelvészeti felfogást azzal a használati szemponttal újítja meg, amely a *de*, a *csakhogya*, a *mert*, a *tehát* stb. kötőszók tipikus együtt szerepléseit mutatja be (A gondolkodás grammatikája, 1986).

Figyelmet érdemlő tény, hogy Békési Imre újabb kutatásai egyes kötőszópárok esetében (pl. *csakhogya*, *sőt*) már nemcsak a használatban, hanem a rendszerben is föllelhető összefüggéseket feltételeznek egészen máig (vö. A *csakhogya* kötőszó ürügyén. MNy. 110. 2014: 394–405).

3. Az oktatóról és oktatásirányítóról. Hálás lehet az anyaintézménye Békési Imrének, az oktatónak és vezetőnek. Tanszékét a nyelvészeti kutatás egyik fontos műhelyévé tette személyes példájával és a kollégáinak ösztönzésével. Tanszékvezetőként 1982 és 2000 között elősegítette, hogy öt kollégája minősítést szerezzen. Magától értetődő módon inspirált, biztatott, támogatott minden témát és minden kollégát, hogy érték ne menjen veszendőbe.

Főigazgatóként a minőség megbecsülésén örködött 1987 és 1990 között; majd 1994 és 1998 között is vállalta az intézmény stabilitásának és az értékek megőrzésének feladatait. 1999-ben kezdeményező s irányító szerepe volt a nagy múltú, de 1963-ban megszüntetett szegedi tanítóképzés újraindításában.

Békési Imre professzor a Szegedi Felsőoktatási Szövetség, majd a Szegedi Tudományegyetem szerveződésekor Mészáros Rezső JATE- rektorral, Dobozy Attila orvosegyetemi rektorral és Szabó Gábor akadémikussal működött együtt. Az integrációban létrejött SZTE doktori tanácsának és a bölcsészettudományi doktori iskolának alapító tagja, illetve törzstagja.

A magyar nyelvészeti (és nem csak a nyelvészeti) közéletben Békési Imre Szeged határain túl előbb a Tudományos Minősítő Bizottságban, az MTA közgyűlési doktor képviselőjeként dolgozott. A tudományos minősítés egyetemi fórumai gyakran vették igénybe munkáját habilitációk, kandidátusi, PhD és MTA doktora védések bírálói tevékenységében. Több mint száz nyelvész és filológus védhette meg kandidátusi, habilitációs, PhD- és nagydoktori értekezését Békési Imre bírálói közreműködésével. 1992-ben alapító tagja lett a Magyar Ösztöndíj Bizottságnak (1992–1996). Egy évtizedig elnöke volt a Tiszatáj kuratórium ellenőrző bizottságának, ugyancsak elnöke 1979-től 2006-ig a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának. Alapító tagja s társszerkesztője volt a Szemiotikai Szövegtan / Semiotic Textology periodikának, amelynek 1990-től 2012-ig 20 kötete jelent meg. Ide tartozó adat, hogy 2016-ban Békési Imre munkatársai – 80. születésnapja köszöntésére – Nyelvész mesterim címmel saját tudománytörténeti írásaiból állítottak össze egy emlékező kötetet.

4. Szakmai elismerései: Magyar Felsőoktatási Emlékplakett (1993), Déry Tibor-jutalom (1996), Doctor Honoris Causa (Nyitra, 1996), Széchenyi professzori ösztöndíj (1989–1992), Pro Facultate (2004), Professor emeritus (2006), Klebelsberg Kunó-díj emeritus fokozata (2012). Kitüntetései: Magyar Köztársasági Érdemrend kis keresztje (1996), Pro Urbe (Szeged, 2006), Magyar Köztársasági Érdemrend tisztii keresztje (2006).

A középiskolai latinórák köszöntésével: *Ad multos annos*, professzor úr!

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

Haader Lea 70 éves*

Kedves Lea! A megjelentek szép száma, sokszínű összetétele és a teremben érzékelhető öröm mindennél világosabban mutatja: igaz ünnep ez a nap; alkalom számunkra, hogy kifejezzük szeretetünket és megbecsülésünket. Jó rögtön kimondani: egyszerre és elválaszthatatlanul mind a kettőt, hiszen a szakmai elismerés és az emberi ragaszkodás ezúttal tökéletes egységet alkot.

Az én feladatom első helyen az, hogy egy nagyon eredeti életút szakmai irányairól és eredményeiről számot adjak.

Jelzem először is a kezdeteket. Haader Lea Székesfehérváron született 1946. május 7-én. Az ott töltött gyermek- és ifjúkor hozadéka feltűnhet azoknak, akik őt közelről ismerik. Én magam azt szűrtem le, hogy a közösség kiemelt szerepe, amely szemléletében olyan meghatározó, minden bizonnyal ennek a korai időszaknak az élményeiben leli eredetét.

Egyetemi tanulmányait Haader Lea az ELTE magyar–orosz szakán végezte, itt szerzett diplomát 1970-ben, s itt vett irányt a magyar nyelvtudomány művelése felé. A pálya intézményi keretei is figyelmet érdemelnek, annál is inkább, mert többszálúak. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1970-től 2014-ig dolgozott (2011-től nyugdíjasként); ezzel párhuzamosan szoros szálak fűzték és fűzik az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetéhez is. Külön hangsúlyt érdemel, hogy (más-más években) oktatója volt mindkét magyar nyelvészeti tanszéknek (1981–1984: Magyar Nyelvtörténeti Tanszék, 1990–2011: Mai Magyar Nyelvi Tanszék), s az egyetemmel való kapcsolatot a hivatalos nyugdíjba menetel egyáltalán nem érintette. Oktatómunkájának újabb fontos terepe a Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar Nyelvtudományi Programja, amelyben annak létrejötté óta a történeti mondattan tárgyköréből tart órákat.

Haader Leát személyes érdeklődése már a kezdet kezdetén a kódexekhez vonzotta. Szakdolgozatát Ráskay Lea két kódexének helyesírásából, bölcsészdoktori disszertációját pedig a Münchener kódex szövegtagolásából írta, mindkettőt Benkő Loránd vezetésével. Ha egy francia mondásra gondolunk, amely szerint „első szerelmeinkhez mindig viszszatérünk”, s ezt, mint Bárczi Géza tette, kutatási témáinkra is alkalmazzuk, örömmel állapíthatjuk meg, hogy az a kódexkutatói arcél, amely Haader Leának fő-fő szakmai jellemzőjévé vált, már a pálya elején kialakult, s az egész életműben folyamatosan jelen van.

Eközben – mint tudjuk – egymást követő nagy tervmunkák zajlottak, amelyekből derekasan kivette a részét. A Nyelvtudományi Intézetben először a TESz. munkatársa volt, majd A Magyar nyelv történeti nyelvтанában (1991, 1995) az alárendelt mondatok fejezeteit írta meg. Ezután a középmagyar korra irányuló munkálatok következtek (1992–2004), amelyeknek irányítója volt, s egyúttal több mint egy évtizeden át az Intézet Nyelvtörténeti Osztályát is vezette (1995–2008). E korszak eredményei tükröződnek a Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből című kötetben, amelyet ő szerkesztett Horváth Lászlóval (2008).

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2016. május 10-én.

Érdemes egy pillanatra felidézni a legendás hajdani idöket, különösen a TESz. mühe-lyét, amelyről Haader Lea mindig szívből jövő lelkesedéssel szölt és írt, legutóbb Gallasy Magdolna köszöntése alkalmából (Magyar Nyelv 2014: 124–125): „először is megkaptuk egy igazi közösség ajándékát; aztán Benkő tanár úr megértette velünk barátságos szigo-rával (meg persze az egyéniségével), hogy »alkotás közben nem lehetséges a köntörfala-zás«, mindehhez pedig Czeglédy Kati fénylő optimizmusa és Kubínyi László sziporkázó ötletei olyan atmoszférát teremtettek, hogy szinte paradicsomi világban éltünk.” Ebben a világban Haader Lea, kortársaival együtt, „a kislányok” csoportjába tartozott. Elárulom még, hogy a remek karikatúráiról is ismert Kubínyi László készített egy szentképgyűjte-ményt, amelynek egyik darabja ezt a címet viseli: Alba Regia-i Kis Szent Lea.

A szintézisek sorához visszatérve fontos hangsúlyozni a tankönyveket is. Haader Lea egyaránt társszerzője a Magyar Grammatikának (2000, 2006), az Osiris által kiadott Ma-gyar nyelvtörténetnek (2003) és a megjelenés felé közeledő A magyar nyelvtörténet kézi-könyvének. Mindez nemcsak sokoldalúságát mutatja, hanem egyfajta alapállást is tükröz: számára az a természetes, ha a közös munkákba mindenki „beletesz”. Márpedig ő nagy szakértelmet, pontosságot, igényességet és eredetiséget tud beletenni mindabba, amit csinál.

Ezek után egy új témakör következik: a kódexkiadó, kódexkutató tevékenység, amelynek a pusztá említésére is átmelegszik sokunk szíve. Ismeretes, hogy a Régi Magyar Kódexek munkálatai az 1980-as évek elején az ELTE nyelvtörténeti tanszékén kezdődtek; az 1990-es évektől ezzel párhuzamosan egy újabb szál jelentkezett, amely a Nyelvtudo-mányi Intézethez köthető, ahol Haader Lea a soron következő munkálatokban központi szerepet vállalt. Egymás után jelentek meg a sorozat újabb és újabb kötetei: Horvát-kódex (1994), Kulcsár-kódex (1999), Gömöry-kódex (2001) (e három HAADER LEA és PAPP ZSUZSANNA közös munkájaként); majd a Keszthelyi kódex (2006) és a hatalmas Érsek-újvári kódex (2012) (ezeket HAADER LEA adta ki). Ifjú kutatókkal évek óta dolgozik az Érdy-kódex internetes szövegkiadásán is.

Újabb állomás a sokunknak sok örömet adó Apor-kódex (2014), amelynek a munká-latai az egyetemen zajlottak. Diákok, doktoranduszok és tapasztalt kutatók 14 fős együt-tese hozta ezt létre; négyen voltunk a közzetevők. A munkálatokat én vezettem, s nagyon jó emlék számomra, hogy minden résztvevő önként dolgozott és örömteli munkát végzett. Eszmecsereinkbe ki-ki beleadta tudását, személyes látásmódját és kutatói szenvedélyét, hogy a tőlünk telhető legjobb kiadvány álljon elő. Haader Lea kivételes szakértelme e téren is alapvető volt, amint ezt több új kutatási eredmény jelzi.

Mielőtt ezekről szölnék, vonzó feladat számomra feltérképezni azt az utat, amely – a kódexkiadás tevékenységből kiágazva – egészen új területek felé vezetett, sőt néha valósgagos felfedező úttá vált. Az új irány első megnyilvánulása számomra az „Elena priorissa levele” című közlemény (1995), amely arról ad számot, hogy egy Nyulak szigeti misszilisben Ráskay Lea kézírására ismert rá Haader Lea. Ez annyiban bizonyult fordulópontnak, hogy (a spontán felismerést valósgaggal zárójelbe téve) tudományos módszert kez-dett kidolgozni a kézazonosság igazolására. Ez pedig messzire vezetett. Egyrészt scriptor-arcélek egész sora rajzolódott ki, adott esetben egy egész mühelyre nézve (mint a Nyulak szigeti scriptorium), másrészt megszületett egy új módszer: a Haader Lea által megalkotott „hibatipológia”, amely további szempontokkal kiegészülve (szövegtagolás, elválasztás) rendkívüli meggyőző erővel tudja igazolni a változó írásképmögött a scriptor azonossá-gát. Mindez elméletileg is figyelemreméltó, hiszen maga a hibázás a pszicholingvisztika

megakadás-jelenségei közé tartozik; ezáltal pedig a fenti módszer ígéretes lépés lehet egy születőben lévő új tudományterület: a „történeti pszicholingvisztika” felé, amelynek lehetőségeit Haader Lea már évekkel ezelőtt megsejtette.

Másfelől a módszer máris konkrét eredményeket hozott, sőt felfedezéseket tett lehetővé. Ezek közé tartozik az, hogy az Apor-kódex harmadik kezét Haader Lea azonosítani tudta a Lányi-kódex első kezével, mégpedig pusztán a hibák jellege alapján: az azonosítás az előtt történt, hogy az utóbbi kódex kéziratát a kutató látta volna. (Az írás vizsgálata azután a következtetés helyességét tökéletesen igazolta.) Maga a felismerés pedig további összefüggések sorára világított rá, s ennek nyomán elkezdett feltárulni az Apor-kódex eddig ismeretlen története is.

Ehhez hasonlóan fontos a Halotti beszéd legproblematisabb szavának, a *feze* alaknak új megfejtése (‘vésze’), amely attól olyan szilárd, hogy rendszerszerű összefüggések egész sorába illeszkedik bele (2015). Ezek különböző aspektusait Haader Lea tanulmányok egész sorában elemezte. E komplex területtől lassan búcsút véve két munkáját emelem még ki: a Müncheneri emlék nyelvtörténeti elemzését (2005) és a „Halandó, ezeket megmondjad!” című, szélesebb olvasóközönségnek szóló ómagyar imagyűteményt, amelyet ő adott ki Dömötör Adrienne-nel (2012).

A fenti kutatásoknak természetesen pedagógiai vetülete is van. Diákjai tudnának mesélni Haader Lea élvezetes óráiról; a BMH (Biblia Mediaevalis Hungarica) műhely tagjai, illetve a Guary-kódex kiadásán dolgozó csapat a közös munka örömről, a doktoranduszok arról, hogy tanáruktól, témavezetőjüktől vagy az amúgy elég szigorú hírben álló bírálótól milyen alapvető dolgokat tanultak. Ne feledkezzünk meg a kirándulótársakról sem, hiszen Lea a nyelvjárásgyűjtő utaknak lelkes és állandó résztvevője.

Szólni kell még a tudományos közéletben vállalt szerepről, amelyet Haader Lea a rá jellemző lelkiismeretességgel lát el. Tagja a Nyelvtudományi Társaság Választmányának, az MTA Nyelvtudományi Bizottságának, valamint más testületeknek; az MTA nem akadémikus közgyűlési képviselői közé tartozik. Társaságunk Bárczi Géza-díjban részesítette (2010); néhány éve Fraknoi Vilmos-díjat kapott.

Végül a tanárról, kollégáról, a sokunk számára nagyon kedves emberről is szeretnék képet adni, ám itt nem várt nehézségekbe ütközöm. Hogy is lehetne néhány szóval összefoglalni egy személyiség varázsát, egy élet gazdagságát, amelyre a szakmai és a családi élet harmóniája is jellemző, benne új örömforrásként az unokákkal? Lea személyiségének sokszínűsége, hitelessége és üdesége mindnyájunk számára nyilvánvaló; emellett ahányan vagyunk, annyi emléket, sőt emlékek egész sorát tudnánk még felidézni. Erre itt nincs mód – így a titkot nem is feszegetem tovább.

Megosztanék viszont egy számomra fontos gondolatot, amely Catherine Chaliere-től, a nanterre-i egyetem filozófia professzorától származik. A névről mint hívásról (elhívásról) szóló tanulmányában ezt írja: „Nevünk hívásának akkor felelünk meg, ha azt adjuk a világnak, amit egyedül mi tudunk neki adni.” Kedves Lea, ezt Te igazán megteszed, mindnyájunk örömére.

Isten éltesen sokáig!

KOROMPAY KLÁRA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Jobbágylevek a 16. századból

1. „Könyörüljön te nagyságtok rajtunk!” – 50 irat a XVI. századi jobbágylevelezésből címmel megjelenés előtt áll az a kötet, amelyet két évvel ezelőtt állítottunk össze egy akkori projektum részmunkálataként (a K 81189 sz. OTKA-pályázat keretében). A kiadást közösen vállalta a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nemzeti Levéltár. Az anyaggyűjtés a Magyar Nyelv 1949 és 1963 közötti számaiból indult ki, amelyekben Eckhardt Sándor ötven iratot jelentetett meg a 16. századi jobbágylevelezésből. Úgy gondoltuk, hasznos lenne, ha ez a fontos, de rejtekező levélanyag összegyűjtve, fotómásolatokkal kiegészítve új kiadásban is a kutatók rendelkezésére állna. (Szeretnénk köszönetet mondani Eckhardt Sándor jogörökösének, dr. Eckhardt Sándornak, hogy tervünkhöz hozzájárulását adta.)

A levelek eredetijét a folyóiratban közölt jelzetek alapján próbáltuk összegyűjteni a Magyar Nemzeti Levéltárban. (Köszönjük Németh György és Németh István főlevéltárosoknak a források fellelésében nyújtott segítségét.) Hamar kiderült azonban, hogy ezen információk alapján az iratoknak csak egy részét lehet előkeríteni. 31 levelet találtunk meg, míg 19-nek az eredete minden erőfeszítésünk ellenére ismeretlen maradt. Így le kellett arról tennünk, hogy kötetünk az ötven nyomtatott változattal párhuzamban ötven fakszimilét tartalmazzon.

De a nyomtatott szövegeket illetően is el kellett térnünk a kezdeti terveinktől. Miután ugyanis a fellelt 31 eredeti levelet összevetettük a nyomtatásban megjelent megfelelőikkel, szembesülnünk kellett azzal, hogy a betűhűnek szánt átiratok nagyon sok ponton – betűtévésztesek, téves olvasatok, kimaradó szavak vagy sorok, központoszási hiányosságok – eltérnek az eredetijüktől. Továbbá az egyes levelek különböző közlési elveket követnek: van, hogy a latin részletek kimaradnak, máskor viszont szerepelnek; a rövidítések az egyik levélben fel vannak oldva, de jelölve vannak, a másik levélben jelöletlen marad a feloldás, a harmadikban megmarad a rövidítés. Néhány esetben pedig a teljes levélnek csak egy rövidebb-hosszabb részlete jelent meg.

Ezek után az tűnt járható útnak, hogy a 31 szöveget az eredeti leveleknek megfelelően újra átírjuk, a korábbi közlési alkalmával kihagyott részeket is pótolva bennük. Lehetőségünk – számítógépeinken a levelek digitalizált, kinagyítható és helyben akárhányszor ellenőrizhető változatával – nyilvánvalóan lényegesen jobbak voltak, mint elődeinké. A levelek közlésében egységes elveket érvényesítettünk (ezekről lásd a kiadvány idevonatkozó fejezetét). Mindennek megfelelően a kötet első részében a 31 levél fakszimiléje mellett a saját átiratunk szerepel.

A kötet második részében azonban – a fentebb leírtak értelmében – nem volt másra lehetőségünk, mint hogy a fennmaradó 19 levelet (illetve levélrészletet) pusztán újra közöljük. Bizonyos típusú vizsgálatok alapanyagának ezek is alkalmasak, azonban annak, aki kutatni szeretné őket, némi óvatossággal tanácsos eljárnia, hiszen jó okkal tételezhetjük fel, hogy ezek sem mentesek azokról a szövegátírási problémáktól, amelyek a többiben is megmutatkoztak.

A kötetet személy- és földrajzinév-mutató zárja (Korompay Eszter összeállításában). Átírásainkat Haader Lea lektorálta. A latin nyelvű részeket Körmendy Kinga, N. Fodor János és Szentgyörgyi Rudolf írta át.

2. A gyűjtemény levelei a 16. század második feléből valók. Az iratok kevés kivétellel a Pozsonyban működő Magyar Kamara, illetve a Szepesi Kamara levéltáraiból származnak, amelyek anyagát a Magyar Nemzeti Levéltár irattípusok szerint, azon belül pedig időrendben őrzi. A kamara – amellet, hogy pénzügyi kormány szerv volt – részt vállalt nemcsak a közigazgatásban és bizonyos politikai ügyek kezelésében, hanem a jogügyszagató révén különböző állam- és magánjogi kérdésekkel kapcsolatos eljárásokban is. A Magyar Kamarát Budán állították fel 1528-ban, ahonnan 1531-ben költözött Pozsonyba. Kassán és Eperjesen először igazgatóságot működtettek, majd Kassán – a felső-magyarországi régió pénzügyigazgatásának intézésére – 1567-ben felállították a Szepesi Kamarát.

A közölt levelek általában panaszokat, többnyire jobbágyok panaszait fogalmaznak meg. Olykor birtokosok vagy hivatalnokok számolnak be bizonyos ellentétekről, illetve a megvádolt földesurak kimagyarázkodása képezi a levél tárgyát.

Bár a 16. század derekán a főrangúak már szinte kivétel nélkül tudtak írni, a parasztság körében ekkor még nem lehet azzal számolni, hogy értettek volna a betűvetéshez. A jobbágyok tehát csak írástudók segítségével tudták panaszukat megfogalmazni, akik közül némelyek olykor nevesítik is magukat a levél végén. A magasabb rangú személyek írhatták leveleiket saját maguk, illetve írathatták íródeákkal is – van rá példa, hogy ez utóbbi a levél szövegéből ki is derül.

A levelek külalakja, a levélírók hibái és javításai arra vallanak, hogy az iratok végső formája túlnyomó többségében tisztázatként, másolással keletkeztetett; ugyanennek a jele, hogy két levél őrszót is alkalmaz. De olyan levél is akad a gyűjteményben, amelyben az írás külalakja eredeti fogalmazványra enged következtetni.

A levelek külzetére jellemző, hogy a magyar vagy latin nyelvű címezésen kívül a hivatali beérkezésakor is kerül rá (latin nyelvű) feljegyzés.

A gyűjteményből ezúttal három levelet közlünk. Az első panaszos írás Nagyölvédből való, 1573-ból (ebben olvasható a kötet címéül választott idézet). A második és a harmadik levél pedig 1575-ös keltezésű, s ugyanarról a vizzálykodásról, „vereségről” számolnak be: először Csetneki László, majd a pelsöci jobbágyok szemszögéből kapunk képet a történetekről. Talán ebből a mutatóványból is látszik, hogy a levélcsoport értékes forrásként szolgálhat mindenekelőtt a történeti grammatikai, pragmatikai és helyesírás-történeti kutatások számára.

1.

Mink mező Ewłwediek Wrassagtoknak Zegin Megh nyomorod Job
agi: örökke walo zolgalatünkath es Isteni Imatssagonkat
Ayanllük te nag:nak: mint nagýssagoss feiedelminknek
Ezeknek<.> altala Eörölünk az wrassaghtok eltenek¹ es io
Zerenchyeteknek mind ezeknek altalla Illen zonk es
köniörgissönk wagyon wrassagttoknak hogj az te nagýstok

¹ A *t* más betűnek indult.

parancziollia hogj myel az nagjsagos wr borat arolliūk
 es Akoiaithol² agiūk Illen beū bor Idet niolcz pinz hian
 2 *florentot* hol az myenket az eniet örömost el adnank
 <örömost el adnank> mas fel akoiawalis egý forinton³
 de kiriök es köniörgönk az egý istenert wrassagtoknak
 feienkint zegin es bodog hogý⁴ hagion beket wrassagtok
 azal ne niomoricziatok minket zegin Meg niomorodot
 Job agýtokat <..> had lehessönk wrassagtoknak hiū
 Job agj es Imagiünk Istent ertetek hogý az
 vr isten eltesse wrassagtokat mert ha wrassagtok
 ebböl Raytük nem köniöröl hanem megis arollýttatiato
 -tok welönk hat nincz mit tenönk hanem az wrassag
 tok falüiat püztan kel hadnünk es vrasagtoknak
 Job agý nem lehetönk Mert az hatalmas poganioknak
 -kis eiel napal kezekben wagiünk es azoknakis eiel napal
 zolgalatünk es fizetssegönk Megh nem zakad kiwolna
 törwýnönk es ký Nem wolnais megh Mýeltetýk welönk
 es az ket fele walo dolgot mink el nem gýözök hanem
 püztan kel hadnünk az wrassagtok falüiat: mas az penig
 hogý az hatalmas beek az török azt parancziollýa mind az
 zegin falúnak es fökeppen az bironak hogý ha ez fele
 bort alla hozattök hat ha az vtban talallýa wele hat
 Az⁵ mely ember az wrassagtok borawal lezen az zekernek
 az rüjabolý niast chjnaltat es azon vt mellet niasban
 wonatýa az bornak az feneket ký wagattýa es az lowak
 nak az Inokat le wagattýa az býronak orrat aiokastol
 el metetý azegýn falün 100 *florenorum* wýzen ha penegh
 az falúban kaphattýais ottjs⁶ azon modon chjelekezik
 Ezt meghýgýe te nags:tok býzonil hogý ezt paranchýollýa
 de kirönk es köniörgiük te nags:nak mint Nagýs: feiedel
 müknek, hogý Mind ez Illen Imssegek által köniörölliön
 te nags:tok Raytünk mert ha nagýssagtok Raytünk nem
 köniöröl hat nagýssagtoknak Nem lehetönk Job agý
 mert zinten Imar el fogýatkoztünk ez ket
 fele zolgalat es fýzetýs miath:
 Azert aznak ellöt walo vrak Ideiebenis arolthiūk ez felle bort de
 töbet nem wötek thöle hanem chýak az mýre menth es ha megh
 nem⁷ akarta⁸ hýni az ký arollýtta hogj menýre Ment hat ot

² A levélíró a *k*-t az *A* betűszárára írja rá, a levélben két helyen is.

³ A szó közepén tintafolt látszik.

⁴ A szó elején tintafolt látszik.

⁵ Az *A* javított betű.

⁶ A *s* javított betű.

⁷ A sor vonalában a bal margón más kéz írásával: „De vino.”

⁸ A *t* i-ből javított betű.

wolt az vr Embere:⁹ az hordot vttanna mýrte: de mostan
 vyznek Akoiatol *florens 1 denariorum* 92: Illen imssegönket nem
 tekýntýk. mást aztýs akariük te nagyssagtoknak tudastokra
 adnünk hogý mēgh az Regý vrak erssekek ideieben¹⁰ sem voth
 törwýnünk az zantas ha nem mýkor egýel laknak wala az týz
 tarthok ketýen¹¹ kýrýnek thölönk zanthokat ký thörwýnönk nem wolt
 nem lön mýt tenönk adank zantot¹² azert ot zantottak farat voth
 el egý zegýn embernek lowa es az lo helebe az embert fogttak
 wolt¹³ be zantani akor meg <za> szüýttottak mýkor az barmoth
 es egýet keröltek rayta azert nagýs: feýedelmek mýnk azt
 tuddtara adank az Regý erseknek eztergamba pal erseknek
 es azt hagýa mýnekönk hogý no zegýnek soha nem zantotatok
 es törwýntek sem wolt azert eznek vtannais soha ne zanchýa
 -tok es törwýntek se legýen azerth mostis kõniörgönk nagýsna
 az egý istenirt hogý mostýs tarchýatok megh benne: mint az Regý
 vrak hogý marathassonk megh nagýs:tok eneth de Ismegh
 mosth abba mýnket megh nem tartnak ez mostani vrak hanem
 törwýnönkből ký wótek zantatnak wetetnek welönk es azt
 mind zemigh welönk takartattýakbe kit mík el nem gýözönk
 ha nagýstok raytonk¹⁴ nem kõniöröl:

Mas az Ismegh hogý most Illen törwýnt költenek rank hogý kýrniek
 arattokat tölönk tardos kedýre ky so törwýnönk nem volt de
 nem lön mit tenönk ha nem fel köldötök es ot weztetek
 zegýnekel az egý nyarat ký mýat zegýnek magoknak walo
 Ellest¹⁵ nem takarhattak azert az bolýs kõniörgönk vrassa
 gttoknak hogý aztýs fognattok el rolonk mert az sok meltat
 -lanssagot mý el nem gýözök: *etc*:

3 harmad dolog Ismegh ez hogý az sem wolt törwýnönk hogý mink
 kazalthönk wolna hanem attünk mýnden lüen kazalo
 pinzt vgj mint *florenus* 1 tot az wolt thörwýnönk azt mýnden
 lüen megh attük de most az ba sem tartnak megh hanem
 minden¹⁶ nyarom ot kel az nyarat wezttenönk ký mýat:
 magúnknak nem takarhattünk azert az bolýs kõniörgönk
 nagýsna az egý istenert hogý tarchýon megh: nagýstok: azba az
 kýbe az Regý erssekek es feiedelmek <...> hogý maradhassünk megh
 az vrassagttok földýn e zegýni Megh nyomorolth hellen hogý

⁹ Az *e* javított betű.

¹⁰ Az első *e* javított betű.

¹¹ A szó jelölt interlineáris betoldás.

¹² A szó jelölt interlineáris betoldás.

¹³ A sor vonalában a bal margón más kéz írásával: „De aratione”.

¹⁴ A *t* után törölt vagy félbehagyott betű nyoma látszik.

¹⁵ A sor vonalában a bal margón más kéz írásával: „De messione”.

¹⁶ A sorban a bal margón más kéz írásával: „De falcatione ne ad *eam cogantur cum* [...] *falcati ex vetere consuetudine solvant.*” – Az *eam* olvasata bizonytalan.

zolgahassonk vrasagttoknak Mýnt Nagýs: <...>feýedelminknek: aztýs Jolý tǵiak
 az wýgh belý wýtezek es nemes Nepek hogj mink
 az thöröknek zýnten thörkokban lakünk es iel napal zönetlen walo
 zolgalattal es kýzetjssel Iket Nem gýözök thörwýnönkben azok sem tart
 -nak es Raýttünk sem köniörolnek mert ök poganiok
 Mind ezeknek altala¹⁷ kyrök es köniörgünk mind eni Imssegök
 -nek altala Nagýssagttokāk Mint nagýsagos es kegýelmes feýedel
 minket az egý Istennek¹⁸ Jowoltaiert hogý az vr isten hýgýe megh
 nagýštakat ez vrasagban ez wýlagban nagý <s> sok eztendeigh köniöröl
 lýetek Raýttünk engegjetek megh az Rýgý törwýnönket kýbe az
 Regý vrak: es feýedelmek tarthottak had Imagünk istent Irtetek
 <.> mind kýchýnig es nagýgh es Emlekezönk megh az vrasagttoknak
 vrasagyrolý hogý megh nekönkýs wagýon isten vtan feýedelmönk
 Az vr isten eltesse es megh tarchýa nagýssagttokat ez wýlagban
 ez vrasagban nagý sok eztendeigh egýssegel es Jo zerenchýevel
 hogý zolgahassatok az Romaý chjazart hýuen es wýsselhessetek
 Isten vttan nagý¹⁹ gondot²⁰ ez meg nýörölt zegýn orzagra es
 Job agýttokra:
 Ez lewel költ <.> eztergam war megýeben nagý ewlwedben
 zent andras howanak 7 napian In Anno domini 1573
 Mink nagj ewlwedýek Nagýssagttoknak zegýn meg nýomorodot
 Job agýttok siriük es könyörgö vrasagttoknak hogý mýnket
 týs ne feledne vrasagttok.²¹

kiket Irhattonk megh meeg most nýawalýank
 es kýket nem mert az isten gýözný azt mind
 ellö zamlalni

Kívül:

13 9br. 1573.

Ez köniörgö leüel Adassek:

Az fel:²² Romaý czýazar hiü

Emberinek es fő kamorassinak

Minekönk nagýssagoss es kegýel

mes feidelminknek túlaydon

kezekben

Eolweden

Etc

¹⁷ Az utolsó betű után félbehagyott betűkezdemény.

¹⁸ Az *I* javított betű.

¹⁹ Az *ý* után törölt vagy félbehagyott betű nyoma látszik.

²⁰ A *g* előtt betűkezdet, törlésnyom látszik.

²¹ Az első *t* javított betűnek látszik.

²² A szó interlineáris betoldás.

2.

Zolgalatomot Aȳanlom Nagȳsagtoknak mȳnt
 bizodalmas vraȳmmak, Az Nagȳsagtok lewelet
 meg erttetem mȳt Irȳ nagȳsagtok az pelsȳciek
 panazolkodasa felȳlȳ, Azert Nagȳsagtok
 meg hȳgie hogȳ az vereseg Nem eset vgȳ
 az mȳnt Nagȳsagtoknak panazolkottak
 hanem ez elȳ mȳlt napokba egȳ falȳmot
 rablak elȳ az Thȳrwȳkwȳk az en fȳyam
 Indol ala eset wolt ket patkoia elȳ
 loȳiarol hȳuatta kerestette hogȳ az Thȳrwȳk
 Vtan akart menȳ Nem ment kȳ elȳ rwȳtȳwz-
 wt²³ az felesege meg rȳt zitkot zolt
 ellene kȳt tȳ Nagȳsagtok²⁴ Im zembe lezek
 Nagȳsagȳal Nȳlwaban meg ert De
 bizonȳ enȳs egȳ Nehanzor panazolhattam²⁵
 volna Nag:nak²⁶ mert bornemiza Imre egȳ
 Nehanzor le vonatta Zolocȳon Jobagiomot
 Ighen verette hogȳ Nem akart patkolnȳ
 annak felette ez elȳ mȳlt Napokbaȳs
 Nȳakon kȳtȳe hordoztatta Jobagimot
 kȳt ha isten agia hogȳ Nagȳsagtokȳal
 zembe lezek mȳndeneket meg ert Nag:ttok²⁷
 en maghamtol, Isten tarcza meg Nag:kot²⁸
 ez leuel kȳlt cetneken 12 die Ianuarȳ
 1575

Czietnekj Lazlo,

Kȳvȳl:

Magnificȳs *Dominis Francisco* de raua
 ac Michalȳ N. *Sacre Cesaree regieque*
Maiestatis consiliariis Dominis Nobis
 dilectis

etc

²³ A w helyett talȳn mȳsik betȳt kezdett el a levȳlȳrȳ.

²⁴ A g-n javȳtas nyoma lȳtszik.

²⁵ A szȳ kȳzepȳn javȳtasok nyoma lȳtszik; a levȳlȳrȳ a kifeleȳjtett z-t valȳszȳnȳleg rossz helyre kezdte beȳrni.

²⁶ A levȳlȳrȳ itt ȳs tovȳbbi kȳt helyen ugyanezen a szȳn a ragot a rȳvidȳtȳsjel fȳlȳ írja.

²⁷ A rag eleȳjȳn valȳszȳnȳleg javȳtis nyoma lȳtszik.

²⁸ A k esetleg javȳtott betȳ.

3.

Kwzönetünköt es magünk aiajanlasat Iryük
 mint tiztelendw Vrünkknak. Im ertiük hogh
 the kegielmed azt Irÿa hogh mi mind²⁹ meg
 Irÿük the kegielmednek mint üolt. mi
 kegielmednek mind zorül zora megh nem Ir
 hattiük. hanē az ket Jamborok zaüabol es bi
 zadalmas emberek zaüabül ertettük, es mi
 magünk es hallottünk kinnt. Eloszor mikor
 az Rüber Vram leüelet fel üitte neki tüd-
 -ni illik czetneki Jonosnak ezt mondüa
 czetneki Janos. ki küld e leüelet. az em
 -ber ki az leüelet fel üitte üolt neki, azt
 felelte neki. az pelsöczi biro kültü Vra
 sagodnak, mondüani czetneki Janos. kürüa
 az annia ez fosos panazlo bestie kürüa
 fianak. panazlo fosos bestie lelkek megh
 lattiak hogh ha ennekem ingien kel
 zolgalnōis Rüber Vramotis meges enime
 tezlek. megh lattiatok azt fosos bestie
 lelkek, bozzümoth allom megh lattiatok azt³⁰
 Az Vristen algia es tarcza megh tarcza
 megh kegelmedet minden haza
 nepeüel egetembē. keüanonk
 the kegelmednek minden tiztesse
 get es bekeseget: Datü pelsocze
 6 die Febriüary
 Iudex³¹ Prima
 riüs

²⁹ A szó utolsó betűje javított; az azt követő jel funkciója nem határozható meg.

³⁰ A levél következő négy és negyed sora másik kéz írásának tűnik.

³¹ Az *u* javított betűnek látszik.

Ez leüel Adassek az sze
 -ndrej Tiztartonak nekünk³²
 bizodalmas Vrűnknak
 Tűlajdon kezebem³³

Etc

DÖMÖTÖR ADRIENNE
 MTA Nyelvtudományi Intézet

VARGA MÓNKA
 ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
 MTA Nyelvtudományi Intézet

LEVÉLSZEKRÉNY

Dömötör Adrienne írja. Ha még élne a két kiváló tudós, Benkő Loránd és Martinkó András, valószínűleg vétlenül is elnézést kérnék tőlük két olyan megállapítás miatt, amelyet Régi magyar nyelvemlékek című könyvemből (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006) HORVÁTH IVÁN idézni vélelmez (?), nehogy kínos helyzet kerekedjen abból, ahogyan Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak című kiadványában (OSZK, Budapest, 2015) mondataimat kezeli. Az egyik helyen éppen az ellenkezőjét tulajdonítja nekem, mint amit megfogalmaztam, a másodikon pedig azt a látszatot kelti, mintha forrásmegadás nélkül vettem volna át mástól származó gondolatokat.

A Gyulafehérvári sorok kapcsán ezt állítja HORVÁTH (i. m. 59): „A másolat álláspontját egyedül képviselő Benkő álláspontját [sic!] már korán kétségbe vonták (Lázs 1984: 110), és a szakirodalom a bíráltnak adott igazat (Dömötör 2006: 39)”. – BENKŐ LORÁND Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei című kötetében megállapítja: az Árpád-kori nyelvemlékek „szinte minden kétséget kizáróan, illetőleg egy esetben (GyS.) jó valószínűséggel másolati formájukban maradtak fenn” (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 24). – Könyvem HORVÁTH által hivatkozott lapján ez áll a GyS.-ről: lejegyzőjük „Különböző időpontokban írta (valószínűleg másolta) őket”. Aligha hiszem, hogy HORVÁTH IVÁNon kívül bárki is ellentétessnek látná a két állítást (arról nem is beszélve, hogy megállapításom éppen BENKŐ elemzésén alapul, ahogyan a GyS. kapcsán rá kétszer is, míg LÁZSra egyszer sem hivatkozom).

Az Ómagyar Mária-siralom keletkezéstörténetéről szólva ezt írja HORVÁTH (i. m. 35–36): „Dömötör Adrienn [sic!] (2006: 34) egyenesen arra gondol, hogy a költemény csakis külföldi szellemi környezetben keletkezhetett, minden ízében annyira európai: »Abból kiindulva, hogy a magyar vers csak ott születhetett meg, ahol közönsége is lehetett [...], az következik, hogy a vers külföldön keletkezhetett [...], akár Alsó-Bajorországban, de nem zárható ki Bécs vagy Prága sem; kolostori, apátsági, káptalani iskolában, világi jellegű studium generalékon (a későbbi egyetemeken) vagy pedig a külföldre férjhez ment

³² A szó vége a tintafolt miatt bizonytalanul olvasható.

³³ A *b* helyén először *k*-t kezdhetett a levélíró.

magyar királylányok népes kíséretében.«” Azután élcelődik még kicsit a fentebbi „színes” elképzelésen. – MARTINKÓ ANDRÁS Az ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben című könyvében adta közre a verssel kapcsolatos kutatásai eredményét (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988). Aki ismeri MARTINKÓ munkáját, és most HORVÁTH tölem vett idézetét olvassa, azt hiheti: egyszerűen eltulajdonítottam a szerző gondolatait. – Könyvemben ugyanakkor természetesen megjelölöm, hogy a megállapítások (tartalmi idézetként) MARTINKÓ ANDRÁStól származnak; a hozzájuk csatolt hivatkozásban ugyanis munkája hat lapját is felsorolom (i. h. 40. sz. lábjegyzet: „Martinkó 1988: 199, 203, 206–209”).

Ha a megidézettektől már nem tudok is, legalább HORVÁTH kiadványának olvasóitól hadd kérjek elnézést.

Számunk szerzői

DR. CZIFRA MARIANN, MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, Eötvös Loránd Tudományegyetem, XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A., czifra.mariann@yahoo.com – DR. DÖMÖTÖR ADRIENNE, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., domad13@gmail.com – DR. FARKAS TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A., farkas.tamas@btk.elte.hu – HAJDÚ ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A., vidorchidea@gmail.com – DR. HONTI LÁSZLÓ, Károli Gáspár Református Egyetem, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., – DR. A. JÁSZÓ ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A., adamiktamasne@t-online.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A., juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KOROMPAY KLÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A., korompay.klara@btk.elte.hu – DR. MÉSZÁROS TAMÁS, ELTE Eötvös József Collegium, Byzantium Központ, 1118 Budapest, Ménési út 11–13, tamas.m.meszaros@gmail.com – DR. NAGY L. JÁNOS, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Humántudományi Intézet, Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 6701 Szeged, Pf. 396., nagy@jgypk.u-szeged.hu – DR. NÉMETH MICHAL, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Instytut Językoznawstwa, al. Mickiewicza 3, pok. 201. 31-120 Kraków, Lengyelország, Johannes Gutenberg-Universität Mainz, Institut für Slavistik, Turkologie und zirkumbaltische Studien, Hegelstraße 59, Raum 03-213. DE 55122 Mainz, Németország, michal.nemeth@gmail.com – DR. PESTI JÁNOS, 7625 Pécs, Vilmos u. 31., drpestijan@btk.elte.hu – DR. SZABÓ JÓZSEF, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2. – DR. SZILI KATALIN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B, Prešovská Univerzita v Prešove, Magyar Intézet, 08001 Prešov, ul. 17. Novembra 15., Szlovákia, szilikatalin5@gmail.com – VARGA MÓNICA, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., queeniemoni@gmail.com – DR. C. VLADÁR ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, vladar.[.]zsuzsa@btk.elte.hu.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnségi igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.
165. **Sólyom Réka:** A mai magyar neologizmusok szemantikája. 2014.
166. **Markó Alexandra:** A spontán beszéd prozódiai szerkezete. 2015.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 228/1. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet**. 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva**. 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. A nyelvfeldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnévek térképlapjainak nyelvfeldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. Emlékezés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 2012. 1500 Ft.
238. Benkő Lóránd emlékezete. Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő**. 2012. 1500 Ft.
242. **Heltai János Imre:** Nyelvszere és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.